

BIBLIOTHECA INDICA:
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
Asiatic Society of Bengal.

NEW SERIES, Nos. 1087, 1106, 1115, 1138.

SIDDHIKAMITTI

GOVINDANANDA KĀVIKĀNKAṆĀCĀRYYA.

EDITED BY
PAṆḌITA KAMALAKR̥ṢṆA SMRTIRH̥TISA NYA

CALCUTTA :

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1906.

शुद्धिकौमुदी ।

कविकङ्कणाचार्य-

श्रीगोविन्दानन्दविरचिता

- एचिवाटीकसोशादटीनामिकायाः सभाया
अनुमत्या

भट्टपञ्चीनिवासिनः ।

श्रीकमलकृष्णस्मृतिभूषणैः

संस्कृता ।

कलिकाता-राजधान्यां

श्रीउपेन्द्रनाथचक्रवर्तिना

संस्कृतयन्त्रे मुद्रिता ।

एचिवाटीकसोशादटीनामिकाया सभाया प्रकाशिता ।

१९३५ ईशब्दे ।

शुद्धिकौमुदी ।

कविकङ्कणाचार्य-

श्रीगोविन्दानन्दविरचिता

• एचिवाटीकसोसाइटीनामिकायाः सभाया
अनुमत्या

भद्रपल्लीनिवासिनः ।

श्रीकमलकृष्णस्मृतिभूषणैः
'संस्कृता' ।

कलिकाता-राजधान्यां

श्रीउपेन्द्रनाथचक्रवर्तिना

संस्कृतयन्त्रे मुद्रिता ।

एचिवाटीकसोसाइटीनामिकाया सभाया प्रकाशिता ।

१९३५ ईशब्दे ।

PREFACE

The present work is *Śuddhi Kriyā Kaumudī* the fourth of Govindananda's code. In this treatise the author has examined every "Malamāsa" or intercalary month from Saka 1400—1457 corresponding to 1478 to 1535 A.D. This appears to be the period of the author's literary activity, and it corroborates the date of the author as arrived at in the preface to the *Varṣa Kriyā Kaumudī*.

The author seems to be a precursor of Raghunandana as in this work he goes over almost all the topics treated by that author in his *Jyotiṣa-tattva*, *Śuddhi-tattva* and *Malamāsa tattva*.

His exceptionally correct and comprehensive definition of *Malamāsa* (मलमास), his lucid treatment of *Akāla* and his detailed description of all the rites necessary on the death of a man, go to give him a high position among the compilers of *Smṛiti*.

Three Mss. have been used in preparing the manuscript copy for the press; one of them No. 379, was kindly procured for me by the Asiatic Society from the India Office, London; the second No. B-57 belongs to the Asiatic Society of Bengal, and the third to Paṇḍit Gaṅgā Viṣṇu Cakravartī of Khunberia, a descendant of the author. The copy brought from the India Office, though correct was full of omissions.

I have added to the index certain differences of opinion between Raghunandana and the author.

BAJPARA, } KAMALAKRṢṢṢĀ SMṚTIBHŪSANA.
The 26th September 1905.

शुद्धिकौमुदी ।

सानन्दं प्रथममहन्द्रमुकुटप्रोतेन्द्रनीलामल-
श्रेणीश्रीकृतचञ्चरीकनिवहव्यासङ्गसम्भावनम् ।
स्वप्रोद्भूतभवोऽक्षमाङ्गतटिनीसम्भूतशङ्कावहं
श्रीगोविन्दपदाम्बुजं वितनुतामृष्टिं परामान्तरीम् ॥
आलोऽप्याखिलसंग्रहानविकलं दृष्ट्वा पुराणान्यपि
प्रोक्तुः सम्यगर्थोऽविविध मुनिभिर्मन्कादिभिः संहिताः ।
श्रीमत्तातपदारविन्दविलसद्भूमीभरोद्देशतः
श्रीगोविन्दकविः करोति गहनां शुद्धेरिमं कौमुदीम् ॥

अथ शुद्धिस्वरूपं निरूपयते ।

तत्र वेदबोधितकर्माहता शुद्धिः । अहता (च) तत्तद्धिधि-
बोधितत्वं यत्कर्मासङ्गान्दनाय येषां पात्रकालादीनां यादृशं विधि-
बोधितत्वं तत्कर्माणि तेषां सैव शुद्धिरित्यर्थः ।

शुद्धिकौठरी ।

नचाकते कर्माङ्गाचमने सत्यामपि शुद्धी कर्माङ्गत्वायोगाद-
व्याप्तिरिति वाच्यम् । अस्ति च तत्रापि कर्माङ्गत्वं किन्तु उत्तरीय-
धारणाद्यङ्गान्तराकरण इवाकते कर्माङ्गाचमनेऽङ्गवाधात् कर्माङ्ग-
तावद्दिगुणं भवति (नतु) तत्र नास्ति शुद्धिः, अतएव तदाचमनं
कर्माङ्गमित्युच्यते ।

तत्र तावच्छुद्धिनिरूपणे कर्त्तव्ये प्रथमं तावत्प्रतियोग्यशौच-
निरूपणमुखेन अशौचशुद्धिनिरूप्यते ।

तत्र कश्चित्—शान्ध्यातिरिक्तप्रयत्नानपनेयत्वे* सति सजातीय-
संस्पर्शानङ्गत्वापादकत्वमित्यशौचलक्षणमाहः । तदयुक्तम् । अतीते
अङ्गासृश्यत्वे सत्यव्याप्तेः सपिच्छजननकन्याजननादाकथ्यातेषु ।

नापि शान्ध्यातिरिक्तप्रयत्नानपनेयत्वे सति कर्मानङ्गत्वमशौच-
मिति सत्यःशौचस्वले ज्ञानापनेयाशौचेऽ† व्याप्तेः ।

जानूँ चतजे जाते नित्यकर्मापि नाचरेत् ।

सूतके च समुत्पन्ने चुरकर्माणि मैथुने ॥

धूमोद्धारं तथा वान्ते नित्यकर्माण्यपि त्यजेत् ।

जलीकां गूढपादश्च क्रिमिगर्भरूपदादिकम् ।

कामाहस्तेन संस्पृश्य नित्यकर्मा च नाचरेत् ॥

इति कालिकापुराणे कर्मानङ्गत्वप्रतिपादनां रत्नपात-बीरकर्मा

* च युक्तके प्रयत्नानपनेयत्वे इत्ये ।

† च युक्तके—ज्ञानापनेयान्ते ।

यद्विकीरसी ।

धूमोद्धार-वान्त-जलौकादिस्यर्षेतिव्यासेः । ततस्तद्दिने पतित-
मेकोद्दिष्टं ह्युत्परदिने प्रसज्येत । स्त्रीणां रजोभोगे चातिव्यासेः ।

न च

राशिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्त्रवि विशुद्धार्ति ।

रजस्सुपरते साध्वी ज्ञानेन स्त्री रजस्त्रला ॥

इति मनुनाऽऽशीचप्रकरणपठितत्वात् स्त्रीरजोयोगेऽप्यशीचत्व-
मिति वाच्यम् । लक्ष्यानुरोधेन हि लक्षणं कल्पनीयं न तु
लक्षणांनुरोधात् लक्षकल्पनमतिप्रसङ्गात् ।

न च शास्त्रे लोके वा स्त्रीरजोयोग-रक्तपात-जीर्-वान्त-
जलौका-स्पर्शनादौ चाशुद्धिभावेऽशीचपदव्यवहारः क्वापि दृश्यते
प्रत्युत—

उदक्वाशोचिभिः क्षार्यात् संस्पृष्टस्त्रीरुपस्पृशेत् ॥ °

इति याज्ञवल्क्येन भेदनिर्देशं कृत्वा स्त्रीरजोयोगेऽशीचपद-
प्रयोगो निषिद्धः ।

मनुना तु गर्भस्त्रावशुद्धिप्रसङ्गेण स्त्रीरजोयोगेऽपि शुद्धिरक्ता
न तु तदशीचमन्वयाऽशीचान्तकालान्यपि प्रसज्येरन् ।

सर्वे गोत्रमसंस्पृश्यं तत्र स्यात् सूतके सति ।

मध्येऽपि सूतके दद्यात् पिण्डान् प्रेतस्य द्रमये ॥

इति भविष्यपुराणवचनान्तरान्तरपातवत् रजोयोगमध्येऽपि
रजस्त्रलायाः प्रेतपिण्डदानप्रसङ्गस्य स्यात् । जातरक्तपातवाग्ना-
देरुन्नमन्वयेऽशीचप्रसङ्गप्रसङ्गस्य स्यात् ।

पुत्रिकौस्तुभे ।

किञ्च [एवं* प्रयत्नानपेयाशुद्धिमात्रस्याशौचपदस्य जनन
नरणविशेषाशुद्धार्थस्य च सूतकपदस्य द्वयोः सामान्यविशेषतया
भेदार्थत्वे सति]—

देये पितृश्राद्धं आद्ये तु अशौचं जायते यदि ।

तदशौचे व्यतीते तु तेषां श्राद्धं विधीयते ॥

इति (सामान्यस्य) ऋष्यशृङ्गवचनस्य—

दानं प्रतिग्रहो ह्योमः स्वाध्यायः पितृकर्म च ।

प्रेतपिण्डक्रियावर्जं सूतके[†] विनिवर्त्तते ॥[‡]

इति विशेषशृङ्गवचनदर्शनात्तद्विदितरपरत्वे प्रेतपिण्डक्रियावर्ज-
मित्यनेन प्रतिप्रसूतस्य ऋताशुद्धिः प्रेतैकोद्दिष्टसांवत्सरिक-
श्राद्धस्य सूतकमध्ये प्रसक्तिः स्यात् ।

अशौचसूतकयोस्तुल्यार्थत्वे हि तुल्यविषयकवचनयोर्विरोधे
सत्येकवाक्यतावशात् सूतकान्ते सांवत्सरिकं प्रेतैकोद्दिष्टं श्राद्ध-
च्छते नान्यथेति । अतो रजोयोगबाधितं सांवत्सरिकं प्रेतैको-
द्दिष्टं—

* अ पुस्तके—[] चिह्नितांशः पतितः ।

† ग पुस्तके—अशौचे विनिवर्त्तते ।

‡ अ पुस्तके—() तद्विदितरपरत्वे इत्यारभ्य प्रसक्तिः स्यादित्यन्तसन्दर्भस्थाने—
दार्शादिकपिण्डदानस्य सूतकमध्ये विधाननियमेन विधानवैफल्यात् प्रेक्ष्यशु-
द्धिवापदेनोपशान्तस्य ऋताशुद्धिः प्रेतैकोद्दिष्टसांवत्सरिकश्राद्धस्य सूतके
जनननरणाशौचार्थेन निवृत्तिप्रतिषेधात् तन्मध्ये एव प्रसक्तिः स्यात् अशुद्धि-
सामान्यात् सूतकस्य विशेषत्वे वैचनयोर्भिन्नविषयतया ऋष्यशृङ्गवचनस्य सूतके-
तराशुद्धिविषयत्वात् इति पाठः ।

§ ग पुस्तके—प्रसज्येत ।

आद्यविघ्ने ससुत्पन्ने सृताहोऽविदिते तथा ।

एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशेषतः ॥

इति वचनात् कृष्णैकादश्यामेव कार्यं न तु रजोयोगान्ते ।

सृतास्ते ग्रहण्यादिरोगान्ते वेति सर्व्वगोऽङ्गिशिष्टाचारः ।

वस्तुतस्तु अशौचशब्दो जननमरणनिबन्धने शुचित्वाभावे योगरूढः

सूतकशब्दसमानार्थः ।

अतएव

अशौचस्तु प्रवक्ष्यामि मृत्युप्रसवलक्षणम् * ।

इति दक्षेणाशौचस्वरूपं निरूपितम् । तस्माज्जननमरणनिबन्धनं
वेदबोधितकर्मानर्हत्वमशौचमित्यशौचलक्षणम् † ।

नचाशौचक्रमक्षणे सहरोदनशवस्पर्शादावव्याप्तिरिति वार्थं
अन्नभक्षणादिसहकारेण मरणस्यैव † [कर्मानर्हत्वजनकत्वात् ।
राहुदर्शने तु-ग्रहणे शवमाशौचमिति ब्रह्माण्डपुराणवचनेन
पक्वाभपाकस्थालीत्यागशुद्धिस्नानादीनां शवावाशौचकुर्मणामतिदेश
एव न तु तत्राशौचम् । अथवा वेदबोधित] कर्मानर्हत्वापादको
जननमरणजन्यापूर्व्वविशेषोऽशौचम् ।

* अ पुस्तके—कारणम् ।

† क न पुस्तकद्वये—[] चिह्नतांशः पतितः ।

गृह्णीष्यती ।

अथाशीचकालो निरूप्यते ।

तत्र मनुः—

शुभेष्ु विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्वः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुभ्यति ॥

अस्यार्थः—मासद्वयाधिकषड्वर्षोपरि सपिण्डमरणे वेदाग्नि-
रहितस्य गर्भाधानादिसंस्कारयुक्तस्य ब्राह्मणस्य दशाहमशीचम् ।

अत्र च सूर्योदयात् पूर्वमशीचे जाते पूर्वदिनं ब्राह्मणम् ।

यथा काश्यपः—

रात्रार्धेन संसृत्ये सृते रजसि सूतके ।

पूर्वमेवं दिनं ब्राह्मं यावर्जाभ्युदितो रविः ॥

शूद्रस्य तु षड्वर्षोपरि सपिण्डमरणे “शूद्रस्य त्रिंशता शुचिरिति
देवलवचनात्” त्रिंशद्विंशत्येकसावनमासाशीचम् ।

अग्निहोत्रिणो मन्त्रब्राह्मणात्मकवेदाध्ययनयुक्तस्य एकाह-
मशीचम् । त्रीताग्निवेदाध्ययनयोरेकगुणहीनस्य त्रहं गुणद्वय-
हीनस्य केवलस्यार्त्तान्नेसत्तरहः ।

यथा दक्षः—

*एकाहब्राह्मणः शुभेद्योऽग्निवेदस्मन्वितः ।

हीनो हीनतरे चैव त्रहसत्तरहस्तथा ॥

* न युक्तके—एकाहस्तु सनास्तातः ।

तथा वृहस्पतिः—

त्रिःश्लेषेण विशुध्येत योऽग्निवेदसमन्वितः* ।

पञ्चाहेनाग्निहीनस्तु दशाह्वाङ्गाण्यद्भुवः ॥

* अत्राग्निपदं आर्त्ताग्निपरं वेदपदं मन्त्रब्राह्मणात्मकपरं पञ्चा-
हेनाग्निहीनस्त्रित्यनेन कीवलं मन्त्रात्मकवेदाध्ययनयुक्तस्य पञ्चाह-
मशीचसुक्तम् ।

तत्र ब्राह्मण्यद्भुवमाह भङ्गिराः—

गर्भाधानादिसंस्कारै र्युक्तञ्च नियमव्रतैः ।

नाध्यापयति नाधीते विज्ञेयो ब्राह्मण्यद्भुवः ॥

एवं चाग्नीचसङ्कीचोऽध्यापनादितत्तत्कार्थमिदं न* तु सन्ध्यादि-
निमित्तम् ।

सूतके कर्त्तव्यां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते ।

होमः श्रौते तु कर्त्तव्यः शुष्कान्नेनापि वा फलेः ॥

इति षष्ठ्यन्तर्गपरिशिष्टे सन्ध्यादीनि निषिध्य* हीममाचस्य प्रति-
प्रसवात् ब्राह्मण्यस्य च स्वाध्यायानिवृत्त्यर्थमित्यादि गोतमादि-
नानामुनिवचनाच्च ।

शुचीननिधनां(श्वा)स्वन्थान् शालाव्रीं ह्वायेद्विजान् ।

शुष्कान्नेन फलेर्वापि वैतानं शुद्धयास्तथा ॥

न सृश्रेयुरिमानग्ये न च तेभ्यः समाहरेत् ।

चतुर्थे पञ्चमे चैव संसर्गः कथितो बुधैः ॥

* अ इत्यने - सन्ध्यादिनिषिद्ध ।

इति कूर्मपुराणे सार्धैरपि चतुर्थं पञ्चमाहै चाङ्गास्यश्वत्थनिवृत्ति-
कथनाह ।

‡अथैवाङ्गाशौचमाह सम्बर्त्तः—

चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यमस्त्रिसञ्चयनं बुधैः ।

अस्त्रिसञ्चयनादूर्ध्वमङ्गास्यश्वो विधीयते ॥

शुद्धस्य तु शुद्धाणां दशमात्परमिति विशेषवचनादस्त्रिसञ्चयनं
तन्निमित्तकश्राद्धमेकादशाहै (एव) कर्त्तव्यम् । अङ्गाशौचे
निवृत्ते हि अस्त्रिसञ्चयनमित्यङ्गाशौचप्राप्तिः ।

तथा अशौचकालत्रिभांगेष्वैवाङ्गाशौचमाह देवलः—

अशौचकालीद्विज्ञेयं स्पर्शनन्तु त्रिभागतः ।

शुद्ध विट्-क्षत्र-विप्राणां यथाशस्त्रप्रचोदितात् ॥

‡ क म .पुस्तकहने—सम्बर्त्तवचनं गोल्लिखितम् ।

अथ जननाशीचम् ।

ब्राह्मणस्य वेदान्निरहितस्य सपिण्डजनने दशाहम्श्रीचं एकाहाद्य-
श्रीचञ्च पूर्वोक्तगुणायपेक्षया बोधव्यम् । शूद्रस्य तु सपिण्डजनने
मासाशीचम् ।

तथा मनुः—

जननेऽप्येवमेव स्यात् द्विजानां शुद्धिमिच्छताम् ।

एवमेवेति शुद्धेद्विप्रो दशाहनेत्याद्यतिदेशः ।

अत्र सपिण्डानामङ्गाशीचाभावमाह कूर्मपुराण्येः—

सूतके तु सपिण्डानां संस्पर्शो नैव दुष्यति ।

सूतिकायासु दशाहमेव सर्ववर्णानामङ्गाशीचमाह प्रचेताः—

सूतिका सर्ववर्णानां दशाहेन विशुध्यति ।

ऋतौ च न पृथक्श्रीचं सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥

*पतेः शूद्रा तु संस्पृश्या त्रयोदशभिरिव च ।

इति यमवचनमत्यन्तासच्छूद्रविषयम् ।

पितुः पुमपत्योत्पत्तौ सचेत्स्नानानन्तरमेवाङ्गाशीचाभावः ।

तथाचादिपुराणम्—

सूतके तु सुखं हृद्वा जातस्य जनकस्ततः ।

कृत्वा सचेत् स्नानन्तु शुद्धो भवति तत्क्षणात् ॥

सूतिकास्यं पितुरपि दशाहमस्पृश्यत्वम् ।

तथा पंप्रश्नरः—

यदि पत्नीं प्रसूतायां द्विजः सम्बर्कमिच्छति,
सूतकान्तु भवेत्तत्र* यदि विप्रः षडङ्गवित् ॥

सूतकमङ्गाशौचम् । सूतिकास्यर्शनीनां सपत्नीनामपि दशाह-
मङ्गाशौचम् ।

पराशरः—

अन्याच्च मातरस्तादृशतद्गृहं न व्रजन्ति चेत् ।

सपिण्डाश्चैव संसृष्टाः सन्ति सर्वेऽपि निश्चयम् ॥

तद्वदिति पिण्डबुद्ध्याश्चमस्यस्या भवन्तीत्यर्थः, यदि तद्गृहं न
व्रजन्ति तदा संसृष्टा एव तद्व्यहङ्गमने हि सूर्यसम्भावना ।
कन्योत्पत्तौ पितुः सचेत्स्नानमपि नास्ति—

जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचेत्सन्तु विधीयते ।

इति सम्बर्तवचनात् ।

पुत्रोत्पत्तौ ब्राह्मणी-क्षत्रिया-वैश्यानाञ्च विंशतिरात्रोत्तरकालमेव
दैवपितृकर्माधिकारः कन्योत्पत्तौ मासेनेति ।

तथा च पैठौनसिः—

सूतिकां पुत्रवतीं विंशतिरात्रेण स्नातां सर्वकर्माधिकारयेत् .
मासेन स्त्रीस्नाननोम् ।

शुद्धायान्तु सर्व्वदेव ब्राह्मेण शुद्धिरशीचव्यापनात् ।

न चाऽऽदिव वचनात् जननाशीचस्य ज्ञासः इति वाच्यम् ॥

अस्य वचनस्य सृष्टिकागोचरतयाऽशीचसङ्घराकाङ्क्षायां प्रवृत्तत्वात्
तुल्यकालसम्भवत्वेनाशीचसङ्घराविषयस्य जननाशीचस्य सपिण्ड-
सामान्यविषयत्वेन भिन्नविषयत्वाच्च ।

पुत्रजन्मनि आहमच्छिन्ननाद्यानिव कर्त्तव्यम् स्तन्याभावात्
स्वल्पप्राणिनो बालस्य नाशशक्त्या । अशक्तत्वाच्च अशीचापगमेऽपि
कार्य्यम् ।

तथाच विष्णुधर्मोत्तरे—

अच्छिन्ननाद्यां कर्त्तव्यं आहं वै पुत्रजन्मनि ।

अशीचापगमे कार्य्यमत्रवापि भरीचिप ॥

तथा मार्कण्डेयपुराणम्—

नेमित्तिकमथो वक्ष्ये आहमभ्युदयात्मकम् ।

पुत्रजन्मनि तत्कार्य्यं जातकर्त्तसमं नरे ॥

तथा ब्रह्मपुराणे—†

देवाच्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् ।

आयांन्ति तदहस्तस्मीत् पुत्रं षष्ठञ्च सर्व्वदा ॥

आदिर्पुराणम्—

शीचाशीचं प्रकुर्व्वीरन् शुद्धवद्वर्षसङ्घराः ॥

• च पुत्रमे—वाचः । •••

† च पुत्रमे—ब्रह्मपुराणपर्यं नास्ति ।

शुद्धवदिति मासाशीचातिदेशः । वर्षसङ्कराः अपकृष्टवर्षेनोत्कृष्ट-
(वर्ष) स्त्रीषु जन्मिताः ।

माहवद् वर्षसङ्करा इति वचनं आशुलोभ्येन जातवर्षसङ्कर-
विषयम् ।

अथ षष्ठदिनं प्राप्य विहितषष्ठादिदेवतापूजार्थं नाशीचं
सर्ववर्षानाम् ।

तथा विशुद्धिर्धर्मै—

सूतिकावासनिलया जम्बदा नाम देवताः ।

तासां यागनिमित्तार्थं शुद्धिर्जम्बानि कीर्त्तिता ॥

तासां यागनिमित्तार्थमित्यनेन सन्ध्यादिं कन्तु नू कर्त्तव्य-
मित्यायातम् । जम्बानि जम्बानीचमात्रे न तु मरणाशीचान्तरापाते
शुद्धिरित्यर्थः । अत्रास्य वचनस्य पृक्तताशीचस्वैवापवादकत्वे प्राप्ते
जम्बानीत्युपादानबलात् जम्बानीचान्तरापातेऽपि शुद्धिः ।

सूतके तु समुत्पन्ने द्वितीये समुपस्थिते ।

द्वितीये नास्ति दोषस्तु प्रथमेनैव शुध्यति ॥

इति यमवचनेन सजातीयद्वितीयाशीचस्य दोषाभावप्रतिपाद-
नाच्च । शिष्टाचारोऽपीदृश एव ।

अथाशीचि विधिनिषेधौ ।

जावालः—

सख्यां पञ्चमहायज्ञान् नैत्थिकं स्मृतिकर्म च ।

तन्मध्ये हापयेसेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया ॥

नैत्थिकं विधिपूर्वकं ज्ञानमभीष्टदेवतापूजनञ्च तन्मध्ये अशीच-
मध्ये ।

कूर्मपुराणे—

शुचीननिधनांस्त्वन्यान् शालाम्नी हावयेद् द्विजान् ।

शुष्कान्नेन फलेर्वापि वैतानं जुहुयात्तथम् ॥

शुचीनशीचरहितान् अनिधनान् होमार्थात्तु कल्पितधनाञ्च द्विजान्
शुष्कान्नं शक्तवो लाजाञ्च ।

छन्दोगपरिशिष्टम्—

होमः श्रौते तु कर्त्तव्यः शुष्कान्नेनापि वा फलैः ।

अकृतं हावयेत् आर्त्तं तदभावे कृताकृतम् ॥

कृतादिशब्दान् स एव व्याकरोति—

कृतमीदनशक्नादि तण्डुलादि कृताकृतम् ।

श्रींश्चादि चाकृतं प्रोक्तं इति ह्ययं त्रिधा बुधैः ॥

शङ्कः—

दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायः पित्र्कर्म्म च ।

प्रेतपिण्डक्रियावर्जं सूतकेऽपि विज्ञिवर्त्तते ॥

होमः काम्यहोमः स्वाध्यायशाध्ययनं पितृकर्षं अमावस्यादि-
आहम् ।

प्रेतपिण्डक्रियापदेन मृताहसम्बन्धिआहजातीयमुपलक्ष्यते न तु
दशाहादिकपिण्डदानं तस्य सूक्तमध्ये विधाननियमेन पुनर्विधान-
वैफल्यात् ।

तच्च मृताहसम्बन्धिजातीयं सपिण्डीकरणान्तर्गोष्ठ्यन्नाहं
सांवत्सरिकमपि एकादशाहिकषास्मासिकानामपि मृताहावधि-
विहितत्वेन तत्सम्बन्धित्वात्* ।

न च पर्थनरुदाहे कृते साम्नेराद्यन्नाहस्य दाहावध्यशीचावसान
द्वितीयदिनविहितत्वेन मृताहसम्बन्धित्वाभावादप्रसक्तिरिति
वाच्यम् ।

एकमृताहसम्बन्धित्वेन तज्जम्नीयतया अन्यत्रापि ग्रहणादिति ।
वस्तुतस्तु सर्ववत्सरिकआहतिरिक्त(?)पार्ष्ण्यविधिकआहेतरन्नाहमत्र
विवक्षितमिति† ।

सूतके जनने मरणे चेत्यर्थः । एवञ्च प्रेतआह-प्रतिसांवत्सरिक-
आहयोः पर्थुदासादशीचकालमध्ये करणप्रसक्तौ तदुत्तरकाल-
कर्त्तव्यतामाह ऋष्यशृङ्गः—

देवे पितॄणां आहे तु अशीचं जायते यदि ।

तद्दशीचे व्यतीते तु तेषां आहं विधीयते ॥

* च इत्यने—जाहसम्बन्धित्वात् ।

† च इत्यने—एत आरभ्य प्रकृताहस्यपर्यन्तं कतिपयवचनादि न कृति ।

शुद्धीभूतेन दातव्यं यां तिथिः प्रतिपद्यते ।

आ तिथिस्तस्य कर्त्तव्या न त्वन्या वै कदाचन ॥

देवे शङ्खवचनेनानिवर्त्तितेऽवश्यदेवे चतुर्दशसम्बन्धिन्वावश्यकश्चाप्ये
दत्तवर्धः । अतः सिद्धमशौचमध्यपतिर्बं षोडशश्राद्धं सांवत्सरिक-
श्राद्धश्राद्धीचान्तद्वितीयदिने प्रशस्तकालोपलक्षिततिथावेव
कार्यम् ।

अतएव श्राद्धविवेके अपाटवाद्यशौचाभ्यामपि पतितमेकोद्दिष्ट-
मेकादश्यामशौचीन्ते च मलमासपाते न कर्त्तव्यम् । किन्तु
मलमासाव्याप्तत्वाच्चेकादश्यामेवेत्युक्तम् ।

अथ केचित्—

पश्चिष्यशौचे रात्रावेव तस्मिन्नेर्लाभात् परदिने भिन्नतथी विधा-
नाभावादकरणप्रसङ्गभियाऽशौचानन्तरश्राद्धयोग्यकालोपलक्षित-
तिथेर्भिवक्षितत्वात् निषिद्धेतरस्यैव योग्यत्वात् रस्मिन्मलमास-
स्यापि निषिद्धत्वात् मलमासोत्तरतिथावेव कार्यमित्याहुः ।
तदयुक्तम्,

परदिने तिथेर्द्वित्रिसुहृत्कर्त्तमात्रव्यापित्वे तन्मध्य एव श्राद्ध-
प्रसङ्गात्तस्यापि निषिद्धेतरत्वादिति ।

श्राद्धविवेकाकर्त्तुः पुनरयमाशयः—

यां तिथिरित्युक्तं तिथिपदेन दिनमुच्यते ततश्च शुद्धीभूतेन
सता यदहोरात्रं प्राप्यते ऽशौचान्तदिनोत्तरदिनमित्यर्थः । अस्मिन्
दिने मलमासात्सर्वविधे जाते, दण्डमाचलघुहारीतवचनान्त-
त्वाच्चेकादश्यामेवेति । अथवा परदिने तस्मिन्नेः किञ्चिन्नाचलामिन

पश्चिष्वाद्यशौचे रात्रावेव तन्तिथेः समाप्तत्वेन वा भिन्नतिथौ
विधानाभावादक्षरणप्रसङ्गभिया अशौचानन्तरप्रशस्तकालोप-
क्षिततिथेर्विबक्षितत्वात् मध्याह्नापराह्णयोश्च प्रशस्तत्वात् तस्मिंश्च
तिथौ मलमासाख्यविघ्ने सत्यनन्तरकृष्णैकादश्यामेव आद्यं वक्ष्य-
माणवचनादिति ।

समयप्रकाशकारसु-नत्वन्था वै कदाचनेति वचनात्मलंभादे
ऽप्यशौचकालीनप्रथमतयावेव कार्यमित्याह ।

तत्र समीचीनम्—

तस्मिंश्च प्रकृतं मासि कुर्याच्छ्राद्धं यथाविधि ।

तद्यथाभ्युदयं कार्यं नित्यमेकं हि सर्व्वदा ॥

इति हारीतेन प्रकृतमास्थिषु आद्यविधानात् ।

गृहितः पितृदेवेभ्यः सर्व्वकर्म्मसु तं त्यजेत् ।

इति गृह्यपरिशिष्टवचनाच्च ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्किञ्चित् आदिकं भवेत् ।

इष्टं वाप्यथवा पूर्त्तं तत्र कुर्यान्मन्त्रिन्नुचै ॥

इति लघुहारोतेन यत्किञ्चिदित्यनेन सर्व्वेषां आह्वानां निषेधाच्च ।

न च

नेहेतात्र विशेषेण्यामन्यत्रावश्यकादिधेः ।

इति गृह्यपरिशिष्टेनासम्भवत्कालान्तरकाणां कर्म्मणां प्रतिप्रसवात्

नत्वन्था इत्यनेनास्याप्यसम्भवत्कालान्तरकत्वादिति वाच्यम् ।

विघ्नपतितश्राद्धस्य कृष्णैकादश्यां विधानेन सम्भवत्कालान्तरक-
त्वात् नत्वन्था वै कदाचनेति निषेधसु खेच्छंशाऽन्यतियनुद्धान-

विषयः, अन्यथा रक्तादिपातेऽपि रात्रावग्निं शीघ्रकालीनप्रवृत्तमतिधी
त्राहप्रसङ्गः स्वादित्वत्वं बहुना ।

अत्राशौचान्तदिने यदि रक्तपातादिना विघ्नः स्यात्तदा—

त्राहविघ्ने समुत्पन्ने मृताहेऽविदिते*तथा ।

एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपत्रे विशेषतः ॥

इति सद्युहारीतवचनादनन्तरकृष्णैकादश्यामिव कार्यम् ।
कपालाधिकरणन्यायेन प्रथमोपस्थितत्वादतिप्रसङ्गभयाद्वा अन-
न्तरकृष्णैकादश्या एव न्यायोपात्तत्वात् ।

तत्रापि यद्यशौचान्तरं स्यात्तदा तदशौचे स्थतीति तु, कार्यं
पूर्ववचनादिघ्नान्तरे त्वन्यस्यामन्तरकृष्णैकादश्यामिवेति एतच्च
मृताहसम्बन्धिन्यावश्यकत्राहं एव न तु काम्यपैषिकादी
“नानुकास्यविधिः काम्ये” इति सर्व्वगत्यधिकरणे दर्शितत्वात् ।

शूद्रस्य तु त्रिंशद्विंशत्यशौचमध्ये प्रथममासिकप्राप्तौ तच्छ्राव-
मनन्तरकृष्णैकादश्यामिव कार्यं न त्वशौचान्तदिने । आशौको-
द्दिष्टादिसपिण्डीकरणान्तानां षोडशत्राहानां तदादितदन्त-
न्याय्यात् कृताशौकोद्दिष्टस्यैव मासिकत्राहेऽधिकारादशौचोत्तर-
कालकर्त्तव्याद्यत्राहाकरषकृताधिकाराभावरूपविघ्नेनैव बाधितस्य
प्रथममासिकस्याशौचमध्ये प्राप्तभावेनाशौचबाधितत्वाभावादिति
ध्ययम् ॥

कृष्णैकादश्यामपि करणाशक्तौ तृतीयमासिकदिने प्रथम-

* न इकमे—मृताहाविदिते ।

मासिकस्य विधानाभावादेव प्रसङ्गभावात् तदादितदन्त-
न्यायेनाकृतप्रथममासिकस्य द्वितीयमासिकोऽधिकाराभावात्
मासिकद्वयमेव कृष्यैकादश्यामेकत्र कार्यमिति प्राचीनविदुषां
संशयतम् ।

मासिकं पतितं दृष्ट्वा मासिकेनैव कारयेत् ।

इति मूर्खकल्पितवचनं विदुषामुपहसनीयत्वेन हेयमेव ॥

अत्र खड्गहारौतवचने विशेषतःपदोपादानात् आदित्यसंक्रमणं
विशेषेणायनद्वयमिति वत् शुक्लैकादश्यामपि विप्लपतितमृताहन्नाहं
कृष्णपक्षे तु प्रशस्तमन्यथा तदनर्थकं स्यादिति तीरभङ्गीयाः ।

वस्तुतस्तु अविज्ञातमृतेऽभावस्यायां अवणदिवसै वा इति
प्रचेतोवचनोक्ताभावस्यावणदिवसाभ्यामपि कृष्यैकादश्यां विशेष-
तः श्रावं प्रशुस्तम् ।

अतएव राजमार्त्तुण्डे भोजराजः—

श्राद्धविभे समुत्पन्ने मृतस्वाविदिते दिने ।

अभावस्यां प्रकृर्वीत वदन्त्येके मनीषिणः ॥ इति ॥

न तु शुकपक्षात् कृष्णपक्षे-विशेषत इत्यर्थः—विधिद्वयकल्पना-
गौरवात् वाक्यभेदापत्तेश्च । प्राधान्याद् विशेष्यैकादशीपदेन सह
विशेषणपदसम्बन्धस्य न्याय्यत्वाच्च । शुक्लैकादश्यां पतितश्राद्धप्रसङ्गे
सर्वदेशीयाचारविरोधाच्च ।

कुमारप्रसवेऽष्टिकायां . . . नाण्यां यदा पित्राद्युपकारार्थं
गुडार्दिद्रव्यं कश्चिदशौची ददाति तदा बन्धनमिह न दोषः ।

अशौचिनोऽपि तद्धाने नाशौचम् । मुडादिद्रव्यञ्च—शुङ्ग-तिल
हिरण्य भूमि चतुष्यद धान्य-घृत-वस्त्रं तुरग-रथ-च्छत्र-च्छाग-
मत्स्य-शयना-सनानि ।

आदिपुराणे—

- तत्र दद्यात् सुवर्णञ्च भूमिं गां तुरगं रथम् ।
छत्रं छागञ्च मत्स्यञ्च शयनञ्चासनं गृहम् ॥
जातश्राद्धे न दद्यात् पक्वान्नं ब्राह्मणेष्वपि ॥

कूर्मपुराणे—

जाते कुमारे* तदहः कामं कुर्यात् प्रतिपद्यम् ।
हिरण्य-धान्य-गौ-वातस्त्रिलाह-शुङ्गं सर्पिषाम् ॥

अथ लवण-मधु-मांस-पुष्य-फल-श्रीक-काष्ठ-दृण-जल-दधि-दुग्ध-घृत-
तैलीषध्जिन-शक्तु-लाज-मोदक-तण्डुलादिषु तर्त्स्वाम्यनुमत्या स्वयं
गृह्यमाणेषु नाशौचम् । क्रीतेषु पुष्येषु अशौचिहस्तासन्धेष्वपि न
दोषः ।

आदिपुराणे—

लवणं मधु मांसञ्च पुष्य-मूल-फलानि च ।
काष्ठं लोहं दृणं पर्णं दधि क्षीरं घृतं तथा ॥
श्रीषधं तैलमजिनं शुष्कमन्नञ्च नित्यशः ।
अशौचिनां गृह्याद् वाह्यं स्वयं पुष्यञ्च मूलजम् ॥

मूलं मूलं तेन जातं क्रीतमित्यर्थः । अग्रीचे सपिच्छाना-
मन्योऽन्यस्यावभक्षणे न दोषः ।

यमः—

सूतके तु कुलस्यानं न दीपं मनुरब्रवीत् ॥

अग्रीचे निवृत्ते त्वग्रीचकालोत्पन्नपापक्षयार्थं किञ्चिदवश्यं देयम् ।

सम्यक्तः—

दद्याद्वापु परं सम्यक् त्वप्राऽधायान् धन्वावत् ।

दानञ्च किञ्चिन्ना देयमहभात्तारकं हि तत् ॥

अथ बालाद्यशौचम् ।

कूर्मपुराणे—

अन्तर्दशाहे बालस्य यदि स्नानकरणं पितुः ।

मातुश्च सूतकं तत् स्यात् पिता त्वसृश्य एव च ॥

जननाशौचकालाभ्यन्तरे यदि बालस्य मरणं भवति तदा-
मातापित्रोर्जननाशौचापगमेन शुद्धिः, तत् स्वजात्युक्तं जननाशौचं
न तु मरणाशौचमित्यर्थः । फलत्वशौचसङ्करे श्रेयम् ॥

तथाच बृहस्पतिः—

दशाह्नाभ्यन्तरे बाले प्रमीते तस्य बान्धवैः^१

शावाशौचं न कर्त्तव्यं अन्नाशौचं^२ विधीयते ॥ इति ।

असृश्यश्च यावदशौचं पिताप्यङ्गासृश्यत्वहुक्तः स्यात् । मातुरङ्गा-
सृश्यत्वं स्त्रितमेव ।

तथा परास्करः—

अन्तःसूतके चेटोत्यानादाशौचं सूतकवत् ॥

अस्यार्थः—जननाशौचमध्ये यदि बालो म्रियेत तदा चा उत्थानात्
अशौचकालपर्यन्तं सूतकवदङ्गासृश्यत्वयुक्तमशौचमित्यर्थः ।

न च चा उत्थानाद्दशमदिनपर्यन्तं मातुरेव सर्ववर्णानामङ्गा-
सृश्यत्वयुक्तमशौचमन्वेषां सद्यःशौचमिति शुद्धिविवेकव्याख्यानं
युक्तम् ।

^१ न पुस्तके—सन्नाशौचम् ।

अन्तर्दशाहं बालस्य यदि स्यात्प्ररणं पितुः ।

मातुष्य सूतकं तत् स्यात् पिता त्वस्यैव एव च ॥

इति कूर्मपुराणवचनविरोधेन तदेकवाक्यतया उत्थानपदस्य
स्वाशौचान्ताश्चैवं मातापित्रीः स्वजात्युक्ताशौचस्यैव युक्तत्वात् ।

अतः शूद्रसूतिकाया मासाशौचं सिद्धं एतच्च हारलताकार-
सृत्पुष्पय-बलभद्रादीनां प्रामाणिकानां सम्मतम् ।

एतस्मिन्नेव विषये सपिण्डानामशौचाभावमाह शङ्खः—

बालस्त्वन्तर्दशाहं तु प्रेतत्वं यदि गच्छति ।

सद्य एव विशुद्धिः स्यान्नाशौचं नैव सूतकम् ॥

अशौचं मरणाशौचं सूतकं जननाशौचम् । किन्त्वत्र ज्ञानं
पाकस्थालीत्यागश्च । अत्रविट्शूद्रास्थामेषैव व्यवस्था विशेषवचना-
भावात् । ऋतजाते तु विशेषाश्रवणात् सम्पूर्णं जननाशौचमेव
सर्वेषां सपिण्डानामिति ।

तथाच मिताक्षराधृतपारस्करः—

गर्भे यदि विपत्तिः स्याद् दशाहं सूतकं भवेत् ॥

अशौचकालादूर्ध्वं षण्मासपर्यन्तं बालमरणे किञ्चिद्गुणहीनानां
सपिण्डानां सद्यःशौचं षण्मासादूर्ध्वं द्विवर्षपर्यन्तं बालमरणे
किञ्चिद्गुणहीनानां सपिण्डानामेकरात्रम् । द्विवर्षादूर्ध्वं
मासद्वयाधिकषड्वर्षपर्यन्तं . इष्टमरणे त्रिरात्रम् । अतःपरं
दशरात्रमिति ।

याज्ञवल्क्यः—

षाट्मजजन्मनः* सद्य आचूडाभैशिकी स्मृता ।

त्रिरात्रमात्रतादेशाद्दशरात्रमतःपरम् ॥

'दन्तजन्मादि कालोपलक्षणम् ।

अजातदन्तो मासैर्वा सृतः षड्जन्मना ५

वस्त्राद्यैर्भूषितं कृत्वा निक्षिपेत्तन्तु काष्ठवत् ॥

इति वचने अजातदन्तो वा षड्भिर्मासैर्गतो वा इत्यभिधानात्
षष्मासकालपरत्वम् ।

तथा चोपनिषद् दन्तजन्म सप्तमे मासीति ।

तथा—जूनद्विवार्षिके विप्रे सृते शुद्धिसु नैशिकी ।

इत्यभिधाय—

निवृत्तचूडके विप्रे त्रिरात्रगच्छुद्धिरिष्यते ।

इत्यभिधानात् चूडाकालस्य तृतीयवर्षोपलक्षकतः एतस्माद्दशरात्रं
व्रतस्यापि गर्भाष्टमकालोपलक्षकत्वम् ।

यथा याज्ञवल्क्यः—

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनयनमिति ।

दशाहादूर्ध्वं षष्मासपर्यन्तं बालमरणे निर्गुणयोर्मातापित्रोरिकारात्
षष्मासादूर्ध्वं द्विवर्षपर्यन्तं बालमरणे मातापित्रोस्त्रिरात्रम् ।

तथा कूर्मपुराणम्—

अजातदन्तमरणे पितृोरिकाहमिष्यते ।

* कः पुस्तके—षाट्मजजन्मनात् ।

† कं च पुस्तकद्वये—अदन्तजात— ।

इत्तजाते त्रिरात्रं स्वात् यदि स्वांतां तु निर्गुणौ ॥
 त्वन्तनिर्गुणसपिण्डानामप्येवम् ।

कूर्मपुराणे—

अदन्तजन्ममरणं सम्भवेद्यदि सप्तमाः ।
 एकाहस्य* सपिण्डानां यदि तेऽत्यन्तनिर्गुणाः ॥

पैठीनसिः—

अकृतचूडानां त्रिरात्रम् । सगुणसपिण्डानां तु द्विवर्ष-
 पर्यन्तं सद्यःशौचम् ।

शङ्खलिखितौ—

बाले चातीते सद्यःशौचं सगुणानामात्रिवर्षात् ।
 सगुणयोस्तु मातापित्रोः षष्मासुपर्यन्तं सद्यःशौचम् । वर्षद्वय-
 पर्यन्तमेकरात्रम् ।

पारस्कारः—

अद्विवर्षे प्रेते मातापित्रोरशौचमेकरात्रम् ।

अत्रिय-वैश्ययोर्विशेषमाह अङ्गिराः—

अनद्विवर्षके विप्रे ऋते शुद्धिसु नैशिकी ।
 द्वादशेन अत्रिये शुद्धि स्त्रिभिर्वैश्वे ऋते तथा ॥
 निहत्तचूडके विप्रे त्रिरात्राच्छुद्धिरिच्यते ।
 तथैव अत्रिये षड्भिर्वैश्वे नवभिरेव च ॥
 एतच्च गर्भाष्टमपर्यन्तमत्रः परं स्वजांस्तुतां सर्वेषाम् ।

* न पुस्तके - एकरात्रम् ।

यथा ऋषभम्भङ्गः—

युच त्रिराचं विप्रामामश्रीचं संप्रदिश्यते ।
तत्र शुद्धे द्वादशाहः षष्ठव चतुर्विंशत्योः ॥
अतःपरन्तु सर्वेषां स्वजात्युक्तं विनिर्द्दिश्येत् ॥

शुद्धेत्यं विशेषः त्रिंशद्द्वारादूर्ध्वं षष्ठासपर्यन्तं बालमरणे
त्रिरात्रम् ।

तथा त्रयहाश्रीचानुवृत्तौ शङ्कः—

अनूकानान्तु कन्यानां तथा वै शुद्धजन्मानाम् ॥

अनूकानां कन्यानां वाग्दत्तानामिति स्तुश्रीचे षष्ठासः ।
शुद्धजन्मानामजीतदन्तानामित्यर्थः ।

षष्ठासादूर्ध्वं द्विवर्षपर्यन्तं शुद्धमरणे पञ्चाहमश्रीचं द्विवर्षादूर्ध्वं
षड्वर्षपर्यन्तं द्वादशाहमश्रीचम् । षड्वर्षोपरि शुद्धमरणे
मासाश्रीचमाह—

अङ्गिराः—

शुद्धे त्रिवर्षान्धुने तु सृते शुद्धिसु पञ्चभिः ।
अत ऊर्ध्वं सृते शुद्धे द्वादशाहरे विधीयते ॥
षड्वर्षान्तमतीतो यः शुद्धः सन्निवृत्ते यदि ।
मांसिकान्तु भुवेऽष्टौचमित्याङ्गिरसभाषितम् ॥

त्रिवर्षो वर्तमानस्तृतीयवर्षस्तस्मादूर्ध्वो समाप्तद्विवर्ष इत्यर्थः ।

यच्च—

अनुपनीतो विप्रसु राजा चैवाधनुर्ग्रहात् ।

अगृहीतप्रतोदसु वैश्वः शुद्धस्ववस्त्रयुक् ॥

स्त्रियते यत्र तत्र स्यादशीचं चरुमेव च ।

द्विजस्यनामयं कालस्त्रयाणान्तु षड्वाब्दिकः ॥

पञ्चाब्दिकसु शुद्धाणां स्वजात्युक्तमतः परम् ॥

इति ब्रह्मपुराणवचने त्रयाणां द्विजातीनां द्विवर्षीपरि षड्-
वर्षपर्यन्तं त्रिरात्राभिधानं तद्देदाग्निमतां सगुणानामिव । अतएव
उपनयनात् परमेव धनुःप्रतोदयोर्षड्विधानादुपनयनकालो-
ऽपि षड्वर्षास्वरम् सगुणानां त्रयाणां द्विजातीनां युक्त इति
धीयम् ।

एतं शुद्धस्यापि यत्पञ्चाब्दपर्यन्तं त्रिरात्राभिधानं तदपि—

त्रिंशद्दिनानि शुद्धस्य तदक्षं न्यायवर्तिनः ॥

इति याज्ञवल्क्यगीतापञ्चदशाहाशौचि-सञ्छूद्रपरमेवेति । सञ्छूद्रास्तु
अथवा द्विजातिशुश्रुषा पञ्चमहायज्ञाद्भिः शुद्धविहितक्रियावन्तः ।
एवंविधानां पञ्चदशाहाशौचिनां सञ्छूद्राणामपि षोडशवर्षपरि
अनूढभार्य्यशुद्धमरणे मासाशौचमाह शङ्खः—

अनूढभार्य्यः शुद्धस्तु षोडशात् वत्सरात् परम् । .

सृत्तुं समधिगच्छेत्तु* स्यासं तस्य च वैश्ववाः ॥

शुचिं समधिगच्छन्ति नात्र कार्य्या विचारणा ॥

* न पुस्तके षड्वर्षवत्सरात् ।

न च शुद्धमात्रस्यैव षड्वर्षोपरि जट्टभार्य्यभरणे ममांसाशीघ्रं
घोड़शवर्षपर्यन्तमनूढभार्य्यभरणे द्वादशाहं तदुपरि मासाशीघ्र-
मिति शङ्खवचनस्वार्थ इति तीरभुक्तीयमतमुपादेयम् ।

ऋष्यशृङ्गाङ्गिरोभ्यां षड्वर्षोपरि सामान्येन मासाशीघ्रस्य
विहितत्वात् । अस्मादुक्तरीत्या सम्भवति गत्यन्तरे तद्वचनस्य
विषयसङ्कोचे प्रमाणाभावाच्च ।

अनूढभार्य्यविशेषस्वरसेन घोड़शवत्सरांतं पूर्वं तन्भरणे
द्वादशाहकल्पनया शङ्खवचनस्य स्वार्थहान्यंस्वार्थकल्पनादीष-
प्रसङ्गाच्च इत्यलंबबहुना ।

वर्षद्वयाभ्यन्तरे कुमारस्य कन्यायाश्च भरणे भूमौ खननं
कृत्वा स्थापितञ्च न कदाचित्प्रेतक्रिया अग्निदाहश्च कार्य्यः ।

याज्ञवल्करः--

जनद्विवर्षे निखनेन कुर्यादुदकं ततः ॥

उदकमुपलक्षणं अङ्गादिकमपि न कार्य्यम् । यदि तु द्विवर्षा-
भ्यन्तरे मीहादिना दाहः कृतस्तदा मातापितोः संपिण्डानाश्च
अश्विनं ब्राह्मणस्य, एकं दशाहं अग्निदाहार्थां, द्वादशाहं वैश्याणां,
विंशतिरात्रं शुद्राणामशीचम् ।

तथाचादिपुराणम्—

अवतीतद्विवर्षसु प्रेतो यत्रापि दह्यते ।
 अतिमोहाभिभूतैश्च देशधर्मैश्च माहंवात् ॥
 अशीचं ब्राह्मणानान्तु चिराचं तत्र विद्यते ।
 राज्ञामेकादशश्चैव वैश्यानां द्वादशाहिकम् ॥
 अपि विंशतिरात्रेषु शूद्राणान्तु भवेत् क्रमात् ।

अत्र च पिण्डीदकदानं कार्यम्—

जातदन्तस्य वा कुर्युर्नाञ्चि वापि कृत साते ॥

• इति मनुवचनात् ।

अथ स्वाशौचम् ।

आदिपुराणम्—

आजन्मनसु चूडान्तं यत्र कन्या विपद्यते ।
सद्यःशौचं भवेत्तत्र सर्व्ववर्षेषु नित्यशः ॥
ततो वाग्दानपर्य्यन्तं यावदेकाहमेव हि ।
अतःपरं प्रवृद्धानां त्रिरात्रमिति निश्चयः ।
वाक्प्रदाने कृते तत्र ज्ञेयं चोभयतस्त्राहम् ॥
पितृव्यरस्य च ततो दत्तानां भर्त्तृपक्षे हि ।
स्वजात्युक्तमशौचं स्यात् सृष्टके सृष्टकेऽपि वा ॥

अस्यार्थः—

जननदिवसाद्द्वर्षद्वयपर्य्यन्तं कन्यामरणे सपिण्डानां सद्यः-
शौचं नित्यशः सगुणत्वनिर्गुणत्वेऽपीत्यर्थः, वस्त्ररहयोपरि वाग्-
दानपर्य्यन्तं सपिण्डानामेकाहम् अतःपरं अकृतवाग्दानावस्थितः
परं प्रवृद्धानां वाग्दानेन प्राप्ताधिकाररूपाणां त्रयहं अधिकरूपं
व्यङ्गीकरोति वाक्प्रदान इति वाग्दाने कृतेऽकृतपाणिग्रह-
संस्काराणां भर्त्तृपक्षे पितृपक्षे च त्रिरात्रं विवाहेन दत्तानां मरणे
भर्त्तृपक्षे एवाशौचं स्वजात्युक्तं नतु पितृकुले इति ।

तथाच विष्णुः—

स्त्रीणां विवाहः संस्कारः संसृतासु स्त्रीषु नाशौचं पितृकुले
इति ।

एवंञ्च —

उत्कृष्टार्थीभिरूपाय वराय सहश्राय वै ।

अप्राप्तमपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि ॥

इति मनुना-अप्राप्तकालाया अपि विवाहविधानात् । कदाचि-
द्दालावस्थायां पाण्डिग्रहणे सति संस्कारानन्तरं पितृकुले अश्रीचा-
भावात् भर्तृकुल एव सम्पूर्णाश्रीचमेवेति ध्येयम् ॥

यत्र तु वाग्दानं न स्यात् तत्र विवाहपर्यन्तमेकाहमश्रीचम् ।
कूर्मपुराणे—

स्त्रीणामसंस्कृतानान्तु वाक्प्रदानात् परं सदा ।

सपिण्डानां त्रिरात्रं स्यात् संस्कारे भर्तुरेव हि ॥

अहस्वदत्तकन्यानांमश्रीचं मरणे स्मृतम् ॥ ०

याज्ञवल्क्यः—

अहस्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशोधनम् ॥

अतएव—

दत्तानां चाप्यदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता ।

चतुर्थेऽहनि तास्तेषां कुर्वीरन् सुसमाहिताः ॥

इति वचने दत्तानामूदानां अदत्तानां वाग्दत्तानां चतुर्थेऽहनि
पिता अधिकारी आहं कुर्यादिति-आहविवेकी हारलतायाश्च
व्याख्यातम् । अतएव प्रवृद्धानां त्रिरात्रमिति केषाञ्चिदज्ञानां
हेयमेव ।

न च वाग्दानस्य कालपरत्वं दातुरिच्छाधीनत्वेन वाग्दान-
कालनियमाभावात् । एवञ्च यदा वाग्दत्ता वा दत्ता वा कन्या

कर्माधिकारिणी स्यात् तदा त्रिरात्रशीचं कृत्वा चतुर्थेऽहनि
पित्रोः कर्मं कुर्यात् ।

अत्रतवाग्दाना तु एकरात्रमशीचं कृत्वा परिऽहनि माता-
पित्रोः कर्मं-कुर्यात् ।

तथा ऋष्यशृङ्गः—

अपुत्रस्य तु या पुत्री सापि पिण्डप्रदा भवेत् ।

तस्य पिण्डान् दशैतान् वा एकाहेन च निर्व्वपेत् ॥

इति हारलताकारः ।

कर्मानधिकारिण्यास्वदत्ताया वा कन्यायाः 'पिण्डमदत्तमरणे' "यस्य
यावदशीचं तंङ्गिभृते तस्य तावत्" इति न्यायात् मातृबन्धौ गुरौ-
मित्ते इति जावालवचनाच्च शरुत्वेनैकरात्रमिति ।

केचित्तु—

शावाशीचं त्रिरात्रं स्यान्महागुरुनिपातने ।

दुहितृणान्तु दत्तानां सर्व्ववर्षेष्वयं विधिः ॥

इति वचनं पठित्वा व्यवस्थापयन्ति । तदमूलं । पाणिग्रहणानन्तरं
दत्तयाः पित्रोर्महागुरुत्वाभावात् समूलत्वेऽपि वाग्दत्ताविधय-
मिति ।

अत्र च—

जननाशीचमध्ये जातश्रुतायां बालायां सपिण्डवत् पितुरपि
मुस्यःशीचमाजन्मसु चूडानामिति वचने आजन्म इत्यु-
पादानादिति केचित् ।

प्राचीनासु—

आजम्बनसु चूडान्तं यत्र कन्या विपद्यते ॥

इति वचने आजम्बन इत्यस्य ज्ञातिपरत्वेनैवोपपत्तेः येन कौनापि-
लिङ्गेन संख्यया कालेन वावश्यकं निर्देशः कर्तव्य इति लिङ्गं
संख्या कालः स्वतन्त्रमिति न्यायेन अन्तर्देशाद्दे बालस्य इति कूर्म-
पुराणे पुंलिङ्गनिर्देशस्याकिञ्चित्करत्वात्—

अन्तः सूतके चेदोत्यानादाशौचं सूतकवदिति पारस्करवचनेन
सामान्योपदेशाच्च अग्नीचमध्ये कन्यामरणे पुत्रमरणवत्पितुरङ्गा-
स्यस्यत्त्रयुक्तशेषदिनव्यापकमशौचम् । मन्तुसु सर्वथैव मासेन
स्त्रीजननीमिति पैठीनसि वचनाम्नासेनैव शुद्धिः । अन्यथा पितृ-
वन्मातुरपि सद्यःशौचं स्यादिति वदन्ति ।

वसुतसु—पितृर्वरस्य चेति वक्ष्यमाणोपसंहारादाजम्बनसु
चूडान्तमित्यपि पितृपरमिति युक्तमुत्पश्यामः ।

सूतजातायान्तु ब्रह्मायां विशेषाश्रवणात् सर्वेषामेव सम्पूर्णान्तु
जननाशौचम् ।

विर्गुणस्य सोदरभ्रातुर्विशेषमाह कूर्मपुराणे व्यासः—

आदन्तात् सोदरे सद्य आचूडादेकरात्रकम् ।

आप्रदानाच्चिरात्रं स्याद्दशरात्रमतः परम् ॥

अतःपरं पतिकुले विवाहात् परमित्यर्थः । विकारैश्च दत्तायाः
कन्यायाः पितृप्रधानगृहे अर्द्धि-प्रसवमदूषे स्यातां तदा आश्र-
दीनामेकरात्रं मातापित्रीस्त्रिरात्रम् ।

तथाचादिपुराणम् —

दत्ता नारो पितुर्गृहे स्त्रियते स्रियतेऽथवा ।

स्वमशीचं चरेत् सम्यक् पृथक्स्थानव्यवस्थिता ॥

तद्वन्वुवर्गस्वेकेन शुध्येत्तु जनकस्त्रिभिः ॥

पृथक्स्थाने व्यवस्थिता पितुरप्रधानगृहे प्रसवे स्वमशीचं भर्तृ-
सम्बन्धशीचं नार्थेव चरेत् नतु पित्रादिः । स्त्रियत इत्यस्य
यथायोग्यमन्वयः ।

पितुः प्रधानगृहे तु प्रसवमरणे बन्वुवर्गस्यैकरात्रं पितुस्त्रिरात्रं
बन्वुवर्गः सहवासो भ्रातृ-भ्रातृपुत्र-पितृव्यादिः । जनकपदेन
जनन्यपिभ्याम्ना जनककर्तृत्वाविशेषात् । हारलताशुद्धिविवेकयो-
रप्ययमेव स्वरसः । वाचस्पतिमिश्रोऽपि पृथक्स्थाने स्त्रं ज्ञाति-
रेवाचरेत् न पित्रादिरिति व्याचक्ष्यौ । स्त्रं स्वकुलं भर्तृकुलमेवेति
कुवेर-वल्लभद्वी ।

तथाच कल्पतरुलिखितं व्यासवचनम्—

दत्ता नारी पितुर्गृहे प्रधाने स्रियते यदा ।

स्त्रियते वा तदा तस्याः पिता शुध्येत्त्रिभिर्द्विनैः ॥

मनुः—

विवाहितापि चेत् कन्या स्त्रियते पितृवेश्मनि ।

तस्यांस्त्रिरात्राच्छुद्धान्ति बान्धवा नात्र मंशयः ॥

अत्र स्त्राशौचेः चादिपुराणे सर्ववर्णेष्विति श्रवणात् शुद्धस्यपि
स्त्राशौचेः व्यवस्था ।

* गुरुसूत्रे—स्त्राशौचे ।

अथ विदेशस्थाशौचम् ।

सृष्टसतिः—

अन्यदेशसृतं ज्ञातिं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

अनिर्गतं दशाहे तु शेषाहोभिर्विशुद्धयति ॥

तथा विष्णुः—

श्रुत्वा देशान्तरस्थो जननमरणे अशौचशेषेण शुद्धेत* ।

जननाशौचकाले व्यतीते यदि श्रूयते तदा सपिण्डानामशौचाभाव एव ।

यथा देवल

नाशौचं प्रसर्वस्थास्ति व्यतीतेषु दिनेष्वपि ॥

अत्रैव पितुः पुत्रजन्मश्रवणे सचेलज्ञानमात्रमाह मनुः—

निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

सवासा जलमाप्त्युत्थं शुद्धो भवति मानवः ॥

निर्दशं ज्ञातिमरणमित्यशौचाभावपरम् । अशौचकालातिक्रमे संवत्सरमध्ये सपिण्डमरणश्रवणे चिरान्नं संवत्सरोपरि तु स्नान-
मात्रम् ।

तथा मनुः—

अतिक्रान्ते दशाहे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

संवत्सरे व्यतीते तु सृष्टैवापो विशुध्यति ॥

दशाह इति संपूर्णाशौचोपलक्षणम् ।

* क. पुस्तके स्यात्वा देशान्तरस्थे—शुद्धिः ।

अथ तु प्रथमसंवत्सरोपरि पितृमातृमरणश्रवणे एकाहमाह
देवसः—

अघाहःसु व्यतीतेषु ज्ञातिष्वेच्छ्रूयते मृतः ।
तत्र शिवात्ममाशुचं भवेत् संवत्सरान्तरे ॥
जह्वं संवत्सरादाद्याहन्धुष्वेच्छ्रूयते मृतः ।
भवेदेकाहमेवात्र तच्च संन्यासिनां न तु ॥
बन्धुर्माता पिता चैव स्त्रीणां च पतिरेव च ॥

आद्यादिति विशेषणात् द्वितीयसंवत्सरोपरि तु ज्ञानमात्रेण शुद्धिः ।
संवत्सरमध्ये सपिण्डमरणश्रवणे चतुःपञ्चाहाशौचिनोः पश्चिमी-
माह गोतमः—

श्रुत्वाःचोर्ध्वं दशम्याः पश्चिमीं, व्याप्यांशौचं कुर्यादिति श्लेषः ।
त्र्यहाशौचिनां पश्चिमीशौचिनाञ्च एकाहमाह-त्रिण्डुः—

अतीते अशौचे संवत्सरान्ते एकरात्रं । अन्ते मध्य इत्यर्थः ।
अत्र कश्चिद्देवाग्निबन्धनत्र्यहाशौच—ब्राह्मणविषयमेवेदं
विशुद्धचक्रं समानोदकव्याघ्रादिहतादीनान्तु त्र्यहाशौचिना—
मशौचबद्धिःश्रवणेऽपि त्र्यहाशौचमेव विशेषवचनाभावादित्याह ।

तदशुचं विशिष्टत्र्यहाशौचपरत्वे प्रमाणाभावात् विनि-

• न पुस्तके—चर्वात् । •

† न पुस्तके—एकरात्रेण ।

गमनाविरहेण विष्णुवचनस्य सकलत्राहंश्रीचिपरत्वात् । अश्रीच-
बहिःश्रवणे सर्वत्रैवाश्रीचङ्कासस्य दर्शनात् सम्मनोदकादि-
स्थलेऽपि तथैव न्याय्यत्वाच्च ज्ञासं प्रति स्वाश्रीचदिवातिक्रमस्यैव
कारणत्वाच्च ।

तथा एकाहाश्रीचिर्ना सद्यःश्रीचमाह गोतमः—

बालदेशान्तरितप्रब्रजितानां सद्यःश्रीचम् । यत्र तद्दिने मृतो
न श्रूयते तद्देशान्तरम् ।

विगतन्तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्देशम् ।

यच्छेषं देशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ॥

इति मनुवचनादत्र—

शुद्धिविवेकः—

देशाहादूर्ध्वं अस्मासपर्यन्तं त्रिरात्रं अस्मासादूर्ध्वं नवममास-
पर्यन्तं गोतमीनां पश्चिष्यश्रीचं तदूर्ध्वं संवत्सरपर्यन्तं विष्णुक्त-
मेकाहमिति । तन्नन्दम्—

अघाहःसु व्यतीतेषु* ज्ञातिष्वेच्छ्रूयते मृतः ।

तत्र त्रिरात्रमाशुच्यं भवेत्संवत्सरान्तरे ॥

इति देवलेन संवत्सरं व्याप्यैव त्रिरात्रविधानात् ।

श्रुत्वा चोर्ध्वं-देशस्थाः पश्चिषीमिति गोतमेन-अतीतेऽश्रीचे एक-
रात्रमिति विष्णुना च अश्रीचानन्तरमेव पश्चिष्येकाहयोर्विधा-

* ग-मुक्तके—अघोषाहःसतीतेषु इत्यम् — ।

नाच्च, तस्मादुक्तैव हारलताकारादिसम्पत्ताव्यवस्था साधीयसीति ।
वर्णचतुष्टयस्यैव व्यवस्था विशेषाग्रहणात् ।

यथा शङ्खः—

अतीते सूतके स्वे स्वे चिराच्चं स्यादशौचकम् ।
संवत्सरे व्यतीते तु सद्यःशौचं विधीयते ॥

स्वे स्वे इति वीष्णां वर्णचतुष्टयव्याप्तार्था । सूतकपदं मरणा-
शौचपरं नाशौचं प्रसवस्यास्तीति पूर्वोक्तदेवत्ववचनाच्च ।

अथाशौचसङ्करः ।

ब्रह्मपुराणे—

यदि स्यात् सूतके सूतिर्भूतके वा सूतिर्भवेत् ।

शेषेषैव भवेच्छुद्धिरहःशेषे द्विरात्रकम् ॥

मरणोत्पत्तियोगे तु मरणाच्छुद्धिरिष्यते ॥

अस्यार्थः—सपिण्डजननाशौचमध्ये अपरस्मिन् सपिण्डजनने पूर्व-
जननाशौचशेषेण शुद्धिः । सपिण्डमरणाशौचद्वयेऽप्येवम् । एतच्च
नवमदिनपर्यन्तम् । दशमदिने तु ; समानजातीयसम्पूर्णा-
शौचद्वयसन्निपाते दशमदिनादधिकेन दिनद्वयेन शुद्धिः । मरण-
दशाहशेषे जनने सति न दिनद्वयेन किन्तु मरणेनैव शुद्धिरित्याह
मरणोत्पत्तियोगेति ।

तथा विष्णुः—

जनने यद्यपरं जननं भवति तदा पूर्वेषु शुद्धिः । रात्रिशेषे
दिनद्वयेन प्रभाते दिनत्रयेण मरणाशौचेऽत्रातिमरणेऽप्येवम् ।

रात्रिशेषे दिनद्वयेनेति अहःशेषे द्विरात्रकमित्यस्य समा-
नार्थम् । अत्र रात्रिशेषशब्दः सर्ववर्णानामशौचान्तदिनपरः ।
रात्रीणामशौचाहोरात्राणां शेषेऽहोरात्र इत्यर्थः । प्रभाते एका-
दशदिनस्वारूपोदयवेलायां सूर्योदयात्पूर्वं समानाशौचपाते दशम-
दिनत्रयेण शुद्धिः । एतच्च संपूर्णाशौचद्वयसन्निपाते एव बोद्धव्यम्
नत्वसंपूर्णाशौचद्वयेऽपि—

बीधायनसूत्रे—अथ यदि दशरात्राः सन्निपातेपुराणं दशरात्र-

मशौचमानवमाह्विसादित्यत्र दशरात्रपदश्रवणादानवमारदित्युक्तं-
त्वाच्च ।

एवञ्च जननान्तरे जनने मरणान्तरे षष्ठद्विदशमदशौचा-
भ्यन्तरे च समानजातीयाशौचे सति रात्रिशेषे दिनद्वयेन प्रभाते च
दिनत्रयेण इति प्रवर्त्तत एव ।

अत्र नवमदिनाभ्यन्तरे उत्पन्नस्याशौचस्य दशमदिने श्रवणे
ऽपि पूर्वेष्वेव शुद्धिर्न तु दिनद्वयं वर्द्धते दशरात्राः सन्निपतेयुरिति
बोधायनवचने यंदि स्यात् सूतके सूतिरिति कूर्मपुराणवचने
चाहौचान्तरोत्पत्तेरेव विहितत्वात् न तु श्रवणस्य श्रवणपरत्वे
लक्षणप्रसङ्गात् ।

समानकालव्यापि-सपिण्डजननाशौचसपिण्डमरणाशौचयोः
सन्निपाते मरणाशौचेन शुद्धिः । .

मरणोत्पत्तियोगे तु मरणाच्छुद्धिरिच्छते ।

इति कूर्मपुराणवचनात् ।

अथाघहृद्विमदशौचम् ।

सपिण्डमरणाशौचकालभागद्वयोपरि पितृमातृमरणं स्त्रियाश्च
भर्तृमरणं सपिण्डजनन-स्त्रिकन्याजननयोरशौचकालभागद्वयोपरि
स्वपुत्रजननाशौचं भवति तदा तेनैव परभाविनाऽघहृद्विमदशौचेन
शुद्धिः । अघहृद्विमज्जननमरणसन्निपाते तु सर्वथा मरणेनैव
शुद्धिः ।

एतत् सर्वं व्यक्तमाह आदिपुराणे व्यासः—

आद्यं भागद्वयं यावत् सूतकस्य तु सूतके ।
द्वितीयेऽपतिते चाद्यात् सूतकात् शुद्धिरिष्यते ॥
अत ऊर्ध्वं द्वितीयास्तु सूतकाश्च शुचिः स्मृतः ।
एवमेव विचार्यं स्यात् सूतके सूतकान्तरे ॥
सूतकस्यान्तरे यत्र सूतकं प्रतिपद्यते ।
सूतकस्यान्तरे वाद्य सूतकं यत्र विद्यते ॥
सूतस्यान्ते भवेच्छुद्धिः सर्ववर्णेषु नित्यशः ॥

तथाच ग्रहः—

परतः परतः शुद्धिरघहृद्वौ विधीयते ।

स्वाचेत्यञ्चतमादङ्गः पूर्वेषैव विशुध्यति ॥

सपिण्डजननात् स्वकन्याजननाच्च स्वपुत्रजननस्याङ्गास्तृश्यत्व-
वस्त्वेनाघहृद्विमस्वम् । तथा सपिण्डमरणात् पितृमातृमरणस्य
स्त्रियास्तु पतिमरणस्य तेषां महानुबलत्वेनऽघहृद्विमस्वम् । परतः
शेषाहंऽघहृद्विमदाशौचे सन्ति परतः परतशौचादघहृद्विमत एव

उपदेशात् [*तदभावे बाधनस्यैव बाधितत्वात् यथा युग्मनेत्यसौ*
पूर्वस्य मरणेऽनुजजन्निबन्धनमशौचमव्याहृतमिति प्राचीना-
चारोऽपीदृश एव ।

सूतस्य मातापिचोसु सूतस्यैव बालस्य जननाशौचिनैव शुद्धिः-
तयोरेवाङ्गास्तृश्लत्वयुक्तजननाशौचविधानात् । अत्रैव यदि मरणा-
शौचं स्यात् तदानेनैव मरणाशौचेन शुद्धिः ।

मातुष सूतकं तत् स्यादिति कूर्मपुराणवचनेन —

दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रसीते तस्य बान्धवैः ।

शावाशौचं न कर्त्तव्यं जन्माशौचं विधोयते ॥

इति ब्रह्मसुवचनेन बालमरणस्य जन्माशौचत्वप्रतिपादनात्
मरणाशौचस्याङ्गास्तृश्लत्वस्येन . स्नानशाब्दादिप्रयत्नापनेयत्वेन च
ततोऽपि गुरुत्वाच्च । (?)]

अथ यदि रात्रिशये दिनद्वयेनेति बर्द्धितेऽशौचेऽशौचान्तरं
स्यात् तदा बर्द्धितेनैव पूर्व्याशौचेन शुद्धिः, द्वितीयाशौचेन पूर्व्या-
शौचस्य बर्द्धितत्वेन गुरुत्वेन --

सूतके च समुत्पन्ने द्वितीये समुपस्थिते ।

द्वितीये नास्ति दोषसु प्रथमेनैव शुध्यति ॥

इति यमवचने द्वितीयाशौचस्य स्नातन्वराभावप्रतिपादनाच्च ।
अन्यथा प्रकृताशौचान्तरत्वाभावात् शय्यादानवृषोद्वर्गादिकं न
स्यात् ।

एवञ्च समानाग्नीहोत्रयसंज्ञिपाने पूर्व्याग्नीचस्य शेषार्थे मध्या-
ग्नीचस्य पूर्व्यार्थाऽवहृदिमदग्नीचे सति मध्याग्नीचस्य कश्चित्त्वेनास्य-
कालव्यापित्वात् पूर्व्याग्नीचस्यैव बलवत्तया परतः परतः शुद्धि-
रिति व्यवतिष्ठत एव । •

एवञ्च पूर्व्याग्नीचान्ने तन्मध्यपतितस्य पराग्नीचस्य ज्ञातस्य
शेषेऽतीतपूर्व्याग्नीचज्ञाने सति पराग्नीचेनैव शुद्धिः—अतीतस्य
यथाकाले ज्ञानाभावादनिमित्ततया बाधकत्वाभावात् ।

अत्र च सङ्कराग्नीचे सर्व्ववर्षेषु नित्यञ्च इति षादिपुराण-
वचनश्रवणात् विशेषवचनाभावाच्च गृहस्थापि ब्राह्मणतुल्यैव
व्यवस्था ।

अथ गर्भस्त्रावाशौचम् ।

आदिपुराणे—

पश्चात्प्राग्भ्रान्तरं यावत् गर्भस्त्रावो भवेद्यदि ।
 तदा माससमेस्तासां दिवसेः शृङ्गिरिष्यते ॥
 अत ऊर्ध्वं स्वजात्युत्तमशौचं तासु विद्यते ।
 सद्यःशौचं सपिच्छानां गर्भस्य पतने सति ॥

तासामिति—बहुवचनं वर्षचतुष्टयस्त्रीणां ग्रहणम् । पश्चात्-
 पर्यन्तं गर्भस्त्रावे स्त्रीणांमेवाशौचं न पुंशाम् । ऋतमाष्टममासीयगमे
 जातमृते मृतजाते वा स्त्रीणां सम्पूर्णाशौचं सपिच्छानां सद्यःशौचं
 अत्यन्तनिर्गुणसपिच्छानामेकरात्रं यद्येष्टाचरणशौचानां त्रिरात्रम् ।
 तथा कूर्मपुराणे—

अथैवम् पश्चात्पतः स्त्रीणां यदि स्वाद् गर्भसंज्ञवः ।
 तदा माससमेस्तासामशौचं दिवसेः ऋतम् ॥
 अत ऊर्ध्वन्तु पतने स्त्रीणां स्नाह्यराजकम् ।
 सद्यःशौचं सपिच्छानां गर्भस्त्रावाच्च वा ततः ॥
 नर्भसुःशुःतावहोरात्रं सपिच्छेऽत्यन्तनिर्गुणे ।
 यद्येष्टाचरणे ज्ञातो त्रिरात्रमिति निश्चयः† ॥

* न दुःखे—शुतो । नृवदुःखे—शुतात् ।

† न दुःखे—निर्धनः ।

अत उर्ध्वं षष्ठासादूर्ध्वं दशरात्रमिति स्वजात्युक्ताश्रीचोप-
सप्तमः सपिण्डानां षष्ठासादूर्ध्वं सद्यःश्रीचविधानात् षष्ठासात्
पूर्वमश्रीचाभाव एव । •

जातमृते मृतजाते वा कुलस्य त्रिरात्रमिति हारीतवचनमपि
सप्तमाष्टममासीयगर्भपाते यद्येष्टाचरणशौलज्ञातिविषयम् ।

यद्येष्टाचरणशौलस्य सर्वाश्रित्वे सर्वविक्रयित्वे सति विहित-
कर्मानुष्ठानशौलः ।

यदा तु सप्तमाष्टममासीयो गर्भः पतितो देववशाज्जीवति
तदा सपिण्डानामपि सम्पूर्णाश्रीचम् । द्वितीयादिदिने मृते तु
पूर्वाक्तबालाद्यश्रीचद्विषयत्वेन मातापितोरङ्गासृष्टत्वयुक्तं सम्पूर्णा-
श्रीचं सपिण्डानान्तु सद्यःश्रीचमेव ।

प्रथमदिने जातमृते तु पितुरपि सद्यःश्रीचम् —

• स्त्रोणान्तु पतितो गर्भः संबोजातो मृतोऽथवा ।

वस्त्रार्थभूषितं कृत्वा निक्षिपेत्तन्तु काष्ठवत् ॥

खनिर्त्वा शनकैर्भूमौ सद्यःश्रीचं विधीयते ।

इत्यादिपुराणवचने सद्योजातमृतस्य सद्यःश्रीचविधानात् ।
मातुस्तु पूर्वाक्तकूर्मपुराणवचनात् सम्पूर्णमेव । अत्यन्तनिर्गुण-
सपिण्डानामेकारात्रं यद्येष्टाचरणानां त्रिरात्रमित्यपि प्रथमदिन-
मृतविषये बोद्धव्यम् ।

द्वितीयमासे विशेषमाह मरौचिः —

गर्भसुत्यां ग्रथामासमचिरे तूत्तमे त्रयः ।

राजन्ये च चतुरीक्षं च वैश्ये पञ्चाङ्गमेव च ॥

अष्टाहेन तु शुद्धस्य शुद्धिरेवा प्रकीर्तिता ।

अस्वार्थः—गर्भस्रुत्यां यथाभासमिति पूर्वसिद्धिबादिपुराणवचन समानविषयम् । अचिरे द्वितीयमासीये गर्भस्रुते उत्तमे ब्राह्मण-जातो त्रयो दिवसा अशौचकालः । अत्रिये चतुर्दिने वैश्ये पञ्चदिने शुद्धस्याष्टौ दिवसाः ।

यदं च माससंख्येयदिवसातिरिक्तमेकरात्रं ब्राह्मणस्य, द्विरात्रं क्षत्रियस्य, त्रिरात्रं वैश्यस्य, षड्रात्रं शुद्धस्येत्युक्तं तदैवपित्रा-कर्माधिकारार्थम् । एतदपि द्वितीयमासात् प्रभृति षष्मासपर्यन्तं माससंख्यदिनातिरिक्तं यथावर्णमेकरात्रादिकं दैवपित्राकर्माधि-कारार्थं बोद्धव्यम् ।

प्रथममासे तु गर्भनिर्णयाभावेन रजोऽविशेषत्वात् रजस्रुता-वत् शुद्धिः ।

अतएव हारीतः—

गर्भपतने स्त्रीणां त्रिरात्रं साधियो रजोऽविशेषत्वादिति ।

अथ पतितगर्भस्य प्रतिपत्तिमाह आदिपुराणे—

स्त्रीणां तु पतितो गर्भः सद्योजातो मृतोऽथवा ।

अजातदन्तो मासेऽर्ध्या मृतः षड्भिर्गतेऽर्ध्वादिः ॥

वस्त्राद्यैर्भूषितं कृत्वा निक्षिपेत्तन्तु काष्ठवत् ।

खनित्वा शनकैर्भूमौ सद्युःशौचं विधीयते ॥

स्त्रीणां सप्तमाष्टममासीयः पतितो गर्भो मृतजातो जीवजातो वा मद्यएव मृतः अनुत्पन्नदन्तो वा षष्मासाभ्यन्तरे मृतः

अस्मात्सैर्गतेर्वा सप्तममासादौ अतस्तं भूमौ निक्षिप्य सद्यःशौचं कर्त्तव्यमिति ।

एतच्च अस्मासात् परं सद्यःशौचं सगुणानामिवेति बालाद्य-
शौचे उक्तमेव ।

अत्र प्रसङ्गात् रजस्वलाशुद्धिर्निरूप्यते ।

रजस्वला चोपरते रजसि चतुर्थदिने स्वामिनिमित्तं शुद्धा
देवपितृगर्भसि तु पञ्चमदिन एव ।

मनुः—

रजस्युपरते साध्वी ज्ञानेन स्त्री रजस्वला ।

साध्वी शुद्धा स्वादित्यर्धः । चतुर्थदिने तु ज्ञानम् ॥

हारीतः—

इस्तेऽन्नती मृशये वा निशायां क्षितिशायिनी ।

रजस्वला चतुर्थेऽङ्गि स्यात्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

उपरत इति विशेषणात् रजःस्त्रिती चतुर्थदिनेऽपि न शुद्धेत्यर्थः ।

अङ्गिराः—

साध्व्याचारा न तावत् स्त्री रजो यावत् प्रवर्त्तते ।

इत्ते रजसि साध्वी ऋसा षट्कर्मसि चेन्द्रिये ॥

इत्ते अतीते ऐन्द्रिये मैथुने ।

शातातपः—

भर्तुः शुद्धा चतुर्थेऽङ्गि अशुद्धा देवपैत्रयोः ।

देवे कर्मसि पैत्रे च पञ्चमेऽङ्गि शुध्यति ॥

भर्तुर्दृष्टार्थकर्मणि अर्घने च शुद्धां न तु मैत्रुणे ।

नासामाद्यासतस्त्रय निन्दितैकादशौ च या ।

इति मनुवचनेन निषिद्धत्वात् ।

तथा मिताक्षराक्षिखितमत्रिवचनम्—

रजस्वला यदि ज्ञाता पुनरेव रजस्वला ।

षष्ठादशदिनादर्ध्यागशुचित्वं न विद्यते ॥

एकोनविंशतेरर्ध्यागिकाश्च ज्ञाततो षडहम् ।

विंशतींश्चतुत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ इति ॥

वसिष्ठः—

रजस्वला त्रिरात्रमधःशयीत नाशु ज्ञायात् च. दिवा स्वप्यात्
नान्निं स्पृशेत् प्रापि जघन्यजं न मासमश्रीयात् न यज्ञं निरीक्षेत
न हृषेत् न किञ्चिदाचरेत् ।

अशु निमज्जोत्सर्धः । जघन्यजः शूद्रः, षडहः सूर्यादिः । न
किञ्चित् दैवकार्यं लेपनादिगृहकार्यमपि सर्वं ग्राहरेदित्यर्थः ।

अङ्गिराः—

प्रातुरा तु यदा नारी रजसा मलिनीकृता ।

चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते ताञ्च स्पृष्ट्वा ज्ञनातुरा ॥

दशैकादशवारान् वा ज्ञानं कुर्यात् पुनःपुनः ।

एवं तस्मा विशुद्धिः स्यात् परिवर्तितवाससः ॥

रजस्वला तु या नारी अन्योन्यसुपसंस्पृशेत् ।

सवर्षे त्विकरात्रेषु द्विरात्रमसवर्षके ॥

उत्तमवर्षस्यर्धे तु ज्ञानमाचमम् ।

विष्णुः—

अधिकवर्षी रजस्रलां संस्पृष्टा ज्ञात्वाऽग्नीयात् ।

मरुः—

रजस्रला तु संस्पृष्टा ज्ञात्वाऽजम्बूकवायसैः ।

निराहारा भवेत्तावत् यावत् कालेन शुध्यति ॥

बृहस्पतिः—

पतितान्धश्चपाकेन संस्पृष्टा तु रजस्रला ।

प्रथमेऽङ्गि त्रिरात्रं स्याद् द्वितीये द्व्यहमाचरेत् ॥

अहोरात्रं तृतीये तु चतुर्थे नक्तमेव च ॥

अथ सपिण्डाद्यशौचम् ।

• बृहस्पतिः—

दशाहेन सपिण्डासु शुध्यन्ति प्रेतसूतके ॥

त्रिरात्रेण सकुल्यासु ज्ञात्वा शुध्यन्ति गोत्रजाः ॥

प्रेतसूतके इति मरणे जनने चेत्यर्थः—

एतच्च यादृशवयस्कसपिण्डमरणे सम्पूर्णाशौचं तादृशवयस्क-
स्यैव समानोदकस्य मरणे त्रिरात्रं विधीयते तेन वास्तमरणा-
शौचं समानोदकानां नास्ति विशेषवचनाभावात् । तथा व्याघ्रादि-
हतेषु समानोदकानामपि त्रिरात्रं अविशेषेण बृहस्पतिना त्रिरात्रा-
भिधानात् यथा—व्याघ्रादिहतानां मातुलादीनां पक्षिस्थाय-
शौचमेव विशेषाभावादिति ।

सपिण्डतोक्ता मत्स्यपुराणे—

लेपभाजश्चतुर्धाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्त्रीषां सापिण्डं सामपीरुषम् ॥

लेपभाज इत्यादिना हेतुमुपन्यस्य फलमाह तेषामिति तेषां
सपिण्डानां पिण्डलेपदस्य पिण्डलेपभागिनां सप्तमतीनां षष्ठाश्च
सापिण्डं सामपीरुषं पुरस्सरनिष्पाद्यतया सप्तसु पुरुषेष्ववस्थितम् ।
अत्रैकपिण्डस्वधानामिति वक्ष्यमाणसुमन्तुवचनात् संसन्ततित्व-
लाभः ।

अयमर्थः—पिण्डः पिण्डलेपसम्बन्धः तेन सह वक्ष्यमानाः

'सपिच्छाः । स च सम्बन्धः साक्षात् परम्परयापि । तेषां सप्तानां
पिच्छलेपदाहस्यभोग्गत्वसम्बन्धः साक्षात् सन्ततीनाम् पिच्छ-
लेपयोस्तुल्यसम्प्रदानकत्वसम्बन्धः परम्परयेति । लेपसम्बन्धात्
'पिच्छोऽपि 'पार्व्यसपिच्छ एव सोऽपि स्रगोत्रजानामिव न तु
मातामहादीनां पिच्छाद्या इत्यभिधानात् लेपसाहचर्याच्च ।
अतएव ग्रहसिद्धितौ—

सपिच्छता तु सर्वेषां गोत्रतः सामपीक्षणी ।

पिच्छस्रोदकदानञ्च ग्रीचं चैव तदाशुभम् ॥

सर्वेषां वर्षाणां 'गोत्रतो गोत्रेक्षे सतीत्यर्थः, तान् पुरुषान्
या समन्ताद्भ्रूगच्छंतीत्यर्थः ।

एवञ्च वृषभपितामहपितामहस्य यो भ्राता तु न तन्नन्ततिभिश्च
सह सापिच्छाभावः पिच्छलेपसम्बन्धाभावादिति ।

ततश्च—गोत्रेक्षे सन्ति साक्षात्परम्परया वा पार्व्यसपिच्छलेप-
सम्बन्धाश्रयत्वं सपिच्छसत्त्वं सम्पन्नम् । अथवा गोत्रेक्षे सति
तुल्यसम्प्रदानकपार्व्यसपिच्छलेपसम्बन्धाश्रयत्वं सापिच्छम् ।

तुल्यसम्प्रदानकानां पिच्छलेपानां सम्बन्धस्वाश्रयास्त्रयो भवन्ति
सम्प्रदानं दातुं यदपिचया सम्प्रदानञ्च तुल्यता सोऽपीति ।

अथ भ्रातुरभावे तुल्यसम्प्रदानकपितामहादिपिच्छसम्बन्धा-
पेक्षया पितापि सपिच्छी भवतीति । सपिच्छकाणां बालादीनाम्
योभ्यतया सापिच्छं योष्यता च ताहसपिच्छलेपसम्बन्धाश्रयत्वेन
वेदबोधितत्वमिति ।

* अथपुत्रादे— अथ राज्ञोऽपि ज्ञानचरं गोत्रिणितम् ।

एवञ्च सामपौरुषमिति यदुक्तं तदुपलक्ष्यत्वं पित्रादीनां षट्-
पुरुषाणां मध्ये एकस्य जीवित्वे पतितप्रव्रजितत्वे वा पार्ष्वचद्वि-
त्रादयोः पिच्छलेपसम्बन्धादष्टमपुरुषपर्यन्तं सापिच्छं मन्तव्यम् ।
इयोजीवित्वे पतितप्रव्रजितत्वे वा नवमपुरुषपर्यन्तं सापिच्छम् ।
तथा पितृपितामहप्रपितामहानां त्रयाणां जीवित्वेऽपि नवम-
पुरुषपर्यन्तमेव न तु दशमस्य पितरि पितामहे प्रपितामहे च
जीवति नैव कुर्व्यादिति विष्णुना त्रिविधानस्य लेपभोक्तृत्वा-
भावात् किन्तु त्रयाणां मध्ये एकस्य भाविति मरणे पञ्चाशवमस्य
लेपभोक्तृत्वयोग्यतासङ्गावाशवमपर्यन्तमेवेति ।

यदा तु पित्रादीनां षष्ठां मध्ये चयः पतितप्रव्रजिता चक्र-
मेष जीवन्तो भवन्ति तदा दशमपुरुषपर्यन्तं सापिच्छं तस्य लेप-
सम्बन्धाश्रयत्वात् ।

एवञ्च—चतुःपञ्चादीनां पतितप्रव्रजितत्वे दशमादृष्टं पु-
त्रेष्वपि सापिच्छप्रसक्तौ तन्निषेधमाह सुमन्तुः—

ब्राह्मणानामेकपिच्छस्वधानामादशमात् सपिच्छताविच्छ्रिति
र्भवति ।

अस्यार्थः—ब्राह्मणानामित्युपलक्ष्यत्वं एकस्य पिच्छेषु पिच्छलेपेषु
स्वधासम्बन्धो दानसम्बन्धो येषां तेषां समादाय दशमपुरुष-
मवधिं कृत्वा तत्पुरुषेषु सपिच्छताधर्मेविच्छेदः तेषु सपिच्छता
नास्तीत्यर्थः किन्तु तस्मादाय तत्पर्यन्तमेव सपिच्छतीति दशम-
पुरुषपर्यन्तमेव पिच्छलेपभागित्वं तत्पूर्वेष्वेवान्तु तस्मास्तीति
दर्शितम् । एवञ्च लेपभाजश्चतुर्धाया इत्युपलक्ष्यत्वं मन्तव्यम् ।

यत्—

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।
समानोदकभावश्च जन्मान्धोरवेदने ॥

इति मनुवचनम् ।

तस्माद्यमर्थः—आत्मानं विहाय सप्तमे आत्मनोऽष्टम इति । सौप-
भागिभ्य ऊर्ध्वं यावदसुकनाम्नोऽस्माकं पुरुषादयं जात इति
विशेषतः सामान्यतो वा भयमस्मत्कुले जात इति स्मर्यते तावत्
समानोदकता । जन्मान्धोरवेदने अन्नानि तु समानोदकभावे
निवर्त्तते निवृत्तसमानोदकभावास्तु केवलं गोत्रजाः ।

तथा ब्रह्मपुराणे—

सर्वेषामिव वर्षानां विज्ञेया साप्तपौरुषी ।
सपिण्डता तत्रः पश्चात् समानोदकधर्मता ॥
ततः कालवशात्तत्र विस्मृतैर्जन्मानमभिः ।
समानोदकसंज्ञाऽपि तावन्मात्रा विनश्यति ॥

जड़ानाम् पतिवत् सापिण्डं पतिकुल एव—

एकत्वं सा गता यस्माच्चरमन्वीडुतिव्रतैः ।

इति चारुतादिवचनात् सपिण्डोक्तरूपे पार्ष्वसपिण्डलेपसद्भावाच्च ।

पिण्डकुलेषु सपिण्डतानिष्ठसिरसगोत्रत्वादिति ।

कन्यानाम् चैपुरुषिकं सापिण्डऽस्माद्दिपुराणे—

सपिण्डता तु कन्यानां सर्वर्षानां त्रिपौरुषी ॥

सपिण्डे पार्ष्वसपिण्डलेपदाढ्यल्योम्बतया सत्त्वपि साप्तपौरुषिके

सापिण्डे वचनात् पुरुषद्वयादूर्ध्वं सपिण्डकार्यकारत्वं नास्तीति ।

वसिष्ठः—

अपिच्छता तु सप्तमपुत्रवं स्वाद् विज्ञायते ।

अप्रत्तानां स्त्रीणां त्रिपीरुषम् ॥

अप्रत्तानामविवाहितानां तेन पिच्छपितामहप्रपितामहृभ्य ऊर्ध्वं सापिच्छकायाभावात् कन्याया जनने मरुचे च सपिच्छोक्त-
मश्रीचं नास्ति एवं तेषामपि जननमरुचे न कन्यायाः सपिच्छोक्त-
मश्रीचं एवं कन्यायाः प्रपितामहभ्रात्रा तज्जन्ततिभिश्च सप्त
सापिच्छकायाभावात् समानोदककार्यम् ।

एवमधस्तनपुत्रवन्नय एव सापिच्छात् भ्रातुः प्रपितामहधी-
जातानां समानोदककार्यमिवेति ध्येयम् ।

यत्तु—

अप्रत्तानां तथा स्त्रीणां सापिच्छं सप्तपीरुषम् ।

प्रत्तानां भर्तृसापिच्छं प्राश् देवः पितामहः ॥ .

इति ब्रह्मधरेण लिखितं तत्रापि “सापिच्छान्तु त्रिपीरुषं” इत्येव
पाठः प्राशुक्तादिपुराणादिवचनेकवाक्यतावशात् । अन्यथा पूर्वार्धं
विफलं स्यात् पुत्रादीनामपि तथात्वात् ।

तत्रापि सप्तपीरुषमिति पाठे यथाग्रहस्तदा वासां परित-
प्रव्रजिताञ्जयः पित्रादयस्तद्विषयं वचनमिदं मन्तव्यम् ।

अथ प्लुततमनुसरामः ।

कूर्मपुराणे—०

मातामहानां मरणे त्रिरात्रं स्यादशीचकम् ।

एकोदकानां मरणे स्रतकं चैतदेव हि ॥

पितृभगिनीसुत-मातृभगिनीसुत-भागिनीयेषु मृतेषु पक्षिण्य-
शीचम् ।

तथा व्यासः—

पश्चिणी योनिसम्बन्धे बान्धवेषु मृतेषु च॥ ।

एकरात्रं समुद्दिष्टं गुरौ सन्नञ्जचारिणि ॥

भागामिदिवायुक्तवर्त्तमानाहोरात्रं पश्चिणी । गुरुरत्रीपाध्यायो
वेदाङ्गव्याख्याता तस्मिन् मृते शिष्यस्यैकरात्रम् ।

सप्तद्वे शत्रून्मृशरयोर्मरणे त्रिरात्रम् ।

सप्तद्वमधित्तत्त्व कूर्मपुराणे—

त्रिरात्रं शत्रून्मरणे शत्रुरे तावदेव हि ॥

भिन्नस्थानमृते त्वेकरात्रम् ।

विष्णुः—

आचार्य-पत्नी-पुत्रीपाध्यायमातुल्यशत्रून्मृश्र्यसहाध्यायि शिष्ये-
ष्वतीतिष्वेकरात्रेण ।

उपनोय साङ्गवेदाभ्यापक चाचार्यस्यास्य पत्रां पुत्रे च
 मृते म्बुध्वं श्यालके शिष्यो वेदेकदेश-वेदाङ्गाभ्येता । मातृष्व-
 पितृष्वस्यमरुचे एकराचं तस्यमानत्वात् तयोः पत्युचैकरात्रम् ।

दौहित्रे मृते त्रिराचं श्रोत्रिये विद्याचारसम्पन्ने भिन्नकुलजे
 एकवासे मृते त्रिरात्रम् ।

तथा यमः—

मातुले पक्षिणी ज्ञेया तत्पुत्रे चैकरात्रकम् ।

दौहित्रे च त्रिरात्रं स्यात् श्रोत्रिये स्वगृहे मृते ॥

मनुः—

मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यत्विगृह्णात्स्ववेषु च ।

शिष्योऽप्यभ्यापितसकलवेदः ।

यत्तु—

शुभः करोति शिष्याणां पिच्छनिर्व्वेषणं सदा ।

कृत्वा तत् पैतृकं शौचं स्वजातिविहितञ्च यत् ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनं तत् सकलकर्माधिकारिशुभविषयम् ।

श्यालके एकरात्रमाह अङ्गिराः—

एकरात्रमशौचं हि श्यालके च तथाखिदम् ।

जामातरि मृते चैकराचं यस्मिन्मृते च तथा ॥

यस्य यावद्यस्मिन् मृते तस्य तावदशौचमिति न्यायेन प्रथम
 तुल्यत्वावगमात् । एवञ्च पितृष्वस्य मातृष्वस्य-मातुलेषु मातुः सपत्न
 भातरि च उपाध्यये जामातरि स्वगृहे मृते त्रिरात्रम् ।

कूर्मपुराणे —

द्विरात्रमसपिच्छेषु स्वष्टहे संस्मितेषु च ॥

तथाच एकरात्राशौचिनां पक्षिच्छाशौचिनाञ्च प्रधानगृहमरथे
त्रिरात्रमाह भविष्येऽपि—

मातामहे तथातीते चैकरात्राशौचिनाम् ।

मरणं स्वाद्यदा गेहे प्रधाने च चरुं चरेत् ॥

मनुः—

अशौचिये त्वहः सप्तमनूचानि तथा शुरो ॥

अशौचिये अमन्वश्विन्नाश्रये स्वष्टहे मृते इत्यर्थः । अनूचानि साङ्गवेदा-
ध्येतरि एकग्रामस्थे शंकरात्रम् । अथवायस्य राज्ञोऽधिकारि वसतिः
तस्मिन् शौचिये मृते उपध्यायपुत्रपत्न्योश्च मरणे सज्ज्योतिरशौचम् ।
सज्ज्योतिसु दिवा चैश्वर्यं दिवामात्रं रात्रौ चैद्रात्रिमात्रम् ।
आदिपुराणे—

प्रेते राजनि सज्ज्योति र्यस्य स्वादिषये स्थितिः ।

उपाध्यायसुते चैव तत्पत्न्यां चैतदेव हि ॥

शौचियमृपे त्वेकरात्रं—जावासः—

मातृवन्धो शुरो मित्रे मच्छलाधिपतावहः ॥

याज्ञवल्क्यः—

शुश्रूंसोवास्त्रनूचानमातुलशौचियेषु च ।

† निवासराजनि प्रेते-तदहः शुद्धिकारिणम् ॥

* न इत्यर्थे—वदन्तु ।

† न इत्यर्थे—अनीरुतेषु इत्येव भाष्योक्तमन्तात्तु च । इत्यर्थः पाठः ।

अनुचानः साङ्गवेदाभ्येष्टमात्रः त्रिविधसु वेदाभ्यापको दशकर्म-
संस्कृतः एतयोरेकधामन्ययोरिति पूर्वसुक्तम् । सजातीया-
नौरसपुत्राणां मरणे सङ्गृहीताया भार्यायाः सजातीयापक्ष-
जातीयायाः प्रसवमरणे च त्रिरात्रम् ।

उल्लूटजातीयायासु क्षिया अपक्षटजातिगमने महापात-
कित्वेनाश्रीचाभावः सजातीयोत्प्लूटजातीयान्यपुरुषसङ्गताया
भार्यायाः प्रसवमरणे च आचार्यमरणे च त्रिरात्रम् । य उपनीय
साङ्गवेदमध्यापयति स आचार्यः ।

त्रिरात्रानुवृत्तौ विष्णुपुराणम्—

अनौरवेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च ।
परपूर्व्यासु भार्यासु प्रसृतासु मृतासु च ॥

तथा हारीतः—

परपूर्व्यासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च ।
त्रिरात्रं स्वात्तयाचार्यं भार्यासन्न्यगतासु च ॥
आचार्यपुत्रपक्षरात्रं अहीरात्रमुदाहृतम् ॥

शिश्वेः सतीर्थं त्रिरात्रमिति बीधायनवचनात् शिश्वमरणे गुरो-
र्त्रिरात्रं शिश्वोऽत्र य उपनीय साङ्गवेदमध्यापितः । वेदसहा-
ध्यायि-वेदाङ्गसहाध्यायि-शिश्वयोरेकस्मिन् मृतेऽपरस्यैकरात्रम् ।
प्रथममन्यस्य दत्ता विवाहितेनेव जनितपुत्रा पुत्रसहितु यदान्यमा-
त्रिणा अन्वेनापि जनितपुत्रा तदा हयोरपि पुत्रयोः प्रसवमरणे च

मनुस्मृते—आचार्यं ह्यने ।

द्वितीयपुत्रपितृस्त्रिरात्रमग्नीचं तत्सपिण्डानानेकरात्रम् । मिस-
पिण्डकयोस्तु द्वयोरिकमात्रजातयोः प्रसवे मरुषे च मातृजात्युक्त-
मग्नीचम् ।

तथाचादिपुराणैः—

आदावग्न्यस्य दत्तायां कदाचित् पुत्रयोर्द्वयोः ।

पितृस्तत्र त्रिरात्रं स्वादेकरात्रं सपिण्डिनाम् ॥

एकमाता द्वयोर्यत्र पितरौ द्वौ च कुत्रचित् ।

तयोः स्यात् सृतकादेकं सृतकाच्च परस्परम् ॥

पुत्र्यविवाहितायास्तु प्रसवे मरुषे च सम्पूर्णाग्नीचं पैशाचरूप-
विहितविवाहितत्वात् ।

तथाच—

पैशाचः कान्यकाण्डलादिति ॥

अस्त्वन्तस्त्रिभ्ये भिन्नकुलजेऽपि सृते एकरात्रम् । मातृबन्धो
गुरौ मित्र इति जावास्तवचनात् ।

मातुर्मातुःससुः पुत्रा मातुः पितुःससुः सुताः ।

मातुर्मातुस्तपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥

तुल्यन्वायात् पिण्डबन्धुष्वप्येकरात्रम् ।

पितुर्मातुःससुः पुत्राः पितुः पितुःससुः सुताः ।

पितुर्मातुस्तपुत्राश्च विज्ञेया पिण्डबान्धवाः ॥

अथ स्त्रेहेन वा सृपिण्डद्विजदहनवहने अग्नीचिष्टहे प्रयनाद्यकारणे
एकरात्रम् । अग्नीचिष्टहवार्धे अन्नमन्नचरहितं स दहन-वहनकर्तु-

त्रिरात्रमशौचम् । मातुरासवाभ्यांवागं मातुखादीनां दहनवहने
अशौचिच्छ्रवणाभावेऽपि त्रिरात्रम् । दहनवहनाभावेऽपि कामतः
सकृदशौचबभूव अशौचिच्छ्रवणाभावेऽपि त्रिरात्रम् ।

मनुः—

असपिच्छं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्जित्वा बन्धुवत् ।

विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुरासांश्च बान्धवान् ॥

यद्यन्नमसि तेवान्तु दयाहेनैव शुध्यति ।

अनदन्नममहेव न चेत्तस्मिन् पृष्टे वसेत् ॥

बन्धुवत् श्रेणेत्सर्वः । अदृष्टपुत्रा तु काममात्रं वक्षते । दृष्ट-
वासाभावे एकरात्रविधानात् विशुध्यति त्रिरात्रेणेति दृष्टवासे
बोद्धव्यम् ।

एवमूढाया दुहितुः श्रेणेन दहनवहनादिकारिणः पितु-
रप्येकरात्राशौचमिति ध्येयम् ।

शूर्पपुराणे—

यस्तेषामन्नमन्नाति सकृदेवापि कामतः ।

तदशौचे निष्ठितोऽसी ज्ञानं कृत्वा विशुध्यति ॥

आपदि तु वहनादिकं कृत्वा कामतोऽशौचबभूव अत्रिरात्रमात्र
शूर्पपुराणे—

यद्यन्नमसि तेवान्तु त्रिरात्रेण ततः शुचिः । इति । .

अनापय्यापदि वाऽकामतोऽशौचबभूव अत्रिरात्रेण यावदन्नाति तावदेवा-
शौचम् ।

अङ्कितः—

प्रेताक्षमसपिच्छस्य यावदन्नात्सकामतः ।
तावत्सहान्यश्रीचं स्वादपिच्छानां कथञ्चन ॥
अपिच्छानामसपिच्छानाम् ।

कूर्मपुराण—

यावत्तदन्नमन्नाति दुर्भिक्षीपहतो नरः ।
तावत्सहान्यश्रीचं स्वात् प्रायश्चित्तं ततःपरम् ॥
एवञ्चीकृष्टजातेरश्रीचिनो यावदन्नं कामतो भुङ्क्ते तावदेवा-
श्रीचं अकामतो दोषाभाव इति ध्येयम् ।

नित्यान्नदायिनां सहाय्यान्नदायिनाश्चामात्रभक्षणे न दोषः ।
पक्वान्नभक्षणे तु चिरात्रमश्रीचम् । दुग्धपानञ्च चिरात्रं प्राय-
श्चित्तम् ।

कूर्मपुराणे—

अन्नसत्रप्रवृत्तानामाममन्नमगर्हितम् ।
भुक्त्वा पक्वान्नमेतेषां चिरात्रन्तु पयः पिवेत् ॥
अश्रीचिना सह शयनोपवेशनेनासिङ्गनाङ्गसन्ध्याहनादिषु कामतः
सदेव क्रियमाषेत्तु अश्रीचित्तुल्यमश्रीचं अकामतः ज्ञानमेक्षरात्रञ्च ।

कूर्मपुराणे—

यंस्तैः सहस्रसंनं कुर्याच्छयनादीनि चैव हि ।
वाग्वी वा परो वापि स दग्धाहिन उध्यति ॥
अदृष्टदुष्टा द्विजदहनवहने संखःश्रीचं हृतप्रार्थनञ्च ।

आदिपुराणे—

धनायं ब्राह्मणं दीनं दग्धा च धनवर्जितम् ।
 ज्ञात्वा संग्राह्यं तु घृतं शुष्यन्ति ब्राह्मणादयः ॥

पराशरः—

धनायं ब्राह्मणं दीनं ये वहन्ति द्विजातयः ।
 पदे पदे फलं तेषां यन्नतुष्यं न संशयः# ॥
 जलावगाहनासेषां सद्यःश्रीचं विधीयते ॥

यद्युत्कृष्टजातिरपक्वजातेः श्वस्वापक्वजातिर्वा उत्कृष्टजाते-
 र्धनलोभाद्दहनादिकं करोति तदा प्रेतजात्युत्पत्तेश्च ॥

ब्राह्मणस्य तु शूद्रश्वदाहे शूद्रतुष्यमश्रीचम् । अश्रीचोत्तरकाले
 उपवासत्रयञ्च पञ्चगव्यपानं प्रायश्चित्तम् ।

आदिपुराणे—

योऽसवर्षान्तु मूर्ख्येन नीत्वा चैव दहेत्परः ।
 अश्रीचन्तु भवेत्तस्य प्रेतजातिसमं तदा ॥

तथा—

न ब्राह्मणो दहेच्छूद्रं मित्रं वाप्यन्यमेव वा ।
 मोहाद्दग्धा ततः ज्ञात्वा स्पृहाम्निं प्रागयेद्घृतम् ॥
 उपवासत्रयः पश्चात् त्रिरात्रेषु विद्युष्यति ॥

पश्चात् प्रेतजात्युत्पत्तेश्चात् पश्चादित्यर्थः ।

मूर्खवृत्तये - पदे पदे अन्नकचनानुत्पत्तेश्चाम्नि ते ।

•सरीषिः—

शूद्रशवानुगमने त्रिरात्रं ब्राह्मणे स्मृतम् ।

रोदने बान्धवैस्सह दाहे च तुष्णमेव च ॥

शूद्रबान्धवैः सह रोदने, त्रिरात्रमग्नीचमित्त्वस्त्रिसप्तयनात् पूर्वं
बोहव्यं वप्समाचवचनात् ।

शवानुगमने ब्राह्मणस्याग्नीचमाह—

कूर्मपुराणे—

प्रेतीभूतं द्विजं विप्रो योऽनुगच्छति कामतः ।

ज्ञात्वा सचेष्टः सृष्ट्वाग्निं हृतं प्राश्न विगृह्यति ॥

एकाहात् चतुर्युगे युधिर्वैश्वे च स्यात्प्राहेन तु ।

शूद्रे दिनचयं प्रोक्तं प्राचायामग्रतं पुनः ॥*

यदि • प्रमादादपि शूद्रशवानुगमनं स्वात्तदा सचेलक्षानादिना
युधिः ।

याज्ञवल्क्यः—

ब्राह्मणेनानुगमन्त्यो न तु शूद्रः कथञ्चन* ।

अनुगम्यान्धसि ज्ञात्वा सृष्ट्वाग्निं हृतभुक् युधिः ॥

शेषार्धं प्रमादविवयम् । अन्धसीत्सृष्टजलक्षाननिषेधार्थम् ।

स्वर्गं विनानुगमने शूद्रो नत्तेन युध्यति ।

इति वचनात्—

शूद्राणां सजातीयशवानुगमने एकरात्रम् ।

* न पुनश्चे — न शूद्रो न द्विजः कथित् ।

४:—

मानुषास्त्रिंशत् स्यद्वा त्रिरात्रमशीचं अस्त्रिंशत् त्वेकरात्रम्
एतच्चापकृष्टजातीयास्त्रिंशत्विषयम् ।

तीयस्य उत्कृष्टजातीयस्य वा स्मर्शे मनुः—

नारं स्यद्वास्त्रिंशत् सञ्जेहं ज्ञात्वा विप्रो विशुध्यति ।

आचम्यैव तु निःस्र्जेहं गामालभ्यार्कमीष्य वा ॥

प्रसञ्जयनाभ्यन्तरे सजातीयप्रेतबान्धवैः सह रोदने सचे-
ष्टुद्धिः । अतः परमाचमनात् ।

अस्त्रिंशत्सञ्जयनाभ्यन्तरे शुद्धप्रेतबान्धवैः सह रोदने ब्राह्मण-
तस्मानात् स्त्रिंशत्सञ्जयनाभ्यन्तरे त्रिरात्रं अस्त्रिंशत्सञ्जयनाभ्यन्तरे सचे-
ष्टुद्धिः ।

अत्रविदुःशुद्धाणाम् ब्राह्मणप्रेतबान्धवैः सह रोदने अस्त्रिं-
शत्सञ्जयनाभ्यन्तरे सचेष्टुद्धिस्ततः परं ज्ञानमात्रमिति ।

शुद्धप्रेतस्य तु रोदनरहितविलापमात्रे एकरात्रम् ।

देपुराणे—

अनस्त्रिंशत्सञ्चिते कश्चित् रीति तद्बान्धवैर्द्विजः ।

तस्य ज्ञानाद्बुद्धिस्ततस्त्वाचमनश्चरेत् ॥

अनस्त्रिंशत्सञ्चिते विप्रो रीति चेत् अत्रवैश्ययोः ।

ततः ज्ञातः सचेष्टुद्धिस्ततः द्वितीयेऽहनि शुध्यति ॥

अनस्त्रिंशत्सञ्चिते शुद्धे ब्राह्मण्यो रीति चेत्तद्विदुः ।

— — — — —

अस्त्रिसन्धयनादूर्ध्वमहोरात्राच्छुचिर्भवेत् ।
 सचेत्संज्ञानमन्येषामकृतेऽप्यस्त्रिसन्धये ।
 कृते च केवलं ज्ञानं चापविट्शूद्रजन्यनाम् ॥

पारस्कारः—

शूद्रस्य बान्धवेः सार्धं कृत्वा तु परिदेवनम् ।
 वर्जयेत्तदहोरात्रं दानं स्वाध्यायकर्म च ॥

अथ क्रियाहीनादीनां नित्यमाशुष्यमाह—

दक्षः—

अस्त्रात्वाद्याप्यहुत्वा च *भुङ्क्तेऽदत्त्वा च यस्तु वै ।
 एर्धंविधस्य †विप्रस्य सूतकं समुदाहृतम् ॥
 व्याधितस्य ‡कदर्यस्य ऋणप्रस्तस्य सर्वदा ।
 क्रियाहीनस्य मूर्खस्य स्त्रीजितस्य विशेषतः ॥
 व्यसनासक्तचित्तस्य पराधीनस्य नित्यशः ।
 श्रुताभ्यासविहीनस्य भस्मान्तं सूतकं भवेत् ॥

कदर्यमाह—

आत्मानं धर्मकृत्यञ्च पुत्रदाराञ्च पीडयन् ।
 लोभाद् यः प्रचिनोत्यर्थं स कदर्य इति स्मृतः ॥
 ऋणप्रस्तस्य अपरिशोधितदेवपितृऋणस्य क्रियाहीनस्य नित्य-
 नेमित्तिकक्रियाननुष्ठापिनः स्त्रीजितस्य स्त्रीवचनाद्गुरुनिर्भर्षि-

* न पुस्तके—पाजत्वा ।

† न पुस्तके—इर्ध्वं ।

‡ न पुस्तके—अशास्त्रान् ।

तस्य व्यसनासक्तस्य स्यूतवेम्बादिप्रसक्तस्य एषां सूतकं भव्यान्तं
मरुचपर्यन्तं भवेदित्यर्थः ।

ग्रहः—

हीनवर्षा तु या नारी* प्रमाद्यत् प्रसवं व्रजित् ।

प्रसवे मरुचे तज्जमशीचं नोपशाम्यति ॥

शूद्रागन्तुरिति शेषः ।

पितृवेश्मनि या नारी रजःपश्चत्ससंस्कृता ।

†प्रसवे मरुचे तज्जमशीचं नोपशाम्यति ॥

पितुरिव शेषः ।

तथा— .

अन्यपूर्व्या गृहे यस्य भार्या स्वाप्तस्य नित्यशः ।

अशीचं सर्वकार्येषु गेहे भवति सर्वदा ॥

गेह इत्यनेन समस्तगृहकार्यकारि पत्नी यस्येत्यर्थः ।

* न पुस्तके—हीनवर्षा वदा नारी ।

† न पुस्तके—तस्यां वृतायां नारीचं वदाचिदपि ।

अथ सद्यःशौचादिः ।

यज्ञे कर्म कुर्वतां ऋत्विजां दीक्षितानाञ्च तत्कर्मणि नाशौचम् ।
 गित्वाद्यदानसद्वप्रवृत्तानामद्यदाने नाशौचं, चान्द्रायणादिब्रतानु-
 ष्ठानप्रवृत्तानां तदनुष्ठाने वाशौचं, प्रत्यहं गोहिरण्यादिदान-
 शीलानां तद्दाने नाशौचं, कदाचिद्दानकारिणामपि दानप्रवृत्तानां
 तद्दाने नाशौचं, विवाहे प्रकान्ते वरणे कृते तत्कर्मियार्थं नाशौचं
 यज्ञे दीक्षिताश्चभक्षणप्रतिग्रहादौ नाशौचं, संधामे युष्मन्मानानां
 नाशौचं, परश्चक्रादिभिर्देशोपप्लवे अत्यन्तदुर्मिसे शीपसर्गिका-
 त्वन्तस्मरणपीड्यायाञ्च नाशौचम् ।

यथा याज्ञवल्क्यः—

ऋत्विजां दीक्षितानाञ्च यज्ञे कर्मणि कुर्वताम्* ।
 सन्नि-व्रति-ब्रह्मचारि-दाह-ब्रह्मविदां तथा ॥
 दाने विवाहे यज्ञे च संधामे देशविप्लवे ।
 आपद्यापि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते ॥

दृश्यः—

यज्ञेन प्रवर्त्तमाने तु जायते म्रियतेऽथ वा ।
 पूर्वसङ्कल्पितार्थेषु न दोषस्तत्र विद्यते ॥

* न इत्यर्थे—कर्मणि कर्म कुर्वताम् ।

† पूर्वसङ्कल्पे—वसुधाधे विवाहे च देशभङ्गे—

वर्षमाने विवाहे च देवयगी तथैव च ।

इयमाने तद्याम्नी च नाग्रीचं मेव सूतकम् ॥

पूर्वसङ्ख्यितेषु पुष्करिष्णादिधर्मकार्यं कर्तुं दृष्यच्छतेषु धनेषु
तदर्धसुपयुज्यमानेषु नाग्रीचम् ।

तथा यमः—

पूर्वसङ्ख्यितायें वा तस्मिन्नाग्रीचमिच्छते ।

विष्णुः—

नाग्रीञ्चं देवप्रतिष्ठाविवाहयोः पूर्वसम्भृतयोः ॥

पूर्वसम्भृतयोरावहयोरित्यर्थः ।

विवाहयज्ञयोरन्यकुलभोजने क्रियमाणे यथाग्रीचं स्नात् तदा
ऽग्रीचरहितकुलान्तरद्वारेण शेषान्नपरिवेषणं कारयेद्देवं दातुर्भोज्य
न कश्चिदोषः ।

आदिपुराणे—

विवाहयज्ञयोर्मध्ये सूतके सति चान्तरा ।

शेषमन्नं परैर्हृद्यात् दातृन् भोज्यं न स्थित् ॥

दोषो न सृष्टेदित्यर्थः । सङ्ग्रासिनां सपिण्डजननमरणे नाग्रीचम् ।

आवासः—

ब्रह्मचारिणि भूपे च यती मिस्थिनि दीक्षिते ।

यज्ञे विवाहे सन्ने च सूतकं न कदाचन ॥

छन्दोगपरिशिष्टम्—०

न त्यजेत् सूतके कर्म ब्रह्मचारी ज्ञकं कश्चित् ॥

प्राजापत्यादिऋष्येषु समस्तेषु नैमित्तिककाम्येषु यागहोमादिषु
सम्पूर्णार्थं ब्रह्मणा भोजयितव्या इति गृहीतसङ्ख्यस्वाम्यकुल-
जानां भोजने न दोषः । आहारार्थं वरुणे कृते अग्नीचे सति
तत्कर्मार्थं निमन्त्रितेषु च विप्रेषु न दोषः ।

यथा आदिपुराणे—

निर्वृत्ते ऋष्यहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ।

गृहीतनियमस्यापि नाग्नीचं कस्यचिद्भवेत् ॥

निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारुष्ये आहवर्ष्ये चि ।

निमन्त्रणाच्च विप्रस्य स्वाध्यायाभिरतस्य च ॥

देहेऽपि पिब्युः तिष्ठतुश्च नाग्नीचं क्विच्यते क्वचित् ॥

क्वचिदपि दातरि भोक्तारि नाग्नीचमित्यर्थः । दातुः स्वाग्नीचाज्ञाने
भोक्तृषु ज्ञाने लोभाद्भोजनेऽग्नीचं दाढतुल्यमन्ते प्रायश्चित्तस्य ।

यथा मिताक्षराष्टतषट्त्रिंशत्सुनिवचनम्—

उभाभ्यामपरिज्ञाने सूतकं तु न दोषकत् ॥

एकेनापि परिज्ञाते भोक्तुर्दोषमुपाहरेत् ॥

दातुः सूतकं-दाढभोक्तोरिकस्यापि ज्ञाने भोक्तुरेव दोषं वहेत् न
दातुरित्यर्थः ।

तथा आदिपुराणे—

अपि दाढग्रहीतोश्च सूतके सूतकेऽप्युवा ।

अविज्ञाते न दोषः स्वात् आहारादिषु कथञ्चन ॥

विज्ञाते भोक्तुरेव स्वात् प्रायश्चित्तादिकं क्रमात् ।

आहारादिषु भोजन इत्यर्थः । भोक्तुरेव स्वाम्यकुलजानां दाढभोक्तो-

इभयोरिव दातुरग्रीचे अविज्ञाते न दोषः उभयोरन्यतरस्य विज्ञाते तु भोक्तुरेव दोषो न तु दातुरित्त्वर्थः ।

एवञ्च तुल्यन्यायात् द्रव्यान्तरप्रतिषेधेऽपि दातुः स्नायीचा-
ज्ञाने ग्रहीतुर्ज्ञाने ग्रहीतुरेव दोषः । दातुर्ज्ञाने तु दानविधानाभावं
स्थित एव ।

एवञ्च—प्रतिग्रहीतुरग्रीवे उभयोरविज्ञाते न दोषः, दातुरेव
विज्ञाने भोक्ताज्ञाने दातुर्दोषः, ग्रहीतुरेव ज्ञाते लोभात् प्रतिग्रहे
ग्रहीतुरेव दोष इत्युक्तम् ।

एतेन प्रायमानस्यैवाग्रीचस्य कर्षणां फलाजनकता न तु
स्वरूपसत इति दर्शितम् ।

उभयोरिव विज्ञात इति केषाञ्चिद्द्वयव्यापनमयुक्तं वचनान्तर-
प्राप्ताग्रीचकर्मक्षणदोषमाशङ्क्यैव वचनप्रवृत्तेरुत्तरार्धवैयर्थ्यात् षट्-
विंशत्युनिवचनैकवाक्यतावशाच्च ।

स्नेहादिना भोजने तु तन्मध्येऽग्रीचे जाते श्रेयान्नं त्यक्त्वा पर-
जलाचमनेन शुद्धिः ।

आदिप्रराधे—

भोजनार्धं तु संयुक्ते विप्रैर्दातुं विपद्यते ।

यदा कश्चित्तदोच्छिष्टं श्रेणं त्यक्त्वा समाहितः ॥

आचम्य परकीयेषु जलेषु शुचयो द्विजाः ॥

चन्द्रसूर्यवदृशे ज्ञानदानत्राणादौ रोगाद्यभिभवे शान्तिकर्मणि
च नाग्रीचम् ।

वामनपुराणे—

नित्यस्य कर्मसो ज्ञानिः श्रेयसं हृत्पुजकर्मोः ।
न तु नैमित्तिकोच्छेदः कर्मस्यो हि कश्चन ॥
नैमित्तिकभागस्तुकृत्प्रमितोपनिपातविहितम् ।

यत्तु—

सूतके सूतके चैव न दोषो राष्ट्रदर्शने ।
ज्ञानमात्रं प्रकुर्वीत दानश्राद्धविवर्जितम् ॥
इति नामशून्यवचनं तदमूलमेव ।
शिल्पिदासिदासानां स्वकर्मणि नशीचम् ।

आदिपुराणे—

शिल्पिनश्चित्तकाराद्याः कर्मं यत् साधयन्ति ते ।
तत्कर्मं नाग्यो जानाति तस्माच्छुद्धः स्वकर्मणि ॥
दास्यो दासाश्च यत् किञ्चित् कुर्वन्त्यपि च लीलया ।
तदन्यो न क्षमः कर्त्तुं तेन ते शुभयः स्मृताः ॥

मनुः—

राज्ञो माहात्मिके स्थाने सद्यःशौचं विधीयते ।
प्रजानां परिरक्षार्थमासनश्चात्र कारणम् ॥
माहात्मिके स्थाने व्यवहृत्तारवोधार्थं धर्माधिसनाधिरोहिःशौचा
भाव इत्यर्थः ।

तथा पराशरः—

कारवः शिल्पिनो दासा वैद्यामात्यास्तदेष च॥

राजानो राजशूत्राश्च सद्यःश्रीचाः प्रकीर्तिताः ॥

वैद्यामात्यराजशूत्रानामपि अश्वस्य तत्कार्यकरणासीमर्थे षोडश्वन्
तथा कार्यवशाद् ब्राह्मणानामिच्छयापि अश्रीचाभावमाह
पितामहः—

राज्ञाश्च सूतकचाक्षि व्रतिनां सचिचां तथा ।

दीक्षितानाश्च सर्वेषां यस्य चेच्छन्ति ब्राह्मणाः ॥

मनुः—

अथतैराहवे शस्त्रैः अथधर्मैश्चतस्रस्तु ।

सद्यः श्रन्तिष्ठते यज्ञस्तथा शीचमिति श्रुतिः ॥

अथधर्मैश्चतस्रस्तु अपराशुशूत्रस्तु यज्ञोऽग्निष्टोमादिः श्रुतिष्ठते
पुण्येन युज्यते इत्यर्थः ।

हृदयप्रतिः—

डिम्बाहवे विद्युता च राज्ञा गोविप्रपालने ।

सद्यःश्रीचं इतस्त्रांशुस्त्राहं चान्ये महर्षयः ॥

सद्यःश्रीचं ब्रह्महेति व्यवस्थितविकल्पोऽयम् । डिम्बाहव
स्वामिशून्यानां परस्परं शस्त्रप्रहारः तथाभिसुशूत्रस्तस्य सद्यः
श्रीचं पराङ्मुशूत्रस्तस्य त्रिरात्रं संप्रामेऽपि पराङ्मुशूत्रस्तस्य
त्रिरात्रं कश्चपवचने वक्षते ।

अत्र सद्यःश्रीवेनाश्रीचाभाव उच्यते मरणाभिसन्धाने-
नाकघातिनामश्रीचाजनकत्वेन निर्णीतस्य विद्युन्मरणास्य साह-
चर्यात् । तथा वक्ष्येणं मरणं भवत्वित्त्वभिसन्धाय सञ्जीभूय
स्मितस्य मरणे सद्यःश्रीचाभावो दाहाद्यभावश्च । प्रमादहतस्य तु
त्रिरात्रम् ।

यथा याज्ञवल्क्यः—

महीपतीनां नाशौचं हतानां विद्यता तथा ॥

आदिपुराणे—

अशौचं स्मृतं त्रयहं तेषां वक्ष्यानलुहते तथा ॥

बधार्हापराधे राग्ना हतस्य सद्यःश्रीचमश्रीचाभावः, अत्यापराध-
हतस्य च त्रिरात्रम् । गोविप्ररक्षार्थं शस्त्रेण युध्यमानानामभि-
मुखहतस्य सद्यःश्रीचमश्रीचाभावः । पराङ्मुखहतस्य त्रिरात्रं
अत्रैव दक्षेण युध्यमानानामभिमुखहतानामेकरात्रम् ।

पराशरः—

ब्राह्मणार्थे विपन्नानां दक्षिणां गोपहृषु च ।

प्राह्वेषु विपन्नानामेकरात्रमशौचकम् ॥

अत्र दक्षिणामिति त्रिष्वपि सम्बध्यते । संधामेऽपि दक्षेण युध्य-
मानानां मरणे एकरात्रमिति । प्राणत्यागेनऽपि परोपकाररूप-
प्राणसंचं कर्तुमिच्छतां मरणे सद्यःश्रीचम्* ।

यमः—

द्विभ्याश्निहतानाञ्च तद्येव प्राचसत्रिषीम् ।

नदीष्वापददंष्ट्रिभ्यः सद्यःश्रीचं विधीयते ॥

नद्यादिभ्यो बुद्धिपूर्व्यं ऋतानामित्त्वर्षः । अथाशनिहतासाहचर्यात्
सद्यःश्रीचपदेनाश्रीचाभाव उच्यते ।

अथ सदाःश्रीचशब्दार्थो विविच्यते ।

तत्र अश्रीचाभावः ज्ञानमात्रापनेयाश्रीचश्चेति इयमेव सुनि-
वचनेषु तद्येव प्रयोगदर्शनात् । तत्र ऋत्विजां दीक्षितानाञ्छंत्वादि
याश्चवल्कप्राद्यनेकमुनिवचनात् श्रीचभावार्थो दर्शितः, अत्र च
उदकादिक्रियापि नास्तीति ।

ज्ञानमात्रापनेयाश्रीचार्थसु यथा मनुः—

अतिक्रान्ते दशाङ्गे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

संवत्सरे व्यतीते तु सृष्ट्वैवापो विशुध्यति ॥

अस्मिन्नेवाप्यं शङ्खः—

अतीतं सूतके स्त्रे स्त्रे त्रिरात्रं स्यादश्रीचकम् ।

संवत्सरे व्यतीते तु सद्यःश्रीचं विधीयते ॥

इति विदेशस्वाश्रीचे दर्शितम् । ज्ञात्वा शुध्यन्ति गोत्रजा इति
ब्रह्मस्मृतिवचनञ्च ।

अतएव दक्षेणाश्रीचस्य दशविधत्वमुक्तम् ।

यथा—

सद्यःश्रीचं तथेवाह स्याद्व्यस्यतुरहस्तया ।

षड्दश ह्यदशाहस्तु पक्षो भासस्तथैव च ॥

मरणान्तं तथाचान्ये दश पक्षास्तु सूतके ॥ इति ।

ज्ञानमात्रापनेयाश्रीचे सद्यःश्रीचे तद्दिने ज्ञानमुदकदानं क्षीरं गृह-
वस्त्रशुद्ध्यादिकञ्च कृत्वा परदिने वृषोत्सर्गशय्यादानाद्येकोद्दिष्ट-
श्राद्धानि कार्याणि न तु तद्दिने ।

सूतके च समुत्पन्ने क्षुरकर्मणि ज्ञेयुने ।

धूमोद्गारे तथा वान्ते नित्यकर्मणिष्यपि त्यजेत् ॥

इति काम्तिकापुराणवचनात् क्षीरानन्तरं कर्मणामधिकारात् ।

श्वो भूते एकीद्दिष्टं कुर्यात् इति हारीतवचनात् ।

जङ्घं दशम्या अपरेद्युस्तच्छ्राद्धम् इति वैजवापगृह्यवचनात् ।

अशोचान्ताद्वितीयेऽङ्गि शय्यां दद्याद्विलक्षणात् ॥

इत्यादिमत्स्यपुराणवचनाच्च अशोचान्ताद्वितीयदिनस्यैव निर्मित्त-
त्वाच्च ।

तथाऽश्रीचव्यपगमे सुज्ञात इति विष्णुवचनेऽपि दिनान्तरेऽ-
शोचव्यपगमस्य वर्त्तमानत्वेऽपि पूर्वोपन्यस्तहारीत-वैजवाप-मत्स्य-
पुराणवचनेकवाक्यतयाऽशोचान्ताद्वितीयदिनस्यैव निर्मित्तत्वाप-
गमाच्च ।

तथाच—

मित्राणां तदपत्नानां त्रोनियाणां गुरोस्तथा ।

भागिनियसुतानाञ्च सर्वेषां चापरैऽहनि ॥

आहं कार्यन्तु प्रथमे ज्ञात्वा ज्ञत्वा जलक्रियाम् ॥

इत्यादिपुराणवचनं मित्रापत्नादीनामग्येषामप्यनुष्ठानां सर्वेषाञ्च
सद्यःशौचेऽप्यपरदिने आहं विदधाति ।

व्याख्यातश्चैतद्वचनं आहविवेके-अपरैऽहनि यस्य यावदशौचं
सुप्तं तस्मादपरदिने इत्यर्थः ।

ब्रह्माच पठन्ति—

सद्यःशौचदिने कुर्याद्दुः दशपिच्छान् प्रयत्नतः ।

पुत्रादिराचरेच्छाहमेकोद्दिष्टं परैऽहनि ॥ इति ।

एतेन सद्यःशौचे तद्दिने एव आहमित्याधुनिकानां मतं ह्य-
मेवेति विशेषतो दानकौमुद्यां विचारितमस्माभिर्दिति ।

अथ प्रकृतमनुसरामः । बुद्धिपूर्वकं नदीशस्त्रादिभिरात्मघातिनां
नाशौचं नोदकादिक्रियाश्चाह छागलेयः—

अस्त्रविप्रहतानाञ्च शृङ्गिर्दंष्ट्रिसरीसृपैः ।

आत्मनस्त्राग्निनाश्चैव आहमेषां न कारयेत् ॥

विप्रहतानां ब्राह्मणशपविनष्टानामित्यर्थः ।

तथा कुंभपुराणे—

ब्रह्मशापहतानाञ्च नाशौचं नोदकक्रिया ॥

शस्त्राग्निजलवज्रादिभिरदुष्टिपूर्वकं देवाभरणेषु त्रिरात्रमशौचं
श्राद्धादिकञ्चार्हं—

आदिपुराणे—

व्यापादयेदथात्मानं स्वयं योऽभ्युदकादिभिः ।

विहितं तस्य नाशौचं नाग्निर्नाप्युदकक्रिया ॥

अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियतेऽभ्युदकादिभिः ।

अशौचं तस्य कर्त्तव्यं कर्त्तव्या च जलक्रिया ॥

ब्रह्मपुराणे—

शृङ्गि-दंष्ट्रि-नखि-व्याल-विष-बह्नि-स्त्रिया जनेः ।

भादरात् परिहर्त्तव्यः कुर्वन् क्रौञ्चं सृतसु यः ॥

नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धश्चाप्यथ विद्युता ।

निगृह्यैतः स्वयं राज्ञा शौर्यदोषेषु कुत्रचित् ॥

स्त्रिया परस्त्रिया क्रौञ्चं कुर्वन् परपुरुषेषु घातितः श्राद्धादौ
शशौचे च परिहर्त्तव्य इत्यर्थः ।

शास्त्रानुमत्या बुद्धिपूर्वसूतानामपि त्र्यह्नाशौचम् श्राद्धादिकञ्चार्हं—

बृहदारण्यकः—

बृहः शौचस्मृतैर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।

आत्मानि घातयेद्यसु भृश्वन्मनश्नादिभिः ॥

* स पुरुषे—त्रिरात्रमिति वक्ष्यते कर्त्तव्यपूर्वमपि शृङ्गादिभिः क्रौञ्चं कुर्वन्तं
शतानां नाशौचं नोदकक्रिया । इत्यर्थः पाठः । ०

तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्त्रिसहस्रयः ।

तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमिष्यति ॥ ०

श्राद्धनादिप्रवेशे यदि देवाज्जीवनं भवेत्तदां पञ्चाङ्गाविनि मरु-
ःपि त्रिरात्रम् ।

श्राद्धादिपुराणे—

ईदृशं मरणं येषां जीवितश्चेत् कश्चिन्नवेत् ।

अशौचं स्वात् ऋहं तेषां बन्धानलघते तथा ॥

जीवता-मध्येषामकृत-प्रायश्चित्तानां सर्व्वलोकसंगृहीतत्वमाह
श्रमः—

जलान्मुद्गन्धनन्निष्टाः प्रव्रज्यानशनश्चुताः । ०

विष-पुपतन-प्राय-शस्त्रघात-श्रुताश्च ॥ ०

सर्व्वे ते प्रत्यवसिताः सर्व्वलोकवह्निष्कृताः ।

चान्द्रायणेन शुध्यन्ति तंमकृच्छ्रद्वयेन वा ॥

प्रव्रज्या सन्नासः तस्मान्निष्टाः, अनशनं मरणपर्य्यन्तं, सङ्कल्पिता-
हारत्वात् प्रायो महापथगमनम् ।

काश्यपः—

अनशनश्रुतानामशनहृतानां अग्निजलप्रविष्टानां श्रुगुपात-
संश्रामदेशान्तरश्रुतानां त्रिरात्रेषु शुद्धिः ।

शास्त्रानुमेत्वाऽनशनश्रुतानां अग्निजलान्निश्चुगुपात[श्रुतानां
रमादादेव] संश्रामे पराङ्मुखश्रुतानां देशान्तरश्रुतानमिथौचात्परं
श्रवणे त्रिरात्रेष्वेत्सर्धः ।

तथा—

प्रमादादपि निःशङ्कः *स्वकस्माद्विधिचोदितः ।

शृङ्गि-दंष्ट्रि-नखि-व्यास-विष-विद्युज्जलाम्निभिः ॥

चण्डालैरथवा प्रारैर्निहतो यत्र कुत्रचित् ।

तस्याशौचादिकं कार्यं यस्मान्न पतितस्तु सः ॥

इति ब्रह्मपुराणवचने शृङ्गि दंष्ट्रि नखि व्यास विष विद्यु-
ज्जलाम्निभिः प्रमादात्सूतानामशौचस्य कर्त्तव्यत्वमात्रे विहिते—

सिंहव्याघ्रादिभिर्यस्तु हतो मृत्युमवाप्नुयात् ।

त्रहाशौचं भवेत्तस्य सर्व्ववर्षेषु नित्यशः† ॥

इति व्यासस्मृत्यात्—

अशौचं ख्यात् त्रहं तेषां वज्रानलहते ब्रथा ।

इत्यादिपुराणवचनाच्च—

प्रमादेन सिंहव्याघ्रादिहतानां विद्युहतानाञ्च त्रहाशौचे
निर्णीते जलाभ्यादिभिः प्रमादसूतानामपि त्रहाशौचं साह-
चर्य्येण ब्रह्मपुराणवचनस्य त्रहाशौचपरत्वादपमृत्युत्वेन तुल्यत्वाच्च ।
एतेन सहोचे प्रमाणाभावात् जलादिषु प्रमादसूतानां सम्पर्का-
शौचमिति रुद्रधरसिद्धितमग्रहेयम् ।

यत्तु—

जातिकालस्य पार्श्वक्यमपमृत्यौ ह विद्यते ।

दोहात्परमशौचन्तु कर्त्तव्यं तत्र निश्चितम् ॥

* स्व पुस्तके—तस्माच्च विधिचोदितः ।

† स्व पुस्तके—सर्व्ववर्षेषु नित्यं ।

इति पठन्ति तदमूलं समूलत्वेऽपि—

मरुचादेव कर्त्तव्यं मंथो गो यस्य नाम्निना ।

दाहादूर्ध्वमशौचन्तु यस्य वैतानिको विधिः ॥

इति शङ्खवचनैकवाक्यतया साम्नेरपसृत्यविषयं वैतानिकमग्नि-
होत्रम् । सिंहव्याघ्रादिभिः क्षते क्षते तेनैव क्षतेन सप्तदिनाभ्यन्तरे
मरणे त्रिरात्रं ततः परं सम्पूर्णाशौचम् ।

यथा बृहस्पतुः—

क्षतेन म्रियते यस्तु तस्याशौचं भवेद्द्विधा ।

आसमाहात्त्रिरात्रन्तु दशरात्रमतः परम् ।

अथ ब्राह्मणानामङ्गितप्रायश्चित्तानां पतितत्वाद्भेदकक्रिया । षोडश-
हाविंशतिचतुर्विंशतिवर्षपर्यन्तमक्रतोपमयना ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या
ब्राह्म्याः ।

यथा याज्ञवल्करः—

आषोडशाच्च द्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात् ।

ब्रह्मक्षत्रविशां काल औपनायनिकः परः ॥

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते यथाकालमसंस्कृताः* ।

सैवित्रीपतिता ब्राह्म्या ब्राह्म्यस्तोमादृते क्रतोः ॥

विष्णुः—

आत्मत्यागिनः पतिताश्च नाशौचोदकभागिनः† ॥

* न पुनश्चे—सम्बन्धार्थवर्णितः ।

† न पुनश्चे—नाशौचा मोदकभागिनः ।

याज्ञवल्क्यः—

न ब्रह्मचारिणः कुर्युर्ददकं पतिता न च॥
 पाषण्डमाश्रिताः स्तेना न ब्राह्म्या न विकर्षिणः ॥
 आचार्यादिव्यतिरिक्तानामिव ब्रह्मचारिणे निषेधः ।

यथा मनुः—

आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् ।
 निर्हृत्यापि व्रतो प्रेतं न व्रतेन वियुज्यते ॥
 विकर्षिणः भालस्यात् त्यक्तनित्यक्रिया इत्यर्थः ।

मनुः—

वृथासङ्गरुजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम् ।
 आत्मनस्यागिनाश्चैव निवर्त्ततोऽदकक्रिया ।
 पाषण्डमाश्रितानाञ्च चरन्तीनाञ्च कामतः ।
 गर्भभर्तृदुहाश्चैव सुरापीनाञ्च योषिताम् ॥
 अपकृष्टवर्णैर्नोत्पृष्टवर्णस्त्रीषु जाता वृथासङ्गरजाताः ।

जाबालः—

दुभिश्च राष्ट्रसम्प्राते शस्त्र गो-ब्रह्म-घातिते ।
 पतितेऽनशने प्रेते विदेशस्थे शिशौ न च ॥
 सन्मुखयुक्ते शस्त्रेण घातिते गवा ब्राह्मणैश्च घातिते विदेशस्थे संवत्-
 सरात् परं-व्रते शिष्यावजातदन्ते च नाशौचमित्यर्थः ।

• च पुस्तके—पतितक च ।

† च पुस्तके—निवर्त्तितो— ।

आदियुराधि—

परदारान् हरन्तश्च क्रोधात्* तत्पतिभिर्हताः ।
 असमानैश्च सहोर्ध्वैश्चास्त्रास्त्राद्यैश्च विषहन् ॥
 छात्वा ते निहतास्तांसु चष्वासादीन् समाचिताः ।
 गराग्निविषदाद्यैव पापश्लाः क्रूरबुधयः ॥
 क्रोधात् प्रायं विषं बह्विं शस्त्रसुहृन्मनं जलन् ।
 गिरिहृत्प्रपातं वा ये कुर्वन्ति नराधमाः ॥
 कुशिल्यजीविनः स्तेनाः शूनालङ्कारकारिणः ॥
 सुखे भगाश्च ये केचित् क्लौवप्राया नपुंसकाः ॥
 ब्रह्मदंष्ट्रहता ये च ये च वै ब्राह्मणैर्हताः ।
 महापुंगवकिनो ये च पतितान्ते प्रसौर्त्तिताः ॥
 पतितानां न दास्यः स्वात् नान्धेष्टिर्नास्त्रिसहयः ।
 नचान्युपातः पिच्छो वा कार्यं त्रांशादिकं क्वचित् ॥
 एतेषां पतितानाश्च यः करोति विमोहितः ।
 तप्तकच्छदयेनैव तप्त्य शुचिर्नचान्यथा ॥

*[स्त्रावरजङ्गमभेदेन गरविषयोवृत्तिः] क्रूरबुधयो मित्थं पराप-
 च्चारिणः, प्रायमनमनं, स्तेनाः चौर्ध्वशीलाः, शूना बधस्त्रानं
 तदलङ्कारकारिणस्तदधिकता इत्यर्थः एषां नाग्नीचमिन्त्यर्थः ।

* च इत्यन्ते—हेषाम् ।

+ च इत्यन्ते [] प्रिक्रान्तो नास्ति ।

: नोदकक्रियेति कुडुकावपाठः ।

*[गीतम्:—

यस्य प्राधान्तिकं प्रायश्चित्तं स हतः शुभेत् तस्मिन्नुदकादीनि
कार्माणि कुर्यात् ।

अग्नीचन्वत् त्रिरात्रम्—दृढः शीघ्रस्मृतैर्लुप्त इत्यादिवचनेन
विहितान्मघाते त्रिरात्रदर्शनात् ।

पत्या सहसृतानां स्त्रोचामान्मघातित्वेऽपि अग्नीचादिकमाह]—

यमः—

यदा नारी विशेदग्निं स्नेच्छया स्वामिनां सह ।

अग्नीचन्तु भवेत्तस्याः स्वामितुष्यं न संग्रयः ॥

पिच्छदानोदकं तस्याः सह भक्षेति निश्चयः ।

अग्नीचसुदकं तस्याः सह भर्त्सा स्मृतं यतः ॥

तिथ्यन्तरसृतायास्तु दृढक्-आद्यं न विद्यते ॥

तथाच पठन्ति—

पत्युर्भिन्नतिथौ साध्वी पत्या सह सृता च या ।

तस्यामायादिकं[†] आद्यं पत्युर्मृततिथौ भवेत् ॥

अत्र च यदा नारी विशेदग्निं स्नेच्छया पतिना सहैति यमवचनात्
पुत्रादिभिः पित्रादिभ्योऽग्नौ दत्ते पञ्चाशितामारुह्य तदग्निप्रवेशनं
कार्यं न तु पत्या सह चितामारुहाया एकचैवान्निदानं जीवन्त्या
अग्निदानेन पुत्रादीनां मातृवधस्त्रीवधप्रसङ्गादिति ।

* च इत्युक्ते. [] त्रिङ्गिताद्यो नास्ति ।

† च इत्युक्ते. तस्या मायादिकम् ॥

रजस्रसादिभिस्तु स्रष्टमरचं न कार्त्स्न्यम् ।

यथा वृहस्पतिः—

बाससम्बर्धनं त्यक्त्वा बासापत्न्या न मच्छति ।
रजस्रसा सूतिका च रचेद् गर्भञ्च गर्भिणी ॥

तथा वृहन्नारदीयपुराणे—

बासापत्न्याञ्च गर्भिणीं ब्रह्मष्टकृतवस्तया ।
रजस्रसाः सूतिकाञ्च नारोहन्ति क्षितां शुभे ॥

तथानुगमनमाह व्यासः—

देशान्तरं गते तस्मिन् साध्वी तत्पादुक्कावयम् ।
निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसम् ॥
ऋग्वेदवादान् साध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनी ।
व्रह्मार्थोचे निवृत्ते तु श्राद्धमाप्नोति शुद्धवत् ॥
साध्वी स्त्रीत्सनेनासाध्वीनामनुगमनं निविशन् ॥

पत्निराः—

दंष्ट्रितं चान्यदेशस्थं मृतं श्रुत्वा पतिव्रता ।
स्मारोहति दीप्तान्मौ तस्याः सिद्धिं निबीधत ॥
यदि प्रविष्टो नरकं बद्धः पाशैः सुदारुणैः ।
व्यासपादो यथा व्यासं बलादुद्धरति विसान् ॥

तद्भर्तारमादाय दिवं याति पतिव्रता ।
 तत्र सा भर्तृपरमा स्तूयमानाऽप्सरोगणैः ॥
 क्रीडते पतिना सार्धं यावदिन्द्राश्चतुर्हस्य ॥
 ब्राह्मण्या तु सहस्ररत्नैवः कार्यं नानुगमनम् ।

यथा गीतमः—

पृथक् चित्तिं समावृज्य न विप्रा गन्तुमर्हति ॥

व्यासः—

मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मयासनात् ।
 इतरेषाम् तु वर्णानां स्त्रीधर्मीऽयं व्यवस्थितः ॥

भरद्वाजः—

या स्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पतिमनुव्रजेत् ।
 साज्जघातेन न स्वर्गमाप्नोति वा पतिं नयेत् ॥

फलमाह षड्विंशः—

स्नानं नीयमानन्तु भर्तारमनुयाति या ।
 पदे पदेऽश्वमेधेन यजते नात्र संशयः ॥
 तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च यानि स्त्रीमानि मानवैः ।
 तावन्व्यञ्जानि सा स्वर्गे भर्तारं याऽनुगच्छति ॥
 मादकं पैदकञ्चैव यत्र कन्धा प्रद्वीयते ।
 पुनाति त्रिकुलं भारी भर्तारं याऽनुगच्छति ॥
 तत्र सा भर्तृपरमा परा परमलालसा ।
 क्रीडते पतिना सार्धं यावदिन्द्राश्चतुर्हस्य ॥

ब्रह्मणा वा कृतज्ञो वा भिषज्ञो वापि यो नरः*

तुं वै पुनाति भर्तारमित्याङ्गिरसभाषितम् ॥

तथायं विधिः पुत्रादिभिरन्विदाने कृते ज्वलिते चिताम्नीं ज्ञात्वा-
चम्य प्राङ्मुखोभूय सङ्कल्पं कुर्यात्—

अद्येत्यादि कुलत्रयोदशपूर्वक-भर्तृगताशेषपापक्षय-चतुर्दशेन्द्र-
कालावच्छिन्नपतिसहितस्वर्गलोकवास-कामनया भर्तृसम्बन्धि-
चिताम्नीं प्रवेशमहं करिष्ये । इति सङ्कल्पः—अष्टौ लोकपालान्
साक्षिणः कृत्वाऽग्निं त्रिःप्रदक्षिणीकृत्य प्रविशेत् ।

यत्र च पत्युर्गङ्गामरणादिना वैकुण्ठप्राप्तिः तत्रेदं वाक्यम्—
अद्येत्यादि गङ्गामरणादिना पतिप्राप्तलोकप्राप्तिकामनया भर्तृ-
सम्बन्धिचिताम्नीं प्रवेशे इति ।

यथा श्रीभागवते—

सैषा नूनं ब्रजत्वूर्ध्वमनु वैष्णवं पतिं सती ।

पश्यतास्मानतीत्याङ्घ्रिर्दुर्विभाष्येन कर्मणा ।

सुवतीश्वभरस्त्रोषु पत्युर्लोकं गता वधुः ॥

यं वै चात्मविदां धूर्त्यो वैष्णवः प्रापाद्युताग्रयः ।

अथ प्रसङ्गादधिकारिणो निरूप्यन्ते ।

तत्र मरौचिः—

मृते पितरि पुत्रेण क्रियाः कार्या विधानतः ।

बहवः सूर्य्यदा पुत्राः पितुरेकत्रवाचिनः ॥

सर्वेषाम्नु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत् कृतम् ।

द्रव्येण चाविभक्तौ सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥

पुत्रेष्वेव विशेषात् सर्वेषामधिकारः । एकवचनत्वविवक्षितं सर्वैरेव
कृतं भवेदिति वक्ष्यमांशत्वात् ।

प्रमीतस्य पितुः पुत्रैः आद्यं देयं प्रयत्नतः ।

इति बृहस्पतिवचनाच्च—

सर्वेषां पृथगनुष्ठानप्राप्तावाह बहवः सूरिति । ज्येष्ठश्चात्र
सर्वेषामपेक्षया प्रथोत्पन्नो ग्राह्यः तस्यैव पितृर्णपरिशोधकत्वेन
सर्वोत्तमत्वात् ।

मनुः—

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्रीभवति मानवः ।

पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्तन्मुमर्हति ॥

एवञ्चूतज्येष्ठाभाहेऽप्यपृथगेव आहं लघुहारीतः—

सपिण्डीकरणान्तानि यानि आह्वानि षोडश ।

पृथङ्कैव सुताः कुर्व्युः पृथक्द्रव्या अपि क्वचित् ॥

किन्वापेक्षिकज्येष्ठ एव कुर्व्यादिति प्राञ्चः ।

कुर्तुरनियम इति आहविशेषः ।

एकत्रवासिन इत्यनेन प्राप्ते द्रव्येषु चाविभक्तेन इति अहन्नातुं
विभक्तधनानामपि पुनःकृतसंज्ञेषुआदविभक्तेन आहीयद्रव्येषु-
पृथगेव आहं दर्शितम् ।

ततश्च द्रव्यार्पणानुमतिभ्यां ज्येष्ठहारा आहनिष्पादनेन सर्वैरेव
आहं कृतं भवेत् प्रत्यवायपरीहारादिफलसिद्धिः* स्वादित्यर्थः ।

अथ पूरकपिच्छदानं पुनर्नावर्तनीयमिति हारस्तताकारः ।

वाचस्मृतिमिश्र-विशारदादयस्तु—

पुत्राणां नियताधिकारित्वेनाकरणे प्रत्यवायान्—

असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

प्रथमेऽहनि यो दद्यात् स-दशाहं समापयेत् ॥

इति वचनेनैव प्रथमपिच्छदाता दशाहं यावत् समापयेदेवेत्यव-
गम्यते न त्वन्यो न दद्यादिति तस्वार्थः ।

एवञ्च—

प्रथमेऽहनि यो दद्यात् प्रेतायासं समाहितः ।

यत्प्राप्तवस्तु चान्येषु स एव प्रददात्यपि ॥

इत्यादिपुराणवचने एवकारोऽभिन्नक्रमे सोऽपि दद्यादेवेत्यर्थः
अन्यथाऽपिग्रन्थो व्यर्थः स्यात् ।

* अ इत्येते-प्रत्यवायपरिहारः स्यात् ।

अथ वासिष्ठमहर्षिणाऽधिष्ठितेन भरतेन दत्ते पूरकपिण्डे श्रीरामिब
पुनः पिण्डो दत्त इति रामायणे वाष्ठीकिमहर्षिर्वर्णितं सङ्गच्छते ।

यथा—

ऐङ्गुदं वदरोच्चित्रं पिण्डाकं दर्भसंस्मरे ।

न्युप्य रामः स दुःखार्तं इदं वचनमब्रवीत् ॥

इदं भुङ्क्त्व महाराज इङ्गुदीफलसंयुतम् ।

यदन्नः पुरुषो राजंसादद्याः पिण्डदेवताः ॥ इति ।

अतः पिण्डदानमारभ्य सर्वकर्म ज्येष्ठेनापि पुनः कार्यमिति-
समीचिनमित्याहुः ।

एवञ्च ज्येष्ठस्याप्यपाटवाद्यशक्तौ देशान्तरस्थितौ वा तदानी-
मधिकारिणा कनिष्ठेन स्वयमकरणे प्रत्यवायात् कृते आद्ये द्रव्या-
र्पणानुमतिविधानाभावेन प्रत्यवायपरीहारस्वाजातत्वात् पाटवादी
भूते पुनर्ज्येष्ठेन कर्तव्यमेव ।

उच्यते—चिरकालीनापाटवसम्भावनायां द्रव्यार्पणानुमती
स्वयं विधाय कनिष्ठहारापि कार्यम् ततः पश्चात्पाटवे ज्येष्ठेन
पुनर्नावर्तनीयमित्याहुः ।

एतच्च अदृश्यननुष्ठानं सपिण्डीकरणपर्यन्तं तत्परन्तु विभक्त्याना-
मविभक्त्यानामपि दृश्येव सावस्वरिकश्चाद्यम् ।

यथा व्यासः—

अव्यभि-संवसरात् ज्येष्ठः आद्यं कुर्यात्समेत्स च ।

अद्यं सपिण्डीकरणात् सर्वे कुर्युः पृथक् पृथक् ॥

यच्छ्राद्धं ज्येष्ठः समेत्स कुर्यात्समृताहसर्वंस्त्रिशाद्यम् सपिण्डी-

करसात्वरं सर्वं अविभक्ताः अपि पृथक् कुर्युः । अमावस्यादिं कन्तु
अविभक्तानामपृथगेव विभक्तानान्तु पृथगेव ।

यथा वृद्धस्यतिः—

एकपाकेन वसतां पितृदेवहिंजार्धनम् ।

एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे ॥

तथा च ग्रहः—

अविभक्ता विभक्ता वा कुर्युः आहमदेवतम् ।

मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः पृथग्विना ॥

अदेवतं सांवलरिकश्राद्धं मघाश्राद्धं पृथगेव सर्वं कुर्युः ।

ततोऽन्यत्रामावस्यादौ पृथग्भूतं विभक्तं विना सर्वेषां नाधिकारः
किन्त्वेकस्यैव विभक्तानान्तु पृथगेवेत्यर्थः ।

एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं पांकेनैव संदा स्यम् ।

इति सप्तहारीतेन स्वयमेव इत्यनेनान्यद्वारा निषेधाच्च ।

तथा—

नास्मात् परतरः कालः श्राद्धेष्वन्यत्र वर्त्तते ।

• यत्र साक्षात् पितरो गृह्णन्त्यस्तमुत्तमम् ॥

इति ब्रह्मपुराणे साक्षादस्तपदानुवादेन स्वयमनुष्ठानस्यैव युक्त-
त्वाच्च । श्राद्धचित्तानामपि-निर्णयान्मृतादीनामप्येवं मतम् । श्रिष्टा-
चारोऽपीदृश्य एव ।

श्राद्धविवेके तु सपिण्डनोत्तरसकलश्राद्धानां विभक्तस्य पृथग-

शुभाननियमः, अविभक्तानामनियमः किन्तु पृथगनुष्ठाने फलानि
शय इत्युक्तम् ।

ऋष्यशृङ्गः—

पुत्रेषु विद्यमानेषु भान्धं वै कारयेत् स्वधाम् ।

अत्राविशेषाद्भवचनाच्च द्वादशविधपुत्राणामेवाधिकारः ।

तत्र याज्ञवल्करः—

धीरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ।

चेचजः क्षेद्रजातसु सगोत्रेषेतरेण वा ॥

गृहे प्रच्छन्नं उत्पन्नो गूढजसु सुतः स्मृतः ।

कानीनः कन्यकांजातो मातामहसुतो मत् ॥

अक्षतायां क्षतायां वा जतः पौनर्भवः सुतः ।

दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥

क्रीतसु ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयङ्मृतः ।

दत्तात्ता तु स्वयंदत्तो गर्भभिन्नः* सहोदजः ॥

उत्सृष्टो गृह्यते यच्च सोऽपविष्टो भवेत्सुतः ।

पिण्डदोऽग्रहरक्षैषां पूर्वभावे परः परः ॥

सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ॥

धर्मपत्नी, स्वयमुत्पादित धीरसः ।

विष्णुः—स्वक्षेत्रे स्वयमुत्पादितः प्रथम इति ।

अत्र परिशीतव्रतियावेत्याशुङ्गं चामीरसत्वेऽपि नाधिकारः—
सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनत्रेषु मया विधिः ।

इत्युपसंहारव्यावर्तनात् । अतएवं आदिपुराणेऽधिकारि-
प्रकरणे सपिण्डाद्यभावे अत्यन्तापत्परपत्न्येवामधिकारि उक्तः ।

यथा—

ब्राह्मणस्त्वन्ववर्षानां न करोति कदाचन ।

कामाहोभाग्गणोद्घात् कृत्वा तज्जातितां व्रजेत् ॥

पुत्राः कुर्वन्ति विप्राय अत्रविट् शूद्रयोनयः ।

स तादृशेभ्यः पुत्रेभ्यो न करोति कश्चन ॥

तत्सम इति—

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेत् ।

इतिवाचाऽभिसन्धिना वा नियम्य या हस्ता सा पुत्रिका तत्सुत
पौरससम इत्यर्थः । अत्र पुत्रिकाभावे तत्पुत्र इति बोधव्यम् ।

वृहस्पतिः—

धूम्रं विना यथा तैलं सन्निः प्रतिनिधीकृतम् ।

तथैकादशपुत्राश्च पुत्रिकौरसयोर्विना ॥

गुर्वाश्रया यस्य क्षेत्रे जनितः स तस्य क्षेत्रजः । मातामहसुत इति
बौद्धरपि पुंशान्तराशुस्ते स एव पुत्रः ।

ब्रह्मपुराणे—

अदत्तायान्तु यो जातः स्वर्धेन पितुर्गृहे ।

स कामोर्नः सुतस्तस्य यस्य सा दीयते पुनः ॥

असतायां अतयोभ्यां वा पुनरुंदायां जातः पौनर्भयो जनकपुत्रः ।
ताभ्यां मातापितृभ्यां पुत्रार्थं विक्रीतः । यथा मनुः—

श्रीणीयाद्यस्वपत्न्यार्थं मातापित्रोर्यमग्निकात् ।

दत्ताम्बेति मनुः—

मातापितृविहीनो यस्वस्त्री वा स्यादकारणात् ।

आत्मानं संसृजेद्यस्मै स्वयंदत्तः स उच्यते ॥

गर्भेण सहोदा या तद्गर्भजातः सहोदजः । एषां सजातीयानामिव
पुत्राणां साक्षादधिकार एव क्रमः । इव्यानुमतिद्वारा तु
सर्व्वेषां युगपदधिकारोऽप्येव ब्रह्मस्रतिवचने ऋष्यमृग्वचने च
पुत्रत्वाविशेषेषु प्रतिपादनात् बहुवचनाच्च ।

यस्तु—

पौरसः क्षेत्रज्ञश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च ।

इत्यादिनारदवचनं तद्गणनमात्रपरं न तु क्रमपरम् । एषामभावे
पौत्र-प्रपौत्रयोः क्रमेणाधिकारः “पुत्रः पौत्रः-प्रपौत्रो वा” इति
वक्ष्यमाणविष्णुपुराणवचनात् धनहारित्वाच्च ।

तदभावे पत्न्याधिकारमाह शङ्खः—

पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।

तदभावे च पत्नी स्वास्रदभावे सहोदरः ॥

पत्न्योः स्र्गावे अपुत्राया एव अधिकारः ।

यथा व्यासः—

अपुत्रा स्त्री यथा पुत्रः पुत्रवत्त्वपि भर्त्सरि ।

दद्यात्पिण्डं जलश्चैव जलमाचम्य पुत्रिणी ॥

तदभावे सङ्गोदर इत्यत्र दुहितृभावेऽपीति बोद्धव्यम् पत्नी दुहितृ-
तरधैवेति श्राद्धग्रहस्त्रोगेन पत्न्यनन्तरं धनाधिकारप्रतिपादनात्तस्य
सोपकारकत्वव्याप्यत्वात् पिण्डदानादिकसोपकारः ।

मनुः—

अङ्गादङ्गात्सम्भवति पुत्रवदुहिता नृशाम् ।
तस्यामात्मनि तिष्ठन्वां कथमन्यो हरेत्तनम् ॥

भरद्वाजः—

दुहिता पुत्रवत्कुर्व्यान्नातापित्रोस्तु संस्कृता ।

अत्र चादत्तायाः सगोत्रत्वात्तदभावे दत्ताऽधिकारिणीति ।

कश्चित् दुहितृनन्तरं दौहित्राधिकारः पार्ष्वपिण्डदादत्त्वेन
भ्रातृतो बलवत्त्वादित्याह । तत्र—

पुत्राभावे सपिण्डास्तु तदभावे सङ्गोदकाः ।

कुर्युरेतं विधिं स्वस्य पुत्रस्यापि सुतासुताः ॥

इति ब्रह्मपुराणे पुत्रस्वाप्यात्मनश्च सुतायाः सुता दौहित्रा एतं
दाहादिकं विधिं कुर्युरिति समानोदकाभाव एव दौहित्राधि-
कारप्रतिपादनात् गोत्ररिक्त्वानुगः पिण्ड इति मनुवचनात्
संशये गीत्रस्यैव पिण्डदानप्रयोजकत्वावगमाच्च ।

अत्राहविन्तामणौ च सकुल्याभाव एव दौहित्राधिकारः पार्ष्व-
पिण्डदानस्य पत्नीदुहितृवदकिञ्चित्कारत्वेन सकुल्यतया सम्बन्धो-
त्कर्षादित्युक्तम् ।

* न पुत्रेने अत्राहविन्तामणिकेनास्ति ।

आहविवेकेऽपि—

मातामहानां दौहित्राः कुर्वन्त्यहनि चापरे ।

तेऽपि तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्व्वदा ॥

इत्यादिपुराणवचनेन मतामहाधिकारतुल्यतया प्रतिपादनात् सकुल्याभावे दौहित्राधिकारो व्यक्तीकृत इति । नानुजस्य तथा-यज इति ह्यन्वयपरिशिष्टवचनं कनिष्ठभ्रातृसङ्गावविषयम् ।

आदिपुराणे—

भ्रातुर्भ्राता स्वयच्छत्रे तन्नार्थ्या चेन्न विद्यते ।

तस्य भ्रातृसुतश्चक्रे यस्य नास्ति सहोदरः ॥

अत्र सहोदरभावे तत्सुताधिकारकथनात्तदभाव एव सपन्नभ्रातृ-तत्पुत्रयोः क्रमेषाधिकारस्तयोरपि भ्रातृभ्रातृपुत्रशब्दार्थत्वात् । भ्रातृपुत्राभावे पिता-पुत्रो भ्राता पिता वापीति प्रचेतोवचनात् । तुल्यन्यायात्पितापि । सर्वाः पितृपन्नो मातर इति स्मरणा-द्विमातापि । न पुत्रस्य पिता कुर्यात् इति परिशिष्टवचनं पन्न्यादिसङ्गावविषयम् । ततः पितृतुल्यन्यायात् पितामहः । ततः क्षुषा 'श्वश्रुदेसु क्षुषा चैव' इति शब्दवचनात् । तदभावे सम्बन्धसन्निकर्षमपेक्ष्य सपिण्यास्तदभावे समानोदकास्तदभावे दौहित्रा इति प्रागुक्तं तदभावे मातृसपिण्याः ।

यथा गोतमः—

पुत्राभावे ऽपिण्याः समानोदकाश्च मातृसपिण्या वा शिष्या

वा तदभावे ऋत्विगाचार्य्यौ ।

अत्र मातृसपिण्येष्वपि सम्बन्धसन्निर्घोऽपिच्छणीयः प्रथमो

मातामहः ततो मातुलः ततोऽग्ये मातृसुपिच्छासदभावे मातृ-
समानोदका वक्ष्यमाणाः । [ततो जामातृश्वशुरयोः परस्परम् ।
आदिपुराणे—

जामातुः श्वशुराः कुर्युस्तेषां तेषु च संयतीः ।]

मित्राणां तदपत्यानां श्रोत्रियाणां गुरोस्तथा ।

भागिनियसुतानाञ्च सर्वेषां परेऽहनि ॥

अपरेऽहनि इति यस्य यावदशौचन्तस्य द्वितीयदिने श्राद्धं कार्य-
मित्यर्थः । स्त्रियासु पुत्र-पौत्र-प्रपौत्राभावे कन्या—

दुहिता पुत्रवत् कुर्यान्मातापित्रोसु संस्कृता ।

इति भरद्वाजवचनात् धनपक्षणाधिकाराच्च । तदभावे सपत्नी-
पुत्रस्तस्यापि पुत्रत्वस्मरणात् ।

यथा यमः—

बन्धीनामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् ।

सर्व्यास्तास्तेन पुत्रेण प्राञ्च पुत्रवतीर्मनुः ॥

अत्र तेन पुत्रेणेत्यनेनैतदर्थमेव तस्य पुत्रत्वपुत्रवतीरित्यनेन तु
सपिच्छनार्थं तस्याः पुत्रिणीत्वज्ञातिदिश्यते । तदभावे पति-
स्तदभावे क्षुषा ।

ग्रहः—

भार्यापिच्छं पतिः कुर्यात् भर्त्रे भार्या तथैव च ।

श्वशुरादेश्च क्षुषा चैव तदभावे द्विजोत्तमः ॥

आदिग्रहणात् श्वशुरस्य च ।

1912

न भार्यायाः पतिर्दद्याद्दिति कात्यायनवचनं बुद्धिद्वय-सपत्नी-
पुत्रसद्भावविषयम् । सुषामावे पुंवस्सपिण्डसमानोदकादयः ।
सर्व्याभावे द्वितीयतमः कृपया कुर्यात् । एतच्च सजातीयविषयम् ।
आदिपुराणे—

ब्राह्मणस्वग्यवर्णानां न करोति कदाचन ।

कामाक्षीभाद्रयान्शोङ्गात् छात्रा तज्जातितामियात्* ॥

पुत्राः कुर्वन्ति विप्राय चतुर्विंशत्युदयोर्नयः ।

स तादृशेभ्यः पुत्रेभ्यो न करोति कदाचन ॥

स्वमात्ता कुरुते तेषां तेषां तस्याश्च कुर्वते ॥

विष्णुपुराणे—

पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्वद्भा भ्रातृसन्ततिः ।

सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियांर्हा नृप जायते ॥

एषाम्भावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिः ।

मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बन्धा ये जलेन वा ॥

कुलद्वयेऽपि चोक्तत्रे स्त्रीभिः कार्य्या क्रिया नृप ।

संचातान्तर्गतैर्वापि कार्य्या प्रेतस्य वा क्रिया ॥

उक्तवन्धुरिक्रियाद्वा कारयेदवनीपतिः ।

पूर्व्याः क्रिया मध्यमाच्च तथा चैवोत्तराः क्रियाः ॥

* स पुत्रावे—कुर्यात् ।

† न पुत्रावे—मृजेत् ।

विप्रकाराः क्रिया ज्ञेतास्त्रासं भेदान् नृपुंषु मे ।
 आदाहवास्यानुधादिश्रमायन्ताश्च याः क्रियाः ॥
 ताः पूर्वा मध्यमा मासिः मास्त्रिकोद्दिष्टसंज्ञिताः ।
 प्रेते पिष्टत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ।
 क्रियन्ते याः क्रियाः पितृणाः प्रोच्यन्ते ता नृपांस्तराः ॥
 पिष्टमाहसपिण्डीसु समानसन्निवेशथा ।
 संघातान्तर्गतैर्वापि राज्ञा वा धनहारिणा ॥
 पूर्वाः क्रियन्सु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः ।
 दोद्दिष्टैर्वा नरयेष्ट कार्यास्तत्तनयेस्तथा ॥
 नृताहनि तु कर्त्तव्याः स्त्रीणामप्युत्तराः क्रियाः ।
 प्रतिसंवत्सरं राजन्नेकोद्दिष्टविधानतः ॥

अत्र प्रपौत्रो वेति वाशब्दः क्रमेषाधिकारबोधनार्थः । दुद्दिष्ट-पत्नी-
 भ्रातृणामभावे भ्रातृसन्ततिरिति प्रागुक्तम् । एवं सपिण्डीभावे
 सपिण्डीसन्ततिः समानोदक इत्यर्थः । एषां समानोदकानामभावे
 समानोदकसन्ततिः सगोत्र इत्यर्थः । तदभावे माहपत्यस्य पिण्डेन
 जलेन च सम्बन्धा मातामहसपिण्डीः समानोदकाश्च क्रमेणेत्यर्थः ।
 तदभावेऽसवर्णा परिचीता स्त्री तदभावे शिष्यवृत्तिगाचार्या
 गौतमीयानां तदभावे वाञ्छित्तीर्थादिकरणे मिसित्वा गतानां
 संघातानामन्तर्गतः कुञ्चित्तदभावे शङ्कोक्तोऽसम्बन्धो द्विजोत्तमः ।
 तदभावे उक्तसवर्णाधिनेनाय्यहारा नृपतिः कारयेदित्यर्थः ।

क्रियाभेदेनाधिकारमाह—पूर्वाः क्रिया इति दाहादवधे-
रशोचान्तदिनविहितजलादिस्पर्शाद्यन्ता याः क्रियास्ताः पूर्वाः ।
मामि मासीति एकादशाहादिसर्पिष्ठीकरणान्तप्रेतक्रियोपलक्षण-
मितद्वरत्तीकरोति प्रेते पित्रत्वमापन्ने इति सर्पिष्ठीनोत्तराः
पार्ष्णसांवत्सरिकादिक्रिया उत्तराः ।

पित्रमात्रसर्पिष्ठादयः पूर्वोक्ताः पूर्वा क्रियामवश्यं कुर्युः ।
मध्यमायामनियमः—उत्तरायान्तु नाधिकारः पुत्राद्यैरेव इत्येव-
कारेण व्यावर्त्तनात् । [सांवत्सरिकस्य तु न व्युदासः तस्य
श्लोकसंख्यतया वक्ष्यमाणत्वात् ।

सर्पिष्ठीकरणं तासां पुत्राभावे न विद्यते ।*

प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकीदृष्टं नरेः क्रियाः ।

श्रुताहनि यद्यन्थायं नृणां यददिहोदितम् ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे अपुत्रपुंवदपुत्रस्त्रीणां सांवत्सरिकविधानाच्च ।
पुत्राद्यैः पुत्रः-पौत्रः-प्रपौत्रो वेति वचनादीनि भ्रातृसन्ततिपर्यन्तै
दीहिभेस क्रमप्राप्तेर्नियमिनोत्तराः कार्या एषां त्रिप्रकारक्रियास्त्रेव
नियताधिकार इत्यर्थः । तत्र भ्रातृ भ्रातृपुत्राभ्यां प्रतिसंवत्सर-
विहितैकोदृष्टमेव कार्यं न तु पार्ष्णं पित्रादिषट्पुरुषाणामेव
पार्ष्णभीक्ष्णत्वनियमात् ।

पत्नी-दुहितृ-कुषाणामप्युत्तरायामधिकारंमाह श्रुताहनीति-

* न पुत्रादे- [] चिह्नितानो नापि ।

स्त्रीभामिति कर्त्तरि षष्ठी स्त्रीभिः सांख्यिकशास्त्रद्वयैव कर्त्तव्या
न तु पार्ष्वबह्विशादादि ।

सपिण्डनस्य तु मध्यमायामन्तर्भावात् तत्र स्त्रीभूमधिकार-
प्रतिषेधः सपिण्डत्वेन तासामधिकारस्य वल्लभात्वाच्च । एतत्-
सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपीति याज्ञवल्क्येन सपिण्ड-
नेकोद्दिष्टयोर्विधाननियमाच्च ।

एवञ्च क्रमेणैवाधिकारनियमात् पुत्रसङ्गावे ऋतपितृकपोत्रस्य
दुहितुर्दौहित्रस्य च नियताधिकाराभावाद्देष्टिकमेव सांख्यिका-
नुष्ठानमिति ध्येयम् ।

गोड़हृद्वास्तु-“दुहिता पुत्रवत् कुर्व्यात्” इति वचनात् पुत्रवत्
सांख्यिके दुहितुर्नियताधिकार इति वदन्ति ।

सप्तहारीतः—

एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं पात्रेणैव सदा स्वयम् ।

सदा स्वयमेव कार्यं न तु

अभावस्वादिनियतम् प्रोषिते सङ्घचारिणी ।

पत्नी तु कारयेन्नित्यमभ्येनाप्युत्विगादिना ॥

इति वचनात् अभावस्वादिवत् ऋत्विगादिद्वारा कारयितव्यम् ।
अत्र कदाचित् स्वयमग्रणी गोत्रजहारैव कर्त्तव्यं न ऋत्विगादि-
द्वारेति ।

यथा प्रेतक्रियां प्रकृत्य ब्रह्मपुराणि—

न कदाचित् सगोत्राय त्राचं कार्यमगोत्रजैः ।

अगोत्रजैः सगोत्रायैत्संस्मृत्वाद्गोत्रजैर्द्वारभूतैः सगोत्राय त्राचं

न कार्यं क्लिन्तु गौत्रजद्वारा कार्यं विशेषणस्वरसादितिः श्लाघ-
विवेकः ।

अत्राशुनिकुः—

न ब्रह्मचारिणः कुर्यात्तदकं पतिता न च ।

इति याज्ञवल्कानिवेधात् ब्रह्मचारिणा मातापितृश्राद्धं गौत्रजद्वारा
कर्त्तव्यमित्येवंपरत्वोपपत्तौ स्वयमेवेत्यस्य सङ्कोचे प्रमाणाभाव
इत्याहुः । तदशुभम् ।

आचार्यं स्वसुपाध्ययं पितरं मातरं शुभम् ।

निर्दुःखापि व्रती प्रेतं न व्रतेः वियुज्यते ॥

इति मनुना स्मृतकब्रह्मचारिणां* पितृमातृक्रियाकर्त्तव्यत्वोप-
देशात् । नैष्ठिकब्रह्मचारिणान्तु (गुरोस्ततः) पितृमातृक्रियाकुष्ठान-
विधानाभावात् कुतो गौत्रजद्वारा कर्त्तव्यम् ।

यथा ब्रह्मपुराणे—

यतेः किञ्चिन्न कर्त्तव्यं न चान्येषां करोति सः ।

असमाप्तव्रतस्यापि कर्त्तव्यं ब्रह्मचारिणः ॥

आहन्तु मातापितृभिर्न तु तेषां करोति सः ।

नित्यं शुभकुलस्यस्य गुरोस्तु ब्रह्मचारिणः ॥

निरन्वये सपिण्डे तु श्रुते सति दयान्वितः ।

तद्ग्रीवं पुराचीर्णा कुर्यात्तत्पितृशतक्रियाम् ॥

नित्यं शुभकुलस्यस्य नैष्ठिकस्येत्यर्थः । किञ्च पतितप्रव्रजितवत्

ब्रह्मचारिणां कर्माधिकारनिषेधादनधिकारिभ्याम् प्रतिनिधे-
रग्रास्योयत्वादग्न्यथा पतितादीनामपि प्रतिनिधीकरणप्रसङ्गात्
तदनधिकारे च तत्सपिण्डादीनां स्वतएवाधिकारप्राप्तेर्ब्रह्मचारिणां
गोत्रजद्वारागुष्ठानमाकाशकुसुममेवेति ।

अभियुक्तासु—

अमावस्यादेशत्तरकालकर्तव्यत्वविधानाभावात्तोपप्रसङ्गी अग्न्य-
द्वारा कर्तव्यत्वस्वीचित्यादेकोद्दिष्टस्तु ज्ञथौकादश्यामुत्तर-
काले स्वयमनुष्ठानविधानादग्न्यथा तद्विधिबाधात् सदा स्वयमिति
विधानबलाच्च स्वानुष्ठाननियमे सत्यपि चिरकालापाटवविदेश-
भमनादिमन्त्रावनया वत्सरमध्येऽपि ज्ञथौकादश्यां स्वयं करणा-
शक्तिसम्भावनायां गोत्रजद्वारा ब्रह्मपुराणवचनेन विधीयते इति
त्राहविवेकस्वाभिप्रायं वक्ष्येति ।

तदयं संक्षेपः ।

श्रीरसः पुत्रिकापुत्रः जेचजो गूढजःस्ततः ।

कानीनश्च पुनर्भूजो दत्तः क्रीतः स्वयंज्ञतः ॥

स्वयंदत्तः सङ्गोढोऽपविद्धो द्वादशधा सुताः ।

पिण्डदोऽंशहरश्चैषां पूर्वभावे परः परः ।

सज्जानीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु विधिः पुनः ॥

पौत्रः प्रपौत्रः पत्नी स्वादपुत्रैवाथ पुत्रिणी ।

अदना दुहिता दत्ताऽनुजो ज्येष्ठस्तयोः सुताः ॥

वैमात्रेयोऽथ तत्पुत्रः पितरौ च विमातरः ।
 पितामहः क्षुषा चैव सपिण्डाः सन्निकर्षतः ॥ •
 *सकुम्भाचाय दौहित्रो मातामहोऽथ्युमातुलः ।
 मातामहसपिण्डाश्च तत्समागोदकास्ततः ॥
 भागिनियोऽथ जामाता श्वशुरः शिष्यऋत्विजौ ।
 आचार्यश्चाप्युपाध्यायः सतीर्थश्च सखा ततः ॥
 संहतान्तर्गतः कश्चित् क्षपावांश्च द्विजोत्तमः ।
 सर्वभावे तु नृपतिः कारयेत् स्वकुटुम्बवत् ॥
 अन्त्यक्रियाणां संप्रोक्ताः क्रमादेतेऽधिकारिणः ।
 स्त्रीणां पुत्रोऽथ्यु पौत्रश्च प्रपौत्रो दुहिता ततः ॥
 सपत्नीतनयः स्वामी क्षुषा पुंवत् परे स्मृताः ॥

• क इत्ये—सकुम्भगोत्रौ ।

अथ सपिण्डनाधिकारिणः ।

मार्कण्डेयपुराणे—

सपिण्डीकरणन्तासां पुत्राभावे न विद्यते ।
प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकोद्दिष्टं नरैः स्त्रियाः ॥
स्यताहनि यथान्यायं नृषां यद्ददित्तुदितम् ।

अत्र पुत्रपदेन सपत्नीपुत्रोऽपि गृह्यते ।

बन्धुनामिकपत्नीनामिका चेत् पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः ॥'

इति मनुना तस्याः पुत्रिणीत्वातिदेशात् ।

अथ पुत्राभावे इत्यनेन बालदेगान्तरिठपुत्राया अन्येनाप्यधि-
कारिणा सपिण्डनं कार्यमिति केचित् । तत्र

पुत्रेणैव तु कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः

इति लघुहारीतवचने एवकारेणान्यकर्त्तव्यावर्त्तनात् ।

तथा च पैठीनसिः—

अपुत्रायां स्यतायान्तु पतिः कुर्यात् सपिण्डताम् ।

अत्राप्यपुत्रायाः पतिमात्रकर्त्तव्यत्वोपदेशाच्च ॥

हृदाच पठन्ति—

पतिपुत्री विना नान्यैः स्त्रियाः कार्या सपिण्डता ।

मनु सपिण्डनाभावे पितृलोकप्राप्त्यभावात् कर्त्तव्यं प्रत्याब्धिकं
स्त्रादित्वात् प्राह नृषां पुंसां सपिण्डनाधिकारिणानां यद्दत्तपिण्डनं

विनायिकोद्दिष्टं विहितं तथात्रापि पञ्चदशभिरेव श्रावैः पिढत्व-
प्राप्तिरित्थं ।

लघुहारीतः—

पुत्रैरेव तु कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

पुरुषस्य पुनस्त्वन्ये भ्रातृपुत्रादयोऽपि ये ॥

भ्रातृपुत्रादयस्तु—

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा ।

इति तेनैव लघुहारीतेन प्रागुक्ताः ।

अत्र चाविशेषात् सपिण्डपदेन स्त्रीपुंसोर्घञ्ज्वाद्दत्तदुद्दिष्ट-
पत्रोऽनुवादीनां संपिण्डनाधिकारः प्रतिपादितः ।

तेन पिढसमानादक दत्तदुद्दिष्ट दौहित्रादिभिः पञ्चदशैव
श्रावणानि कार्याणि न सपिण्डनमिति ।

अत्र ज्ञेयत्वं दौहित्रस्योत्तरक्रियायामधिकारात् सपिण्डनेऽ-
प्यधिकारमाहुः । तत्र—

लघुहारीतेन भ्रातृपुत्राणामिव नियमविधानादन्येषां पर्यु-
दस्तत्वात् । न च सपिण्डनाधीनोत्तरक्रिया सपिण्डनं विनापि
स्त्रीषामुत्तरक्रियादर्शनात् किन्तु पिढलोकप्राप्तधीना सा च पञ्च-
दशश्रावैरेव स्त्रीवत् पुंसोऽपि जातेति प्रागुक्तमेवेति ।

तेन सपिण्डनानधिकारिकर्त्तव्यानां पञ्चदशश्रावणानां प्रेतत्व-
परिहारपूर्वकपिढत्वप्राप्तिः फलं सपिण्डीकरणाधिकारिकर्त्त-
व्यानां षोडशश्रावणानां प्रेतत्वपरिहारः फलं सपिण्डीकरणस्य
तु पिढत्वप्राप्तिरपि ।

यथा—

यस्मैतानि न दीयन्ते प्रेतत्राहानि षोडश ।

पिशाचत्वं भ्रुवं तस्य दत्तैः त्राहयतेरपि ॥

विष्णुपुराणे—

प्रेते पिष्टत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ।

सपिण्डानामन्तरं हारीतः—

ततः प्रवृत्ति वै प्रेतः पिष्टसामान्यमाप्नुयात् ।

बिन्दुं पिष्टं लोकाच्च ततः त्राहं प्रवर्त्तते ॥

तदयं संक्षेपः ।

स्त्रीणां पुत्रः सपत्नीजः पतिः कुर्व्यात् सपिण्डताम् ।

सर्वं सपिण्डाः पुत्राद्याः शिष्यः पुंसां न चेतरे ॥

अथाशीवान्द्वितीयदिनविहितशुद्धौ विवेक्तव्यायां प्रसङ्गात्तम्
पूर्वैकत्वानि किङ्करणादीनि विविच्यन्ते ।

प्रसङ्गात् प्रेतकत्वानि तन्वतो मम मङ्गलम् ।

तन्वात् सामन्दगोविन्दपाञ्चजन्यजयध्वनिः ॥

तत्रासन्नमरणं त्रैवर्षिकं नववस्त्रयज्ञोपवीतादिभिर्भूषितं बहि-
र्गोमयोपलिप्तायां भूमौ दक्षिणायान् कुशानास्तीर्थं दक्षिणा-
शिरसं स्थापयेत् । शुद्धन्तु गृह एव स्त्रीशुद्धौ तु विना यज्ञोपवीतं
भूपयेत्सुलसीमालाधारणं शालग्रामशिलासन्निधानञ्च कार्थ्यम् ।
आदिपुराणे —

त्रियमाणो बहिन्यैः स्थाप्यः शुद्धो गृहेऽथवा ।

सूक्तयानि च भाण्डानि सर्वाणि तु समुत्सृजेत् ॥

स्पर्शनार्थं समुत्सृजेत् दृष्टकृत्वा स्थापयेदित्यर्थः । अथवेति तीर्थ-
सङ्गावं शुद्धस्तीर्थनेय इति व्यवस्थितविकल्पः ।

तथा —

दुर्व्यलं स्थापयित्वा तु शुद्धचेलाभिसंहतम् ।

दक्षिणाशिरसं भूमौ बर्हिषत्वां निवेशयेत् ॥

गङ्गादितीर्थेषु तु चातुर्वर्षिकस्यैव उदकमध्ये शरीराद्यं कृत्वा
भूमिस्पर्शोऽवश्यमेव कारयितव्यः ।

यथा विष्णुपुराणे भारतवर्षमधिकृत्य —

इतः सम्प्राप्यते स्वर्गो मुक्तिमस्मात् प्रयान्ति च ।

तिर्यक्त्वां नारकत्वञ्च यान्त्यत्र मनुजा मुने ॥

तु पित्रितृप्तान् इडां सुवर्णादिकं पापक्षयार्थं दापयेत् ।

बराहपुराणे—

दापयेत् स्नेहभावेन भूमि हेधा द्विजातिषु ।

सुवर्णं वा हिरण्यं वा यद्योत्पन्नम् माधवि ॥

तच्च लोकहितार्थाय गोप्रदानं त्रिभिष्यते ।

तद्येव दीपदानेन क्षिप्रं सुष्येत किस्विवात् ॥

भूमीति पृथिवीसम्बोधनं हेधा द्विप्रकारकं सुवर्णं काञ्चनं हिरण्यं
रजतञ्च यथाशक्ति समुच्चयेन दद्यात् ।

अग्निपुराणे—

आसन्नमृत्युना देया सवप्ता गीसु पूर्व्ववत् ।

यमद्वारे महाघोरे कृष्णा वैतरणी क्षृता ॥

तत्र प्राङ्मुखं चाचान्तं उदङ्मुखं ब्राह्मणं मुपवेश्य काञ्चनमग्निं
तत्सम्प्रदानञ्च गन्धपुष्पादिनाभ्यर्च्य इदं काञ्चनं तुभ्यं ददामीति
द्विजकरे जलदानं ददस्विति तैमोक्ते वारिणा काञ्चनमभ्युक्ष्य वाम-
हस्तेन धृत्वा कुशतिलजलान्वादाय—

ॐ अद्येत्यादि क्षिप्रपापप्रमोचनकाम इदं काञ्चनमर्चित-
ममुकगोत्राय अमुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे इति
द्विजकरे सकुशजलं दद्यात् ।

अहोता गृहीत्वा स्वस्तौति वदेत् । अद्येत्यादि कृतैतत्काञ्चन-
दानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणमुमिदं रजतं पिबदेवतं अमुकगोत्रायामुक-
शर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे इति दक्षिणां दद्यात् ।
अहोता स्वस्तौत्युक्त्वा दक्षिणां स्पृष्ट्वा गायत्रीं काममृतिञ्च
पठित्वा काञ्चनमिदं मुञ्चि देवतमिति वदेत् ।

कामसुतिसु-यसुर्वेदिनां ॐ कीऽदात् कस्मा भदात् कामी-
ऽदात् कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते
तव कामग्रता भुञ्जामहे ।

सामगानान्—ॐ क इदं कस्मा भदात् कामः कामायादात्
कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामः समुद्रमाविशत् कामिन त्वां
प्रतिष्टन्नामि कामैतत्ते इति ।

एवं पित्रदेवतं रजतमपि दद्यात् । रजतस्य तु काष्णदक्षिणा ।

ततः क्षण्णगवौमानीय क्षण्णगवीं रुद्रं ब्राह्मणस्य गन्धादिभिः
सम्पूज्य पूर्व्ववत् द्विजकरे जलदानादिकं कृत्वा गामभ्युक्ष—

ॐ ऋषे यषति ग्रीते वा माहते वाति वा भ्यम् ।

दातारं द्रायतं यस्मात्तस्माद्दैतरणो ऋता ॥

यमद्वारे महाघोरे कष्टः वैतरणी नदी ।

ताञ्च तत्तुं ददाम्येतां क्षणां वैतरणीं ऋताम् ॥

इति पठित्वा ॐ ऋषेत्यादि यमद्वारावस्थितवैतरणीसंज्ञकनदी-
सुखसन्तरणकाम इमां क्षण्णगवीं सवस्त्रामर्चितां वैतरणीसंज्ञिकां
रुद्रदेवतामसुकगोत्रायासुकशर्भे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे
इति सकुशतिलजलपुच्छं करे दद्यात् । ग्रहीता पुच्छे ष्टहीत्वा
सस्तोति वदेत् । काष्णदक्षिणां ष्टहीत्वा गायत्रीं कामसुतिश्च
पठित्वा गौरियं रुद्रदेवतेति वदेत् । एवं क्षिप्रकिलिषमोक्षन-
कामनया विष्णुदेवतं दीपं दद्यात् ।

ततो वराहपुराणोक्तमन्त्रेण संसारमोक्षफलदाय वासुदेव-
मुद्दिश्य मधुपर्कं दद्यात् ।

वराहपुराणे—

प्रयागकाले च ततो मन्त्रेण विधिपूर्वकम् ।
मङ्गलिनैव दातव्यं सर्व्वं संसारमोक्षचम् ॥
मधुपर्कं ततो गृह्य रमं मन्त्रमुदीरयेत् ।

ॐ सङ्गच्छ मागच्छ मन्त्रैव देहे मधुपर्कं संसारमोक्षचम् । शरीरं
श्रवमागन्तुरहं नित्यहस्मि शरीरशीघ्रं गृह्य लोकनाथ प्रोक्तमिमं
मधुपर्कम् । इति एष मधुपर्कः श्रीवासुदेवाय नम इति दद्यात् ।
आद्यं दधिमधून्मित्रं मधुपर्कं विदुर्बुधाः ।

वाराहे—

पुरुषो मृत्युकाले तु दत्त्वा संसारमोक्षणम् ।
एवं विनिश्च्यते प्राणैः संसारं न स गच्छति ॥

ततश्च ओमित्थे ज्ञाचरं ब्रह्मेत्यादिना आदिनामत्रावणमृचैः कर्षं
कार्यम् । .

तथाच श्रीभागवते—

अथनामः परं पुंसासमी नारायणस्मृतिः । इति ॥

ततो गतप्राचं हृतेनष्टयश्चयेत्—

छन्दोगपरिशिष्टम्—

हृतेनाभ्यक्तमाग्राथ्य सङ्घर्षं सूपवीतिनम् ।
चन्दनोक्षितसुवर्णाङ्गं सुमनोभिर्विभूषयेत् ॥

वराहपुराणे—

दृष्टतैलसमायुक्तं कृत्वा देहविशोधनम् ।
 दक्षिणाग्निरसं कृत्वा सचेलन्तु श्वन्तदा ॥
 तीर्थस्वावाहनं कृत्वा स्नपनं तत्र कारयेत् ।
 गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलीचयाः ॥
 कुरुक्षेत्रञ्च गङ्गाञ्च यमुनाञ्च सरिद्धराम् ।
 कौशिकीं चन्द्रभागाञ्च सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥
 भद्रावकाशां सरयूं गण्डकीं पनसां तथा ।
 वैशवञ्च वराहञ्च तीर्थं पिच्छारकं तथा ॥
 पृथग्भ्यां यानि तीर्थानि चतुरः सागरांस्तथा ।

इति मन्त्रेणावाह्यं जपयित्वा दक्षिणाग्निरसं वस्त्रपुष्यचन्दनादिभि-
 रलङ्कृतं मुख-नासादय-कर्णदय-नेत्रद्वयेषु सप्तषु स्वर्णखण्डानि
 तदभावे कांस्ययुक्तं^१ विद्रुमं वा मुखे दत्त्वा वस्त्राच्छादितमुखं
 ब्राह्मणं पूर्वदारेण शूद्रन्तु दक्षिणदारेण सजातीया निर्हरियुः ।
 तथादिपुराणे—

प्रेतः ज्ञातो वस्त्र-माख्यं गन्ध-पुष्याद्यलङ्कृतः ।
 श्मशानभूमिं नेतव्यो ब्राह्मणैरेनहंक्तैः ॥
 मुखे निधाय वा कांस्यं सुवर्णं मणिविद्रुमम् ।
 चतुर्विधेन वाद्येन कुर्युः कोलाहलं महत् ॥

* क पुस्तके—तन्नावकाशाम् ।

† क पुस्तके कांस्यं उक्तम् ।

कन्दोगपरिशिष्टे —

द्विरण्यग्रकलाभ्यस्य चिन्ना छिद्रेषु सतसु ।

मुख्येष्वथ पिधार्येन निर्हरेयुः सुतादयः ॥

मुख्येषु मुखसम्बन्धिषु छिद्रेष्वित्यर्थः ।

मनुः—

दक्षिणेन शृतं शूर्पं पुरहारेण निर्हरेत् ।

पश्चिमोत्तरपूर्वेषु यथायोगं द्विजम्बनः ॥

विष्णुः—

शृतं द्विजं न शूर्पेण निर्हारेयन्न च शूर्पं द्विजेन ।

इति द्विजस्यसङ्गावे शूर्पेणापि निर्हारेणमापत्कल्पः ॥

न विप्रं स्वेषु तिष्ठन्तु शृतं शूर्पेण निर्हरेत् ।

इति मनुवचने स्वेषु तिष्ठन्तिन्वुपादानात् ।

यमः—

यस्त्वनयति शूर्पोऽग्निं तणकाष्ठहवींषि च ।

मन्यते ह्येष धर्मोऽस्ति स चाधर्म्येण क्षिप्यते ॥

शृतंमन्त्रिद्य शूर्पेण कदापि नानेतव्यः, अशक्तौ काष्ठमात्रमानेतव्यं
चित्तायान्तु कदापि न दातव्यम् ।

देवसः—

चक्ष्णाम्बेरमेध्याग्नेः सूतिकाग्नेश्च कर्षिषित् ।

पतितान्नेचित्ताग्नेश्च न शिष्टैर्यज्ञैश्च शृतम् ॥

हारीतः—

न ग्रामाभिमुखं प्रेतं निर्हरेयुर्यदि वर्त्मनि ग्रामः स्वासदा
तन्मध्ये न गन्तव्यम् ।

इति बहिर्वर्त्मना गन्तव्यमित्यर्थः ।

छन्दोगपरिशिष्टम्—

ग्रामपात्रेऽन्नमादाय प्रेतमग्निपुरःसरम् ।

एकोऽनुगच्छेत्तस्वार्धमर्धंपथ्यु*तसृजेद्भुवि ॥

तूष्णीं त्यजेदित्यर्थः ।

भूमौ शनैर्निधत्तव्य इति पुराणवचनात् भूमौ शवः शनैरेव
स्थापनीयः ।^३

आदिपुराणे—

नदीमध्ये सनाथस्तु दग्धव्यस्य न चान्यथा ।

युक्लिन् देशे जलं नास्ति तुषारं वा न विद्यते ॥

तत्र तोयकथा कार्या वल्लभ्यं वा हिमं हिमम् ॥

ततो नदीतीरे जलसमीपे वा तदभावे तोयकथां कृत्वा चितां
निर्धाय स्नातः पुत्रादिः समष्टिभूमावुपविष्टो दक्षिणामुखो वामं
जातु भूमौ कृत्वा वक्ष्यमाणपिण्डदानैतिकर्तव्यतया मण्डलैः करण-
रेखावनेजनरूपया समन्वकमेव ग्रामपात्रादवशिष्टमन्नाद्यं दद्यात् ।

यथा गोमयोपलिप्तायां भूमौ तूष्णीं मण्डलिकां विधाय तत्र
कुशेन दक्षिणाघातं रेखां कृत्वा रेखामभ्युक्ष्य ॐ षमुक्तगोत्र

* च पुस्तके— अर्धं न पथ्यजेत् ।

प्रेतासुकशर्मज्ञेते जलमवनेनिष्प इति सतिलजलं दत्त्वा—
यस्यवेदो कुशानास्योर्ध्वं तिलान् विकिरेत् ।

सामगसु-रेषामभ्युक्त तदुपरि कुशानास्योर्ध्वं तिलान् विकीर्य
ॐ असुकगोत्रं प्रेतासुकशर्मज्ञेते जलमवनेनिष्प इति सतिलजलं
दद्यात् । . ततोऽर्चं गृहीत्वा ॐ असुकगोत्रं प्रेतासुकशर्मज्ञेते-
ऽन्नमुपतिष्ठतामिति तथा कुशोपरि दद्यात् । ततः पाचञ्चालन
पुनरवनेजनं दद्यात्सूर्णीं यथाशक्ति गन्धादिदानमिति ।

हृन्दीगपरिशिष्टम्—

अर्चमादहनम्यास प्राचीनो दक्षिणामुखः ।

सद्यं जाव्याथ शनकैः सतिलं पिण्डदानवत् ॥

उज्ज्वेदिति पूर्वंगौन्वयः । तथा तत्रैव ।

अथ पुत्रादिरामृत्यु कुर्व्याद्दारुचयं मङ्गत् ।

भूपदेशे शुची युक्ते पञ्चाशित्वादिलक्षणम् ॥

आदहनं * [अग्नानं] आथ पातयित्वा प्रागृत्य ज्ञात्वा अग्निदाता
महान्तं दारुसमूहं कुर्व्यात् । ततः प्राचीनावीती पातितवाम-
जानुर्यथायाम्भूमौ दारुसंभृतेः पश्चात् करिष्यमाणाया दारु-
चितेर्दारुस्थापनस्थादिभूतं लक्षणमग्निस्थापनार्थं पञ्चधा भूमंस्कारं
कुर्व्यात् ।

तत्र यस्यवेदिनां प्रथममेव करयोधुनं ततो गोमयेनोपलेपनं
तत्र हस्तप्रभाचे स्वच्छिले कुशमूलेन प्रागर्धं प्रादेशप्रमाणं

* अ इत्यने ।] चिह्नतांशो नास्ति । अ इत्यने—चित्ताभिन्नाधिकः ।

सप्ताङ्गुलान्तरितं प्रजापतीन्द्रसोमदैवतं रेखात्रयं कृत्वा क्रमेण
रेखासूत्रं गृहीत्वा ऐशान्यां प्रक्षिप्य रेखात्रयस्याभ्युक्षणम् ।

सामगानान्तु प्रथममेव करग्रोधनं ततो गोमयेनोपलिप्य तत्र
हस्तप्रमाणे स्थण्डिले भूलेन प्रागघ्रां द्वादशाङ्गुलप्रमाणां रेखां
पृथ्वीदेवताकां पीतवर्णामुल्लिख्य तन्मूललम्नासुत्तराग्रामिकविंश-
त्यङ्गुलप्रमाणामग्निदेवतां लोहितवर्णां रेखां कृत्वा एतत्संलग्न-
प्रथमरेखातः सप्ताङ्गुलान्तरिताः प्रागघ्राः प्रादेशप्रमाणास्तिस्रो
रेखाः प्रजापतीन्द्रसोमदैवता नीलकण्ठशुक्लवर्णाः कृत्वा क्रमेण
रेखासूत्रं गृहीत्वा ॐ निरस्तः पुरावसुरिति ऐशान्यां दिशि
क्षिप्या रेखाभ्युक्षणमिति ।

एतच्छोपनीतमात्रं निरन्तेरपि यथा पारस्कारः—

यद्युपेतौ भूजोषणादि समानं यदाहितान्तेरुदकान्तस्य यावत्
गमनादिति ।

भूजोषणं भूसंस्कारः तदारभ्य ज्ञानाम्निदानादि जलसमीप-
गमनपर्यन्तं यदाहितान्तेः क्रियते तत्सर्व्वमुपनीतमात्रस्यापी-
त्यर्थः ।

ततो गयादीनि च तीर्थानि इत्यादिर्मन्त्रेण तीर्थमावाह्य पूर्व्व-
व्रपितं शवं शुचिवस्त्रहययज्ञोपवीतधरं गन्धमाष्याद्यसङ्गतं दारुचय-
चित्तचित्तायामास्तीर्णकुशायां यजुर्वेदिनसुत्तरशिरसं हृद्दोगिनं
ऋषिशिरसं पुरुषमंधोमुखं स्त्रियसुत्तानंदेहामारोपयेत् ।

आदिपुराणे—

सगोत्रजैर्गृहीत्वा तु चितामारोप्यते शंभः* । •

अधोमुखो दक्षिणादिक्चरणसु पुमनितिः† । •

उत्तानदेहा नारी तु सपिण्डेशैव बन्धुभिः ।

दक्षिणादिक्चरण इत्यनेनोत्तरशिरस्त्वसुक्तम् । हृन्दीगस्य तु
दक्षिणाशिरसं तथेति साम्निदाहे उक्त्वा पश्चात्—

एव एवागृह्यताग्नेः प्रेतस्य विधिरिष्यति ।

इत्यादिना हृन्दीगश्चरिशिष्टकृता निरग्नेरप्युपसंहारात् दक्षिणा-
शिरस्त्वमेव ।

ततश्च देवाद्याग्निमुखाः सर्वे एनं दहन्स्वितिं, मनुसा ध्यात्वा
पातितवामजानं प्राचीनावीती दक्षिणासुखी, इताग्रं गृहीत्वा—

ॐ-कृत्वा तु दुष्करं कर्म जानता वाप्यजानता ।

मृत्युकालवग्रं प्राप्य नरं पञ्चत्वभागतम् ॥

धर्माधर्मसमायुक्तं लोभमोहसमावृतम् ।

दहेयं सर्वगात्राणि दिव्यान् लोकान् स गच्छतु ॥

एवमुक्त्वा ततः शीघ्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।

ज्वलमानं तथा बद्धिं शिरःस्थाने प्रदापयेत् ।

चतुर्वर्षेषु संस्थानमेवं भवति पुत्रक ॥

अथश्च वराहपुराणीयमन्त्रः स्त्रोदाहेऽप्यविकृत एव पठनीयः ।

* क पुस्तके—शिरः । •

† क पुस्तके—उपानतिः ।

नरशब्दस्य मनुञ्चजातिम्पत्ने प्रयोगादन्वयोपपत्तेः । ततस्तु
काष्ठादि घृतं प्रक्षिप्यं दग्ध्वा किञ्चिच्छेषं नमस्तेषु ।
आदिपुराणे—

यत्र तत्र भवेद्दुःखी यदि नरस्तु* दह्यते ।

निःशेषस्तु न दग्धव्यः किञ्चिच्छेषं त्यजेत्ततः ॥

प्रचेताः—

नग्नं देहं दहेन्नैव किञ्चिद्देहं परित्यजेत् ।

अग्निशानवासिचण्डालाद्यर्थं देयं वस्त्रखण्डादिकं किञ्चित्-
परित्यजेदित्यर्थः । ततः प्रादेशप्रमाणानि सप्तमिधमादाय
चित्ताग्निं प्रदक्षिणीकृत्याग्नीं प्रक्षिप्य क्रव्यादाय नमस्तुभ्यमित्यनेन
मन्त्रेण ज्वलदुष्मूकोपरि कुठारेण प्रहारं कुर्यात् ।

एवं सप्तवारान् सप्त सप्तभिः क्षिप्या सप्तप्रहारान् कृत्वा
श्वमनवेक्षमाणः स्नानार्थं नदीं गच्छेदिति नारायणोपाध्यायः ।
यथादिपुराणे—

गच्छेत्प्रदक्षिणाः सप्त सप्तभिः सप्तभिः सह ।

देयाः प्रहाराः सप्तैव कुठारेणोष्मूकोपरि ॥

क्रव्यादाय नमस्तुभ्यमिति जप्यं समाहितैः ।

नावेक्षितव्यः क्रव्यादो गन्तव्या च ततो नदी ॥

प्रदक्षिणाः सप्त गतोर्गच्छेदित्यर्थः । क्रव्यादक्षितास्योऽग्निस्त-
मपश्यन्नर्नदीं गन्तव्येत्यर्थः ।

* सप्तवारं यदि भवेत् । † न दुष्मूको कुठारेण सुकोपरि ।

अम्बी समिप्येषेपमाह प्रचेताः—

दम्भा शर्वं ततस्त्वेवं प्रादेशाः काष्ठिकास्तथा ।

सप्त प्रदक्षिणाः कृत्वा एकैकन्तु विनिःक्षिपेत्* ॥

प्रदक्षिणा गतोरिति शेषः क्षिपेत्प्रकृतचित्तान्मावेवेत्सर्वैः ।

रजस्वलायाः सूतिकायाः संस्कारविशेषमाह पराशरः—

* पञ्चभिः क्षपयित्वा तु गन्धैः प्रेतां रजस्वलाम् ।

वस्त्रान्तरवृतां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकम् ॥

तथा—

सूतिकायां मृतायान्तु कथं कुर्वन्ति यान्निकाः ।

कुम्भे सतिलमादाय पञ्चगव्यं तथैव च ॥ :

पुण्यैर्वाभिमन्त्राप ऋचा शुचिं लभेत्ततः ।

तेनैव क्षपयित्वा तु दाहं कुर्व्याद्यथाविधि ॥

पुण्यया ऋचा आपोहिष्ठाऽघमर्षणादिमन्त्रेण, सगर्भा ज्ञेय्यते तदा कदाचित् गर्भस्य जीवनाग्रशङ्कया मृतस्य तु गर्भस्याग्नि संस्कारानर्हत्वाच्च उदरं विदार्य गर्भं पृथक्कृत्य नारी यथाविधि संस्कार्या मृतगर्भस्य तु खण्डनादिप्रतिपत्तिः ।

एतन्मूलकमेव वचनं पठन्ति—

अथ चेद्गर्भसंयुक्ता नारी देवादिपद्यते ।

अन्तःशंस्यं पृथक्कृत्य संस्कर्त्तव्या यथाविधि ॥

* क न पुनश्चान्ते - एकैकान्दिने क्षिपेत् ।

स्त्रीषां ब्रह्ममनपरिपाटी सद्यःश्रीचक्रकरणे पूर्वलिखिताऽस्ति ।
शरोरालामेऽस्त्रीन्यादाय छतेनाभ्यन्तर उर्ध्वतन्तुनाच्छाद्य पूर्ववत्
दहेत् ।

यथां हृन्दोगपरिशिष्टम्—

विदेशमरणेऽस्त्रीनि आहृत्याभ्यन्तर सर्पिषा ।

दाहयेदूर्ध्वसाच्छाद्य पात्रन्यासादि पूर्ववत् ॥

सुगादिपात्रन्याससु साग्निविषयः । [अश्रीचाभ्यन्तरे तदश्री-
चमेव । अश्रीचात् परन्तु दाहनिमित्तं चिरात्तश्रीचम् ।] अस्या-
मप्यलामे शरपत्रैः पुस्तककं कृत्वा षड्यधिकपलाशपत्रत्रयतत्रयं
यथास्थानं नियोज्य यवपिष्टेन विलिप्य “असौ स्वर्गाय लोकाय
स्वाहेत्युक्त्वा” तथैव दहेत् जलधाराञ्च दद्यात् ।

गृहपरिशिष्टे—

अश्रीत्सर्वञ्च शिरसि श्रीवायां दश योजयेत् ।

उरसि त्रिंशतं दद्याद्विंशतिं जठरे तथा ॥

बाहुभ्याञ्च शतं दद्याद्दद्यादङ्गुलिभिर्दश ।

हृदादशाहं वृषणयोरष्टाहं शिम्न एव च ॥

उरुभ्याञ्च शतं दद्यात्त्रिंशतं जानुजङ्घयोः ।

पादाङ्गुलिषु च दश एतत् प्रेतस्य लक्षणम् ॥

ऊर्णासूत्रेण संवेद्य यवपिष्टेन लेपयेत् ।

संस्कृत्य विधिनाग्निभिर्जलधारां ततो हरेत् ॥

आदिपुराणे—

तदभावे पलाशोत्थैः पत्रैः कार्थ्यैः पुमानपि ।
 शतैस्त्रिभिस्तथा वैद्या शरपत्रैर्विधानतः ॥
 वेष्टितव्यस्तथा यत्नात् कृष्णसारस्य चर्मणा ।
 ऊर्णासूत्रेण बद्धा तु प्रलेप्तव्यस्तथा यवैः ॥
 सुपिष्टे र्जलसंमिश्रैः प्रदग्धव्यस्तथाग्निना ।
 असी स्पर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा सबान्धवैः ॥
 एवं पर्यनरं दग्धा चिरात्रमश्नुचिर्भवेत् ।

तस्य कालमाह जावालः—

आत्रिपक्षाद्दहेत् नरपर्यं कथञ्चन ।
 त्रिपक्षे तु गते दह्यो दर्शं प्राप्ते ह्यनग्निकः ॥
 अत्रानग्निरिति विशेषणात् भ्राम्नेस्त्रिपक्षापेक्षा नास्ति किन्तु
 अनन्तरदर्शात् पूर्वमेव ।

तथा विष्णुः—

तथा त्रिपक्षे गते तु पर्यनरं दहेद्यद्यनग्निः ।

वायुपुराणे—

नरपर्यं दहेत् नैव प्राक् त्रिपक्षात् कथञ्चन ।
 पिष्ट्वा मादृश स स्वात्त च दर्शं दहेद्यदि ॥

सुमन्तुः—

अस्थामलाभि दर्शं तु ततः पर्यनरं दहेत् ।
 श्वेताहास्रानि श्राद्धमाहंप्रचेताः—
 अविज्ञति श्वेतोऽभावस्यायां श्रवणदिवसे वा ॥

सृतशब्दोऽत्र सृताहपरः, अन्नातमरणस्वीर्षदेहिकाभावात् मास-
ज्ञाने तिथ्यज्ञाने तु तन्मासीयामावस्था कृष्णैकादशी वा याच्ना ।
उभयोरज्ञाने अवनदिवस इति व्यवस्था ।

ततस्त्वमावस्थायां पर्णनरं दग्ध्वा अशीचीत्तरमेकोद्दिष्टं कृत्वा
अवनदिवसादारभ्य प्रतिमासिकं संवत्सरपर्यन्तं यथाक्रमं सुमाप्य
अवनदिवस एव सपिण्डीकरणं प्रत्याब्दिकञ्च करणीयम् ।
संवत्सरविशेषज्ञाने मासज्ञाने च तिथिमात्राज्ञाने पर्णनरं दग्ध्वा
अशीचात्परं एकोद्दिष्टं कृत्वा पतितमासिकं पतितवार्षिकञ्च
कृष्णैकादश्यां कृत्वा, प्रकृतमासिकं प्रकृतवार्षिकं वा तन्मासीया-
मावस्थायां कार्यम् । अवनदिवसाज्ञाने बाह्ये वा, पिचोर्मरणे
व्यवस्थामाह—

पद्मपुराणे—

न जानाति दिनं यस्तु न मासं वसुधाधिपः ।

तेन कार्यममावस्थां आहं संवत्सरं खलु ।

मार्गशीर्षे तथा मासे वैशाखे षष्ठे एव वा ॥

एवञ्च पर्णनरदाहे कृते +[अमावस्यायां सांवत्सरिकमेकोद्दिष्ट-
मेव कार्यं न तु पार्व्यर्षं अमावस्याक्षयत्वाभावात् ।

अमावस्यां क्षयो यस्वेत्यादि शब्दवचनेन कथाह एव पार्व्यर्ष-
वेधानात् ।

* न पुस्तके—आहं वापि नराधिप ।

+ न पुस्तके—[] तिथिमात्राज्ञाने—

पर्यन्तरदाहे कृते] यदि तदस्त्रीनि लभ्यन्ते तदा तेषां पुन-
र्दाहमात्रं चिरात्प्राप्तौ च न तु पुनः पित्रादिदानम् ।

तथा आदिपुराणे—

एवं कृते सृतभ्रान्त्या यथागच्छेत् पुनः क्वचित् ।

कुर्यात्तदायुषीमिष्टिं पुनराधाय पावकम् ॥

अनतीतद्विवर्धे प्रेतं नश्यमाणादिभिरसङ्गत्य—

अहहर्हर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पश्यन् ।

वैवस्वतो न दृश्यति सुरया इव दुर्धृतिः ॥

इति यमगाथां गायन्तो वाश्ववा ग्रामाद्वहिः ऋषिदेये निखनेयु-
र्न कदाचित् भृगिदाहोदकदानादिः ।

याज्ञवल्करः—

जनद्विवर्धे निखनेन कुर्यादुदकदानतः ।

आदिपुराणे—

वस्त्राद्यैर्भूषितं कृत्वा निक्षिपेत्तन्तु काष्ठवत् ।

खनित्वा शनकैर्भूमौ सद्यःशौचं विधीयते ॥

अथोदकदानादिः ।

सर्व्वे एव शवसृशः सपिण्डाद्या दाहस्थानमनवेक्षमाणा यत्र नद्यादौ
 स्रोतो नास्ति तत्राहरह इत्यादि यमगाथां गायन्तो यथा—
 हृद्यपुरःसरं गत्वा जलं प्रविश्य सर्व्वाख्येव वासांसि प्रक्षाल्य पुन-
 स्तदेव वस्त्रं परिधाय प्राचीनावीतिन एकवस्त्रा दक्षिणामुखाः
 श्यालकमन्थं वा संबन्धिनं प्रेतायोदकं करिष्यामं इति पृच्छेयुः ।
 कुरुध्वं मा चैवं पुनरित्युशतवर्षे प्रेते कुरुध्वमेवेतरस्मिन्निति तेनोक्ते
 वामहस्तानामिकायां अप आलोच्य ॐ अपनः शोशुचदघमिति
 मन्त्रेण सक्तत् ज्ञानं कुर्युः, अङ्गुष्ठं न घर्षेयुः*, भुम्भुकुशैः पितृतीर्थेन
 सतिसजलाञ्जलिमेकं सर्व्वं दद्युः । स्त्रीशूद्राणां मन्त्रपाठो नास्ति ।
 हृन्दोगपंक्तिशिष्टम्—

अथानवेक्षमेत्यापः सर्व्वे एव शवसृशः ।

ज्ञात्वा सचेलमाचम्य दद्युरस्योदकं जले ॥

चित्तान्मवेक्षणरहितं यथा स्यात्तथा अप एत्य गत्वा सर्व्वे एव
 शवसृशः सपिण्डाद्या जल एव दद्युर्न स्थल इत्यर्थः ।

शवसृशां मध्ये नित्याधिकारिणं काम्याधिकारिणञ्चाह—

याज्ञवल्करः—

सप्तमाहशमाहापि ज्ञातयोऽभ्युपयन्त्यपः ।

अपनः शोशुचदघमनेन पितृदिक्षुखाः ॥

* न उक्तके—घर्षवेद्युः ।

एवं मातामहाचार्य्यप्रेताणाञ्चोदकक्रियाम् ।

कामोदकं सखि-प्रत्ता-सस्त्रीयं-शशुरर्त्विजाम् ॥

सक्तत् प्रसिञ्चन्तुदकं नामगोमेष वाम्बताः ।

दशमाहेति यस्य ऋयः पुरुषाः पतिताः प्रव्रजित् वा अन्नमेव
जीवन्तो वा भवन्ति तस्य दशमपुरुषपर्यन्तं पिण्डलेपसम्बन्धात्
सापिण्ड्यं ज्ञातव्यं ततः सपिण्डानां सपिण्डा मातामहाचार्य्ययोस्तु
दीह्विचमिष्यावश्यमुदकं कुर्यातामन्येषान्तु श्वसृश्यां कामा-
दिच्छावशादुदकदानं नावश्यकम् । प्रत्ता प्रदत्ता कन्या स्वस्त्रीयो
भागिनियः ।

षाश्वसायनः—

सव्याहृतानं व्रजन्यनवेक्षमाणा यत्रोदकमवहं भवति तत्राप्य
सक्तदुग्धे एकं जलाश्लिं नामगोत्राभ्यामुत्सृजेत् ।

सव्यावृता वामावर्त्तेन चितान्निमनवेक्षमाणा यत्र अवहं
स्त्रीतो नास्तीत्यर्थः ।

शङ्खलिखितौ—

प्रेतस्य बान्धवा यथाहृदमुदकमवतीर्यं नोह्वयेरन् सक्तदपः
प्रसिञ्चेरन् ।

आदिपुरणि—

आदौ वस्त्रेषु प्रक्षाल्य तेनेवाच्छादितैस्ततः ।

कर्त्तव्यं तैः सचेत्तान् ज्ञानं सत्सर्वमसापहम् ॥

पारस्करः—

संप्रयुक्तं मैथनं याचेरन् उदकं कन्ध्याम इति कुकधं मा दैवं

पुनरित्यगतवर्षे प्रेते कुक्ष्मभेदेतरस्मिन्निति सर्वे प्रातयं चासप्त-
मात् पुरुषात् दशमाहा समानग्रामवासे यावत् सव्यन्धमनुष्करियु-
रेकवस्त्राः प्राचीनावीतिलः सव्यस्नानामिकाया अप्यं चालोष्य
अपनः शोण्डद्वयमिति दक्षिणामुष्ठा निमज्जन्ति प्रेतायोदकं
प्रसिञ्चन्ति अञ्जलिना असावेतत्ते इति ।

मैयुनं मिथुनसम्बन्धि श्यालकादिकम् संप्रयुक्तं सम्यक् प्रत्युत्तर-
दानकुशलं दशमाहेति पतितप्रव्रजितजीवत्पित्नादित्रयविषयम् ।
अयमस्मत्कुले जात इति यावत्सम्बन्धमनुष्करियुः तावत् समानो-
दकास्तेऽपि समानग्रामवासे हि स्पर्शयोग्यत्वादवश्यं कुर्युरेतेन शव-
स्थयां सपिण्डानां समानोदकानां दौहित्रशिश्वयोश्च निव्याधि-
कारः । अन्येषाञ्च कल्प्य इति । अञ्जलिमित्येकवचनादेकाञ्जलि-
दानमावश्यकं सकृदपः प्रसिञ्चेरन्निति शङ्कलिखितवचनाच्च एकं
जलाञ्जलिमित्याश्रयायमेवचनाच्च ।

यत्तु--

दक्षिणाभिसुखैर्विप्रैर्देयं तस्याञ्जलित्रयम् ।

इत्यादिपुराणवचनं तत्फलसातिशयार्थम् । असावेतत्ते इति सम्बो-
धनान्तनिर्देशादसुकगोत्र प्रेतासुकशर्माञ्जेतत्ते तिलोदकासुपतिष्ठता-
मिति यजुर्वेदिनां प्रयोगः ।

प्रगृह्य च रघुश्रेष्ठो जलपूरितमञ्जलिम् ।

दिशं याम्यामभिसुखो हृदन् वचनमब्रवीत् ॥

एतत्ते वृषशार्ङ्गैश्च विमलं तोयसुत्तमम् ।

परलोकेषु पानीयं महत्सुपतिष्ठताम् ॥ इति रामायणे--

प्रेतान्तनामगोत्रान्ताभ्यामुक्तीदुपतिष्ठतान् ।

इति ब्रह्मपुराणे च उपतिष्ठतामित्यत्र दर्शनात् एतत्ते तिस्रोदकं
दृश्यन्तेति कस्यचित् प्रयोगोऽप्रमाच एव । नारायणोपाध्याये-
नापि दृश्यन्तेत्यप्रमाचमित्युक्त्वा एतत्ते तिस्रोदकमिति मात्र-
मुक्तम् । सामगानान् असुक्तगोत्रं प्रेतमसुक्तशेषां तर्पयामीति
वाक्यम् ।

यथा ह्यन्धोगपरिशिष्टम्—

गोत्रनामानुवादादि तर्पयामीति चोत्तरम् ।

दक्षिणायां कुशान् कृत्वा सतिलांसु सक्तं पृथक् ॥

तर्पयामीत्यनेन गोत्रादिप्रदानं द्वितीयान्तात्प्रदायात् । असु-
पञ्चादुच्यते इत्यनुवादः प्रेतशब्दो जीवत्यपि पूर्ववृत्तयोर्गोत्रनाम्नोः
पश्चात् प्रवृत्तत्वात् गोत्रनामप्रेतशब्दा एतावन्मात्रमादिभूतं
तर्पयामीति मात्रमुत्तरभूतं नान्यत् किञ्चित् वाच्यम् । अतएव
एतत्सतिलाञ्जलिनेति मध्ये कस्यचित् प्रयोगोऽप्युक्त एव ।

पैठीनसिः—

मृतं मनसा ध्यायन्दक्षिणामुक्त्वास्त्रीमुदकाञ्जलीन् निनयेत् ।

शावप्रश्नति एकादशाङ्गे विरमेत् ।

अथैकादशाङ्गपदमशीचान्तद्वितीयदिनोपसक्तं ततश्च तस्याच-
खेवाधिकरणत्वावगमात्ततः परमपि तर्पणं कार्यम् ।

तीर्थयात्रां त्रिवाङ्गं स्नाध्यायश्चान्यतर्पणम् ।

संवत्सरं न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥

इति वचने अन्यपददानसंस्तरसाध ।

सुमन्त्रस्तेर्नृपसुतैः, सार्वभौमशास्य राघवम् ।
 अघातारयदांलम्ब्य नदीं मन्दाकिनीं ततः ॥
 ते सुतीर्थीं नदीं कञ्चुशादुपगम्य यशस्विनः ।
 श्रुततोयां समे देशे प्रविश्य विमलाम्बतः ।
 अक्षिप्तनुदकं सर्व्वे तस्मै चैतन्नवन्विति ॥

इति रामायणे कृतोदकयोर्भरतशत्रुघ्नयोर्वत्सराभ्यन्तरे पुनस्तर्पण-
 दर्शनाच्च ।

एवं तृतीयसप्तमनवमाहेषु प्रेतोदकाद्यं मिलित्वा सर्व्वं
 घ्रातयस्तर्पणं कुर्य्यः ।

यथा गीतम्;—एवं तृतीयसप्तमनवमेष्वपीति ।

ज्ञानाशक्तस्य शुद्धिमृह यमः—

आतुरे ज्ञानसंप्राप्ते दशकालस्वनातुरः ।

ज्ञात्वा ज्ञात्वा स्पृशेत् क्षिप्रं यतः* शुध्येत आतुरः ॥

ततः पुनः ज्ञात्वाऽन्यद्वासः परिधाय ज्ञानवस्त्रं सकृदापीष्याच्चम्य
 श्राद्धलघुचिदेशस्थितायां शोकापनोदकं कश्चित् प्रामाणिकः कुर्यात् ।
 याज्ञवल्करः—

कृतोदकान् समुत्तीर्णान् षडुश्राद्धलसंस्त्रितान् ।

ज्ञातानपशुदेयुषां स्नानितिहासैः पुरातनैः ॥

अत्र तर्पणस्य ज्ञानोत्तरभवित्वेनैव प्राप्तेः पुनः ज्ञातानिति पदो-
 पादानात् पुनः ज्ञानं कार्य्यम् ।

* न पुनश्चे—स्युषेत्तन्तु ततः ।

† न पुनश्चे—अपवदेत् ।

तथा महाभारते—

ते निनीयोऽदकं सर्वे विसिष्य च भृशं पुनः ।

आप्नुता हरिपादाभरणः पूतसरिञ्जले ॥

अत्र गङ्गायां पुनराप्नुता इत्यभिधानात् ।*

आश्वलायनः—

उत्तीर्थान्यानि वासांसि परिधाय सक्तदापीचेति ।

याज्ञवल्क्यः—

मानुष्ये कदलोस्तम्बनिःसारे सारमार्गणम् ।

करोति यः स सम्भूदो जलतुष्टुदसन्निभे ॥ ।

पञ्चधा संभृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।

कर्म्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिवेदना ॥

गन्त्री वसुमती नाशमुदधिर्देवतानि च ।

फेनप्रस्थः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ॥

श्लेषान्धु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतोऽभुङ्क्ते यतोऽवशः ।

अतो न रोदितव्यं तु क्रिया कार्या तु शक्तिः ॥

इत्याद्यवश्यं त्रोटव्यं मुनिभिर्नियमेन विधानात् ।

* क पुस्तके—विनीव ।

† क पुस्तके—सतः ।

अथ पिण्डदानविधिः ।

प्रचेताः—

तोयार्थन्तु ततो गच्छेद्गृहीत्वा पुरुषं पुरः ।

गृहीतलगुडं यद्वात् सर्वदुष्टनिवारणम् ॥

पुरुषान्तराभावे आदिपुराणि—

शुभ्यं भाण्डमादाय नवं ज्ञातः सुसंयतः ।

लगुडं-सर्वदोषघ्नं गृहीत्वा तोयमानयेत् ॥

मत्स्यपुराणिः—

प्रेतीभूतस्य सततं भुवि पिण्डं जलं तथा ।

सज्जुगं सतिष्ठं दद्याद्दहिर्जलसमीपतः ॥

शुनःपुच्छः—

तिलमिश्रन्तु दर्भेषु पिण्डं दक्षिणतो हरेत् ।

ह्यारमध्ये प्रदातव्यं देवतायतनेषु वा ॥

शालिभिः शक्तुभिर्वापि शाकैर्वाप्यथ निर्वपेत् ।

प्रथमेऽहनि यद्दत्तं तदेव स्याद्दद्याद्दिवान् ॥ ०

दक्षिणतो दक्षिणाग्रेषु दर्भेष्वित्यर्थः ।

यच्च— प्रेतपिण्डं वह्निर्दद्याद्दर्भमन्त्रधिवर्जितम् ।

इति मरीचिवचने दर्भवर्जनं तत्—

अक्षतचूडा ये बाला ये च गर्भाहनिःशुताः ।

शुता ये चाप्यसंस्कारास्तेषां भूमौ प्रदीयते ॥

प्रति द्वारीतवचनैकवाक्यतावशात् षष्ठाद्याभ्यन्तरस्य षोडश-
दशस्य विहितकालेऽप्युक्ततत्पुङ्गव विहितकालेऽप्युक्ततोपनयनस्य
च ज्ञेयम् ।

मन्त्रवर्जनन्तु सामान्यप्रकरणात् . सर्वस्यैव पिण्डप्रक्रियो-
पयोगियावन्मन्त्राणां पाठनिषेधकम् । मन्त्रवर्जनाच्च मण्डलिका-
रेखाकरणादिपिण्डप्रक्रियाः सर्वा एव कार्या इत्यायातम् ।
शुष्कनिवृत्त्या मुख्यनिवृत्तिरन्याव्यवृत्त्यात् प्रेतपिण्डमिति वचनाच्च
तीर्थादिश्चाद्ये मत्तपाठोऽस्येवेति ।

आदिपुराणे--

ततश्चोत्तरपूर्वस्यामग्निं प्रज्वालयेद्द्विषि ।
तच्छुलप्रद्यती तत्र द्विः प्रक्षीष्य पचेत् स्वयम् ॥
सपवित्रैस्त्रिलोर्मिश्चां केयकीटविवर्जिताम् ।
द्वारोपान्ते ततः क्षिप्त्वा शुद्धां वा गौरमृत्तिकां ॥
तत्पृष्ठे प्रस्तरेद्भान् यान्यायान् देशसम्भवान् ।
ततोऽवनेजनं दद्यात् संस्कारम् गोत्रनामनी ॥
त्रिलोमसर्पिर्मधुक्षीरैर्मिश्रितं तप्तमेव द्वि ।
दद्यात् प्रेताय पिण्डन्तु दक्षिणाभिसुखस्वितः ॥
अर्घ्यैः पुष्यैस्तथा धूपैर्दीपिस्तोत्रैश्च शीतलैः ।
अर्घातन्तुमयैः शुद्धैर्वासीभिः पिण्डमर्षयेत् ॥

उत्तरपूर्वस्यां पिण्डस्नानर्पित्त्वर्थः । गोत्रनामनी इति वचनात्
गोत्रनामपदप्रयोगमात्रं . कार्यं न तु .सम्बन्धार्पकपित्रादिपद-

प्रयोगः, दद्यात् प्रेताय प्रेतसुद्दिश्य इत्यनेन च प्रेतपदेन देवता-
त्वावगमात् मन्त्रार्पणकपदस्थाने प्रेतपदविधानाच्च ।

तथा च याज्ञवल्क्ये—

एतत् प्रेतयाज्ञमिति गोभिलवचनात् प्रेतपदवस्त्रेण देवतात्वात्
पितृपदस्थाने प्रेतपदविधानात् उत्सर्गवाक्ये मन्त्रे च पितृपद-
निवृत्तिरिति न्यायमूलमिदम्—

पितृशब्दं न युञ्जीत पितृष्ठा चोपजायते ।

इत्याश्रयानवचनम् । अतः सांवत्सरिकयाज्ञे पितृपदनिवृत्ति-
र्नास्तीति व्याख्यातम् ।

पारस्करः—अवनेजनपिण्डदान-प्रत्यवनेजनेषु । नामयाज्ञ-
मिति ।

अत्रावनेजनइयपिण्डदानेर्धैव नामयाज्ञनियमादन्येषु जला-
ञ्जलिं मास्यद्रुम-धूप दीपोर्णातन्तुदानादिषु नामयाज्ञं न कार्यं,
किन्तु एष ते जलाञ्जलिरित्यादिप्रयोगमात्रं एतेनामुकगोत्र
प्रेतामुकदेवशब्देतस्ते जलमवनेनिष्पन्न इति प्रयोगः । पिण्डदानन्तु
षष्ठान्तेनैव न तु सम्बोधनान्तेन ।

यथा ऋष्यशृङ्गः—

न स्त्रधाञ्च प्रयुञ्जीत प्रेतपिण्डे दशाह्निके ।

भाषेतैतच्च वै पिण्डं यज्ञदत्तस्य पूरकम् ॥

दशाह्निकपदादेकादशाह्नादिशास्त्रेषु , स्त्रधाञ्चप्रयोगोऽस्तीति-
दर्शितम् ।

यच्च ---

प्रेतश्राद्धेषु सर्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् ।

इति आश्वलायनगृह्यं तत् स्वधावाचननिषेधकम् । अन्यथा
सांवत्सरिकश्राद्धे एकोद्दिष्टधर्मातिदेशात् स्वधापदंप्रयोगो दुःश्र-
पादनोयः कथं वा स्वधावाचननिषेधस्तत्रात्र चेति ।

तर्हि पिण्डदाने वाक्यरचना कौटुम्भीत्याह—भाषेतेति वचन-
बलात् पिण्डशब्दो नपुंसकलिङ्ग एव प्रयोक्तव्यः, चकारोऽवधारणे
एतदेव भाषेतेत्यर्थः* । तेन —

शिरस्वाद्येन पिण्डेन प्रेतस्य पूर्यते तदा ।

द्वितीयेन तु कर्षांसिनासिकालु संमामतः ॥

गन्नांसभुजवक्षांसि द्वितीयेन यथाक्रममात् ।

चतुर्थेन च पिण्डेन नाभिलिङ्गगुदानि च ॥

जानुजङ्घे तथा पादौ पञ्चमेन तु सर्व्वदा ।

सर्व्वचर्माणि षष्ठेन सप्तमेन तु नाड्यः ॥

दन्तलोमाद्यष्टमेन वीर्य्यन्तु नवमेन च ।

दशमेन तु पूर्ण्वं दशता क्षुद्रिपर्य्ययः ॥

इति वचनात् केषाञ्चित् अमुकानोच प्रेतानुक्तशश्वेतेच्छिरःपूरकं
पिण्डं ते मया दीयते तवोपतिष्ठतामित्यादि प्रयोगो हेय एव ।

एतस्य कचनस्य तु तत्स्वरूपमात्रप्रतिपादकत्वेन कर्तुंश्लाह-
जननमात्रप्रयोजनतया तत्तदभिलाषे प्रमाणाभावाच्च । तत्तच्चिन्तने-
नापि वचनप्रयोजनसिद्धेच ते मया दीयते तवोपतिष्ठतामित्यस्य
प्रमाणामिद्वत्वाच्च । तेन एतच्छिरःपूरकं पिण्डमित्यादि मनसि

सञ्चिन्त्य अमुकगोत्रस्य प्रेतस्वासुकशर्माश्च एतत्प्रथमं पूरकं पिण्ड-
मित्यादिमात्रप्रयोगः सिद्धः ।

अनिरुद्धेन शिरःपूरणादिचिन्तनमपि न लिखितम् । अर्घा-
दिभिरूर्णातन्मुमयवस्त्रान्तैः पिण्डार्चनं तृष्णीमेव कार्यं न तु
नामगोत्रादिप्रयोगः ।

तृष्णीं प्रसेकं पुष्यञ्च धूपं दीपं तथैव च ।

इति श्रुतःपुच्छवचनात् ।

तथादिपुराणे—

एकस्तोयाञ्चलिख्येके* पात्रमेकञ्च दीयते ।

द्वितीये द्वौ तृतीये त्रीन् चतुर्थे चतुरस्तथा ॥

पञ्चमे पञ्च षष्ठे षट् सप्तमे सप्त एव च ।

अष्टमेऽष्टौ च नवमे नवेव दशमे दश ॥

येन स्युः पञ्चपञ्चाशत् तीयस्याञ्चलयः क्रमात् ॥

तीयपात्राणि तावन्ति संयुक्तानि तिलादिभिः ।

आमसृच्छकलादिनेति छन्दोगपरिशिष्टवचनादामसृच्छयपात्रे सत्त्वं
पिण्डसमीपभूमौ गोमयेनोपलिप्तायां तीयाञ्चलिं मास्यञ्च दद्यात् ।

प्रचेताः—गृहद्वारे पिण्डं निर्वपेयुर्भूमौ मास्यं पानौयञ्चोप
लिप्तायां दद्युरिति ।

आदिपुराणे—

प्रयाति यावदाकाशं पिण्डाद्वाप्यमयीं शिखा ।

तावत्तत्सम्बुद्धः तिष्ठेत् सर्व्वं तीये ततः क्षिपेत् ॥

* न पुन्यके एव ।

*[दिवसे दिवसे पिण्डो देय एवं क्रमेण तु ।
द्विजस्य दशमः पिण्डो देय एवं क्रमेण तु ॥
वैश्यानां पञ्चदशमे देवसु दशमस्तथा ।
शूद्रस्य दशमःपिण्डो पूर्वे मासेऽङ्गि दद्यते ॥
सद्यःशौचेऽपि दातव्या सर्वेऽपि युगपत्तथा ॥]

ब्राह्मण्ये पारस्करः—

प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिण्डाः समाहितैः ।
द्वितीये चतुरो दद्यादस्त्रिसञ्चयनं तथा ॥
तृतीसु दद्यात्तृतीयेऽङ्गि वस्त्रादि चास्येत्तथा ।
एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं श्राद्धकर्त्तुं ततः परम् ॥ :

वस्त्रदानं क्षीरादिसकलदशाङ्गत्वात्पञ्चकं ततःपरं चतुर्थांशे
एकोद्दिष्टं कार्यम् । एवं सद्यःशौचेऽपि तद्दिने पृथक् पृथक्
पात्रेन दशपिण्डान् देत्वा क्षीरादिदशाङ्गत्वाच्च समाप्य परदिवस
एव एकोद्दिष्टवृषोष्णादिकं न तु तद्दिने इति प्रागेवोक्तम् ।

* क पुस्तके [] चिह्नतांशः पतितः ।,

अथ पिण्डदानप्रयोगः ।

अग्निदाता नवं स्रग्मयभीष्णं गृहीत्वा लगुहहस्तं पुरुषमग्रे कृत्वा तदभावे स्वयमेव लगुहं गृहीत्वा जलमानीय बहिर्जलसमीपे देवतायतने द्वारसमीपे वा दक्षिणाप्रवणे भूभागे कुशतिलमिश्रया केशकीटतुषाङ्गारादिरहितया गौरसृक्तिकया तीर्थतीरसृदा वा हस्तपरिमितां चतुरङ्गुलीयतां दक्षिणप्रवणां पिण्डिकां निर्माय गोमयेनोपलिप्य पिण्डस्थानादेशान्यां दिशि तण्डुलप्रसृतिद्वयं प्रक्षाय्य मण्डल्यागं विना यथा सुसिद्धं भवति तथा स्वयं पचेत् ।

ततः प्राचीनावीती दक्षिणामुखः पातितवामजांशुर्मन्त्ररहित-
मेव पिण्डं दद्यात् पिण्डिकोपरि तूष्णीं मण्डलिकां कुशेन
दक्षिणायां रेखाञ्च कृत्वाऽभ्युष्य—

यजुर्वेदो—ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकशर्भश्चेतत्ते जलमवनेनिष्क
इत्यवनेजनं सतिलजलं कुशत्रयेण पिष्टतीर्थेन रेखोपरि दत्त्वा
तदुपरि दक्षिणायां कुशानास्तोर्थं तिलान् विकिरेत् ।

सामगलु—रेखोपरि दक्षिणायांकुशानास्तोर्थं तिलैरवकीर्थं
ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकशर्भश्चेतत्ते जलमवनेनिष्क इति सतिल-
जलं दद्यात् ।

ततो मधु-घृत-दुग्ध-तिलमिश्रं तप्तमेव पिण्डं गृहीत्वा
एतच्छिरःपूरकं पिण्डमिति मनसि सच्चिन्म्य ॐ अमुकगोत्रस्य
प्रेतस्थामुकशर्भेण एतत् प्रथमं पूरकं पिण्डमित्यादि वाक्यम् ।

एवं द्वितीयादिदिनेषु द्वितीयं पूरकं पिण्डमिति वाञ्छं तत्र च एतत्
 कर्षणासाक्षिपूरकमिति चिन्तनम् । एवं तृतीये गलांसभुजवक्षः-
 पूरकम् । चतुर्थे नाभिलिङ्गगुदपूरकम् । पञ्चमे जागुजङ्घापाद-
 पूरकम् । षष्ठे सर्व्ववर्ष्वपूरकम् । सप्तमे सर्व्वनाडीपूरकम् । अष्टमे
 दन्तलोमादिपूरकम् । नवमे वीर्य्यपूरकम् । दशमे दक्षता-
 क्षुद्धिपर्य्ययसिद्धये इति चिन्तनीयम् ।

ततः—ॐ असुकगोत्र प्रेतासुकशर्भं चेतत्ते जलं प्रत्यवने-
 निश्चेति पात्रञ्चालनजलं पिण्डे दद्यात् । ततः तूष्णीमेव
 गन्धपुष्प धूप दीपोर्णातन्तुमयवस्त्रताम्बूलैः पिण्डमर्चयेत् । ततः
 पिण्डसमीपभूमिवागमशृण्वयपात्रे एष ते जलाञ्जलिरिति तिल-
 गन्धपुष्पसहितं *जलाञ्जलिं दद्यात् । एवञ्च प्रत्यङ्गमेकैकहस्ता
 सतिलजलाञ्जलयो शृण्वयामपात्रेषु पृथक् पृथक् देयाः । ततो
 जलाञ्जलिसमीपे गोमयेनोपलितभूमौ इदमे मास्यमिति मास्यं
 दद्यात् । तथाचारात् काकबलिदानम् ।

पिण्डशेषमन्नं पात्रे कृत्वा असुकगोत्रस्य प्रेतस्यासुकशर्भणो
 विशेषदत्तये. यमहारावस्थितवायसाय एष बलिर्नम इत्युकृष्य
 कल्पञ्जलिः—

काक त्वं यमदूतोऽसि गृह्णाण बलिमुत्तमम् ।

यमलोकगतं प्रितं त्वमाप्यायितुमर्हसि ॥

काकाय काकपुरुषाय वायसाय महात्मने ।

तुभ्यं बलिं प्रयच्छामि प्रेतस्य दृष्टिहेतवे ॥

इति पठेत् पाकागन्तौ शक्नादिभिरपि पिण्डा देयाः । किन्तु

प्रथमेऽहनि यद्ग्रह्यं तेनैव सर्वेषु दिनेषु नानाद्रव्येति । एवं नवदिवसेषु नव पिण्डान् दत्त्वा दशमः पिण्डोऽग्नीचान्तदिने सर्वैरेव वर्णैर्दयः । एवं सङ्कराग्नीचेनाग्नीचस्य हृषीं प्राये वाऽप्यवशिष्टपिण्डा अग्नीन्वान्तदिने देयाः-यावदग्नीचं पिण्डान् दद्युरिति विष्णुवचनात् । विदेशस्थेन तु श्रवणदिवसे पतितपिण्डान् दत्त्वा ततः परमवशिष्टाः क्रमेण देयाः ।

अत्र च प्रथमपिण्डदाता पश्चादागतश्च पुत्रादिरधिकारी उभावेव पिण्डान् दद्यातामिति पूर्वमेवाधिकारिप्रकरणे बहु विस्तृतम् । अश्वत्थी सत्रावपि दशाहिकपिण्डदानं कार्यं—

राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्प्रत्यहृदिषु । .

ज्ञानदानादिकां क्षुर्युर्निशि काम्यव्रतेषु च ॥

इति देवलेनाख्ययज्ञसम्बन्धिपिण्डदानोदकदानादेर्विहितत्वात् । तथा रक्तादिपातेऽप्यग्नीचान्तरपातेऽपि पिण्डदानोदकदानं कार्यं प्रतिनियतकालीनत्वात् ।

अशुच्यशुचिना दत्तमामृच्छकलादिना ।

अनिर्गतदशाहासु प्रेता रक्षांसि भुञ्जते ॥

इति ह्यग्नेगपरिशिष्टवचनाच्च । अत्रानिर्गतदशाहा इति विद्वेषणात् दशाहे निर्गते तु नैवमिति दर्शितम् ।

अत्र च केचिदेवञ्च रजस्रलयापि तुल्यन्यायात् पिण्डा देया इत्याहुः । तत्र रजस्रलायाः सर्वदेव रक्तस्रवणसंभावनया सूचपुरोषोऽर्गवत् गलदवस्त्रायामत्यन्ताशुचित्वेन लौकिककर्माप्यनधिकारात् । रक्तपाती तु—

वसाम्ब्रमस्रुमम्बा मूर्त्तविट्कर्षविचक्षाः ।

श्वेषान्नु दूषिका खेदोः हादयेते वृषां मलाः ॥

आददीत वृदोऽपच जटसु पूर्वेषु शुभये ।

इति बौधायनवचनाद्विरते रत्ने सृज्यस्रुमम्बान्तरे लौकिक-
कर्षेषु यद्विसत्त्वात् न तादृशमशुचम् ।

किञ्च श्रीभागवते वृषवधोपाख्याने राजसलाया महेन्द्रकृत-
ब्रह्मवधभागिलकथने तत्कालावच्छिन्नपातकित्वातिदेशात् सर्व-
कर्षानर्हत्वं ततश्च पतितपिच्छाः पश्चमेऽहनि शशी सत्त्वमेकत्रैव
देयाः ।

अथ कतिपयपिच्छान्दत्त्वा कश्चिन्मृतस्तदांश्वेनाधिकारिणा
शेषपिच्छादिकं देयम् । अथशतौ तु पिच्छदानि एकादशाहं शतौ
तस्मिन्नेव दिने पतितपिच्छान्दत्त्वा पुनः ज्ञात्वा स्वकालप्रस-
मेकोद्दिष्टं तत्राप्यशतौ यस्मिन् कश्चिच्चिह्ने पतितपिच्छान्दत्त्वा
ज्ञानोक्तादक्षां त्राहं कार्यं प्रेतपिच्छदानस्य त्राहसत्त्वयायोगात् ।

रात्रौ सृते सूर्योदये दिवा सृते नक्षत्रोदये कार्याशुरोधा-
द्वाह्यानुमत्या यथेच्छं कनिष्ठपुरःसरा ज्येष्ठपश्चिमा यथाम्रमं
सृष्ट्वाहारमागत्य सर्वं एव श्वसृगो निम्बपत्रत्रयं दन्तैर्निच्छत्वा
पादप्रक्षालनपूर्वकमाचम्य दूर्वादक्षं सृष्ट्वा ॐ शमी पापं शमय-
त्विति शमीशाखां स्मृशेयुः । ॐ चाम्बिनः शर्षं यच्छत्वित्यग्निं
तत उदकं गोमयश्च सृष्ट्वा वृषभच्छाम्योर्मध्ये स्थित्वा ॐ ज्योगिति
मन्त्रेण वृषभमजस्रु दक्षिणहस्तेन स्मृशेयुः ।

॥ वृषवधे—श्रीदाः ।

छतेन गौरसर्पपेष मूर्धानं गात्राणि चालभेरन् । अश्लेष स्थिरो
 भूयासमित्यश्लनि पदन्यासं कृत्वा दात्रपानयो गृहं प्रविशेयुः ।
 एतन्मान्यकुलजैरपि शवस्यैर्गिभिः कार्त्तिकम् । ततः प्रथमदिने सायं-
 समयै जलं क्षीरञ्च सृज्मयपात्रद्वये कृत्वा ॐ असुकगोत्र प्रेतासुक-
 शस्त्रेतेतत्ते स्नानार्थमुदकमित्युत्सृज्य प्रेतात्र स्नाहीति वदेत् । एवं
 प्रेतैतत्ते पानार्थं क्षीरमुत्सृज्य पिव चेदं क्षीरमिति वदेत् ।
 ततः कृताञ्जलिः—

श्लशानानलदग्धोऽसि परित्यक्तोऽसि बान्धवैः ।

इदं नीरमिदं क्षीरमत्र स्नाहि इदं पिव ॥

आवप्राशस्त्री निरालम्बो वायुभूतो निराश्रयः ।

अत्र स्नात्वा इदं पीत्वा स्नात्वा पीत्वा सुखो भव ॥

इति पठित्वा शिखादावेकरात्रमन्तरीक्षे स्थापयेत् । प्रातर्जले
 क्षिपेत् दशरात्रदाने फलातिशयः ।

अथ पारस्कारः—प्रेतसंश्रयिणो ग्रामं न प्रविशेयुरानक्षत्र-
 दर्शनात् रात्रौ चेदादित्यस्य ।

हारीतः—

ब्राह्मणानुमताहा यथेच्छं ज्येष्ठपुरःसराः कनिष्ठपश्चिमाः

मिःसृत्य कनिष्ठपुरःसरा ज्येष्ठपश्चिमाः प्रविशेदुः ।

याज्ञवल्करः—

आचम्याद्याग्निमुदकं गोमयं गौरसर्षपां ।

प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाग्नि पदं शनैः ॥

प्रवेशनादिकं कर्त्तुं प्रेतसंश्रयिणामपि ।

असम्भिनान्तु प्रेतस्पर्शिनां वारत्नयं ज्ञानं त्रिरग्निस्पर्शेनश्चाह
परिशिष्टम्—

स्नानान्निस्पर्शनाभ्यास्तेः शुद्धेयुरितरे कृतेः ।

शङ्खलिखितौ—

दूर्वाप्रवालान् गोमयमन्निमजं वृषभश्चालभ्य प्रविशन्तः
शस्त्रपानयो वृत्तगौरसर्षपैर्मूद्धानमङ्गानि चालभेरन् ।

अभ्यादिस्पर्शने मन्त्रमाह वैजवापः—

शमीमालभन्तं शमी पापं शमयत्विति । अशमानमालभन्ते
अशमेव स्थिरोभूयासमिति । अग्निर्नः शर्मं यच्छत्वित्यगिमि ।
ह्योगित्यन्तरा गामजमुपसृशेरन् ।

पारस्कारः—

शुक्लये तां रात्रिं क्षीरोदके विहायस्मि निदध्युरिति प्रेढात्
क्षाहीति पिव चेदं क्षीरमिति ।

याज्ञवल्करः —

जलमेकाक्षमाकाशे स्वाप्यं क्षीरञ्च शुक्लये ।

शिव्यादौ कृत्वाकाशे एकरात्रं क्षीरजलदानमावश्यकम् ।

यत्तु—

तस्मान्निधेयमाकाशे दशरात्रं पयस्तथा ।

इति मत्स्यपुराणे दशरात्रं जलक्षीरदानं तत् प्रेतीपकाराति-
शयार्थम् ।

अथाशौचिकर्तव्यता ।

आश्वलायनः—

नैतस्यां रात्रावचं पचेयुस्त्रिराशमन्वारलवणाश्रायनाः स्युर्द्वादश
रात्रं महागुरुषु ।

एतस्यां रात्रौ मरुदिने न पचेयुरपवासं सपिण्डाः
कुर्युरित्यर्थः । महागुरुनिपाते तु त्रयस्त्रयपवासः, अश्वत्थौ तु
एकाहमावश्यकः परदिनद्वये शुचिकुलान्तरादयाचितसन्धं क्रीतं
वा दुग्धफलशक्नुलाजादिकं भोज्यं वक्ष्यमाणवशिष्टवचनात् ।
सपिण्डास्तु अस्त्रिसञ्चयनपर्यन्तमन्वारलवणाश्रायना इविष्यभुज
इत्यर्थः । महागुरुनिपाते तु द्वादशरात्रमशौचान्तादृतौयदिनपर्यन्त-
मावश्यकमित्यर्थः । वाग्भट्टोऽवधारणे ।

इविष्यान्नमाह श्रातार्तपः—

हैमन्तिकं सितास्त्रिकं धान्यं मुद्गास्तिला यवाः ।

कलायककुनीवारं वास्तूकं हिलमोचिका ॥

कलायकालशाकञ्च मूलकं केसुरेतरत् ।

सिन्धुसाम्भरि(वि) सासुद्रं लवणं दधिसर्पिणी ॥

पयोऽनुवृत्तसारञ्च पनसान्धरीतकी ।

पिप्पली जीरकश्चैव नागरककतिन्तीष्टी ॥

कदली लवली धात्री फलान्धगुडमैत्रयम् ।

अतैलपक्वमित्येतद्विद्विष्यः प्रथमते ॥

• न पुनः इविष्यात् विदुषाः ।

अमरुत्संहितायां—

सितैकविधहेमन्तं मुन्यन्नं घृतसंयुतम्* ।

अशुद्रावहृतं पच्यमनुत्तोत्सहृतं तथा ॥

दधिक्षीरघृतं गन्धमैश्वर्यं गुह्यवर्जितम् ।

तिलाद्यैवासिता मुक्ताः कान्दं केसुकवर्जितम् ॥

† नारिकेलफलक्षैव कदली सवली तथा ।

आर्द्रमामसकक्षैव पनसाम्बहरीतकी ।

अक्षारसवर्णक्षैव हविष्यं मन्थते कृषः ॥

मुन्यन्नं नीवारः, गन्धमित्थनेन महिषाजदध्यादिनिषेधः । आर्द्र-
मार्द्रकम् ।

कात्यायनः—

हविष्येषु यथा मुखास्तादनु त्रीहयो मताः ।

माषकोद्भवगौरादीन् सर्वालाभेऽपि वर्जयेत् ॥

त्रीहः शरत्पक्षधान्यं गौरः सितसर्षपः । आदिशब्दात्सूर-
चनकादीनां ग्रहणम् । * [सर्वालाभेऽपीत्यनेन शीवचीनां
प्रतिनिविष्टं दर्शितम्] ।

वग्रिष्ठः— कस्तूरी चरुमनम्रन्त एवासीरन् क्रीतीत्यनेन
वा वर्त्तेरन् ।

* च पुस्तके—जीवबंधनम् ।

† च पुस्तके—नारिकेलेत्यादिशेषः परितः ।

• च पुस्तके—[] विप्रितायः परितः ।

ब्रह्मण्यनं महाशुभनिपातविषयमशक्तौ तु क्रीतोत्पन्नाशनं
स्रस्तरं कटादौ न तु पीठादौ द्वादशाहसुपविशेरन्नित्थं ।

मनुः—

अक्षारलवणाक्षाः स्युर्निमज्जेयुश्च ते ब्राह्मम् ।

मांसाशनञ्च नाश्रीयुः शयीरंश्च पृथक् क्षितौ ॥

ब्राह्मं तृतीयसप्तमनवमेषु मिलित्वा प्रेतोपकारार्थं क्षानं कुर्यात्
सर्वेष्वपि सपिण्डा यावदशौचं मांसं न भक्षयेयुः क्षितावित्थनेन
पीठखट्वादिषु शयननिषेधः ।

बृहस्पतिः—

अधःशय्यासिना दीना मलिना भोगवर्जिताः ।

अक्षारलवणाक्षाः स्युर्लब्धक्रीताशनास्तथा ॥

अश्विः—

ब्रह्मचर्यं क्षितौ वासो वर्ज्यं मांसाशनञ्च तैः ।

ब्रह्मचर्यं यावदशौचं मैथुनं वर्जयेदित्यर्थः । मांसाशनमपि
यावदशौचं वर्जनीयम् ।

विष्णुपुराणे—

शय्यासनोपभोगश्च सपिण्डानामपीष्यते ।

अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वं संयोगो न तु योषितः ॥

सकृद्दिवा च भोक्तव्यं न मांसं मनुजर्षभ ।

तथा—

महाशुभनिपाते तु द्वादशाहं शयनाद्युपभोगो न कार्यः । मैथुनस्तु
संवत्सरपर्यन्तं न कार्यं दिवेत्थनेन रात्रौ भोजननिषेधः ।

हारीतः—पात्रेषु सस्त्रयेषु पंशुपुटेषु वाञ्छीरन् ।
तैजसादिभाजने कदापि न भोक्तव्यमित्यर्थः । पुटेष्वित्यभिधानात्
कदलीपत्रेष्वपि भोजनं निषिद्धमिति हारलता ।

आदिपुराणे—

अशौचमध्ये यत्नेन भोजयेत्तु स्वगोत्रजान् ।
एतच्च प्रेतोपकारार्थं ज्ञातिभोजनमङ्गासृष्ट्यत्वात् परं चोक्तव्यम् ।

मार्कण्डेयपुराणे—

तैलाभ्यङ्गो बान्धवानामङ्गसम्बन्धनञ्च यत् ।
तेन चाप्यायते जन्तुर्यश्चाश्रन्ति स्वबान्धवः ।
एतदपि चतुर्थाहात् प्रश्नति प्रेतोपकारकम् ।

महाभारते—

तिलान् ददत पानीयं दीपं ददत जाग्रत ।
ज्ञातिभिः सह मोदध्वमेतत् प्रेतेषु दुर्लभम् ॥
तिलदानं रात्रौ दीपं जागरणञ्च प्रेतोपकारातिशयार्थम् ।

यञ्च—

चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमेकादशे तथा ।
बुद्ध्वा दीयते जन्तोस्तत्रवशाद्बुद्ध्वाते ॥
इति वचनाच्चतुर्थपञ्चमनवमाह्वेषु आह्वयं तत्कार्यं बह्वृच-
यद्भोक्तव्येन बह्वृचानामेव पार्वणविधिना कर्त्तव्यं नान्येषामिति ।

* क पुस्तके—परिमितपदम् नास्ति ।

अथास्थिसञ्चयनम् ।

आदिपुराणे —

चतुर्थे ब्राह्मणानाम् पश्चमेऽहनि भूभुजाम् ।
 षष्ठेऽङ्गि वैश्याजातीनां शूद्राणां दशमात्परे ॥
 ब्रह्मण्योषे द्वितीयेऽङ्गि कर्त्तव्यस्वस्त्रिसञ्चयः ।
 सद्यःश्रीचे तत्क्षणन्तु कर्त्तव्य इति निश्चयः ॥
 अङ्गाश्रीचे निवृत्ते सर्वैरेवास्त्रिसञ्चयनं कार्यमित्यर्थः ।

यत् —

प्रथमेऽङ्गि द्वितीये वा सप्तमे नवमेऽपि वा ।
 अस्त्रिसञ्चयनं कार्यं निजैस्तद्गोत्रजैर्मते ॥
 इति सम्बन्धवचनं तच्चतुर्थाहपर्यन्तं रक्षणाग्रन्थौ प्रथमद्वितीयाह-
 विधायकं चतुर्थाहे च देवादकारणे सप्तमनवमाहविधायकञ्च ।

कात्यायनः —

सञ्चयनं चतुर्थ्या अयुग्मान् ब्राह्मणान् भोजयित्वा ।
 अयुग्मान् ब्राह्मणान् भोजयित्वेत्स्वनेनैकोद्दिष्टश्चाहमस्त्रिसञ्चयनाङ्ग-
 मिति दर्शितम् । एतच्च यत्पूर्वेदिनामेव ।
 अत्र केचित्—साम्नीनामेव श्राद्धमिति वदन्ति । तदप्रमाणं
 कात्यायनेन सामान्येनोक्तत्वाच्चिरञ्जेरपि तदुक्तास्त्रिसञ्चयनस्यानु-
 ष्ठेयत्वे तदङ्गश्चाहस्य निवारयितुमशक्यत्वात् अन्यथा निरगु-
 रस्त्रिसञ्चयनमेव न स्वादिति । हारसताकारस्तरसोऽप्येव एव ।

सामगानां गोभिलेन परिशिष्टकृता चांतुक्तत्वाच्छ्रावं नास्वेव
किन्तु—अपरेषुसृतीये वा अस्त्रिसञ्चयनं भवेत् ।

इति परिशिष्टवचनात् तंतोयदिन एवास्त्रिसञ्चयनं अपरेषु-
रिति चण्णायोचविषयमिति हारलताकार-नारायणोपाध्यायौ ।

विशारदसु—प्रथमेऽङ्गि त्तनीये वेति सख्यसंवचनमिव
परिशिष्टवचनमशक्तविषयं व्याख्याय सर्वेषामेवाङ्गायौचनिवृत्तौ
चतुर्थाह एवास्त्रिसञ्चयनमाह ।

आदिपुराणे—

ऋशानदेवतायाश्च चतुर्थे दिवसे ततः । *

सुपर्कैर्भस्त्रभोज्यैश्च पायसैः पानकैस्तथा ॥

फलैर्मूलैर्वनोत्प्लैश्च पूज्याः क्रव्याददेवताः ।

निवेदयति कर्त्तव्यं तैः सर्वमनङ्गुतैः ॥

नमः क्रव्यादसुख्येभ्यो देवेभ्य इति सर्वदा ।

†[केषिदर्थं प्रदातव्यं केषित् पुष्यश्च शोभनम् ॥

धूपो दीपस्तथा मार्गं केषिदन्वस्वरान्वितैः ।

स्रतास्रतानि सर्वेषां केषिदेयानि सर्वतः ॥

येऽङ्गिन् ऋशाने देवाः स्युर्भगवन्तः समातनाः ।

तेऽस्रत्सकायाद्गृह्णन्तु बलिमष्टाङ्गमचयम् ॥

प्रेतस्त्रास्य शुभान् लोकान् प्रयच्छन्वपि शाश्वतान् ।

अस्त्राकमायुरारोष्यं सुखञ्च ददतां वरम् ॥

* च पुस्तके परिशिष्टवचनं नास्ति ।

† च पुस्तके [†] चिह्नितं नास्ति ।

एवं कृत्वा बलीन् सर्वांन् क्षीरचाभ्यञ्ज वास्यतैः ।]
 विसर्जनञ्च देवानां कर्त्तव्यञ्च समाहितैः ॥
 ततो यन्नियवृत्तायां शास्त्रार्थादाय वास्यतः ।
 अपसव्यं क्रमादृशं कृत्वा कश्चित् सगोत्रजः ॥
 प्रेतस्वास्त्रीनि वृत्नानि प्रधानाङ्गोक्तवानि च ।
 पञ्चगव्येन संसिञ्च श्रीमवक्ष्ये च वेष्टयेत् ॥
 प्रणास्य वृक्षमये भास्त्रे नवे साष्टादने शुभे ।
 चरक्षे वृक्षमूले वा शुभे संस्थापयन्वपि ॥
 तत्स्थानाच्छान्कौर्नीत्वा कदाचित् जाङ्गवीजले ।
 कश्चित् क्षिपति सत्पुत्रो दौष्टिग्रो वा सहीदरः ॥

अथ च्छान्कान् देवतायाः प्रेतोपकाराय निजाशुरारोम्बादिसिद्धये
 च कार्त्तव्यं न त्वावश्यकः । अस्त्रिसञ्चयनप्रयोजनमाह तत्स्थानात्
 शान्कौर्नीत्वेति तत्कालं गङ्गागमनाग्रतो यथावसरं गङ्गायामस्त्रि-
 प्रक्षेप एव प्रयोजनमित्यर्थः ।

अत्र केचित्—गङ्गातीरेऽस्त्रिसञ्चयनं न कार्त्तव्यं किन्तु तदह-
 रेव गङ्गायां प्रक्षेप्तव्यं सञ्चयनस्य गङ्गाप्रक्षेपत्वादित्याहुः । तदशुभं
 सर्वैरेव सुनिभिर्नियमेन कालविशेषविधानात् तस्यैदशुष्ठान-
 विशेषविधाननियमाह । किन्तु यथोक्तकाले यथाविध्यस्त्रिसञ्चयनं
 कृत्वा वृक्षमयपुटे कृत्वा तत्क्षयमेव वर्षीमासविधिना गङ्गायां
 प्रक्षेप्तव्यं न तु निश्चाय स्थापितव्यमिति ।

इदञ्चादिपुराणीयास्त्रिसञ्चयनं सर्वपाश्चिसाधारसंपुराणीकृत्वा-
 च्छान्कान्दोगपरिशिष्टकालायनवृत्ततुल्यत्वात् ।

यथा ह्यन्दीगपरिशिष्टम्—

ज्ञानार्त्तं पूर्ववत् कृत्वा नखेन पत्रसा ततः ।
 सिद्धेदस्त्रीनि सर्वाणि प्राचीनावीत्वभाषयन् ॥
 शशीपलाशमास्ताभ्यां उद्धृत्वोद्धृत्य भक्षणः ।
 चाज्जेनाभ्यज्य नखेन क्षेत्रयेन्नखवारिणा ॥
 अत्यात्रसंपुटे कृत्वा वक्षेव परिबिध्य च ।
 अश्विण्यां ह्यसौ भूमौ निखनेहृदिषासुषः ॥
 पूरयित्वाऽपटं पद्मपिच्छमैवात्रसंयुतम् ।
 दत्त्वोपरि समं शेषं कुर्यात् पुष्पाहकर्मणा ।
 एष एवाग्न्यहीनाग्नेः प्रेतस्य विधिश्चिह्निते ॥
 वक्षेव वेष्टयित्वा अत्यात्रपुटे कृत्वेत्सन्धयः ।

तदर्थं प्रयोगः ।

सामगानां तृतीयेदिने पिण्डं दत्त्वा आद्यं विनास्त्रिसञ्चयनम् ।
यजुर्वेदिनां चतुर्थदिने पिण्डं दत्त्वा शूद्राणाञ्चेकादशाङ्गुलि-
सञ्चयनमिमिसमेकोद्दिष्टं आद्यं कृत्वास्त्रिसञ्चयनम् । तत्राचाराद्य-
व्यञ्जनानि पञ्चा पत्रपुटे निधाय आद्यं कृत्वा व्यञ्जनानि क्विचि-
दन्नं पिण्डञ्च पाकस्याख्यां निधाय दग्धा “सामगालु तृतीयपिण्डा-
दिकं पाकस्याख्यां निधाय दग्धा-तन्नञ्जना तदङ्गरीष वा स्यात्त्वां
शवनाम लिखित्वा वामहस्तपृष्ठां स्यात्तीं विमुखो भूत्वा दात्रेण
भिस्त्वा सर्वं जले क्षियन्तीति गौडीयाः” ।

ततः पुनः ज्ञात्वा प्रातिबन्धुमिक्षितः पुत्रः सुधीतवक्त्रो
नानाविधफलमूलभक्षभोज्यपायसादिभिः पृथक् पृथक् पात्राणि
पूरयित्वा गन्धपुष्पादिकञ्च षट्हीत्वा, श्मशानं गत्वा गोमयेन विलिप्य
चतुष्कोणमण्डलं कृत्वा केनचिन्निवेदयेत्युक्ते सर्वैरेव मिलित्वा
नमः क्रव्यादसुख्येभ्यो देवेभ्य इति मन्त्रेण केनचिदर्घ्यः केनचित्
पुष्यं केनचिद्रूपः केनचिद्दीपः केनचिन्मार्ग्यं केनचिद्गन्धः केनचित्
फलमूलादीनि केनचिन्नक्षभोज्यपायसादौनि च सत्वरं दत्त्वा
ज्ञाताञ्जलिः—

येऽस्मिन् श्मशाने देवाः स्युर्भगवन्तः सनातनाः ।

तेऽस्मात्सकाशात्पृच्छन्तु बलिमष्टाङ्गमक्षयम् ॥

प्रेतस्वास्व शुभान् लोकान् प्रयच्छन्त्वपि शाश्वतान् ।

अस्माकमायुरारोग्यं सुखञ्च ददतां वरम् ॥

इति पठित्वा तान् सर्वान् बलीन् चौरिषाभ्युक्तं क्रव्यादमुखा
देवाः स्वस्थानं गच्छन्विति देवतां विदुष्य तत्सर्वं जले क्षिपेत् ।
एतच्च काम्यं नत्वावश्यकमिति प्रागुक्तम् ।

ततः कृतापसव्यो दक्षिणामुखो प्राग्व्यतचितास्त्रास्त्रीनि
चौरिषाभ्युक्तः* शमीपलाशशास्त्राभ्यामुवृत्त्वा पञ्चगव्येनाभिक्षिप्य
गन्धोदकेन सिक्त्वा वस्त्रे च वेष्टयित्वा नवसूक्ष्मयभास्त्रे निधाय
सूक्ष्मयपात्रान्तरेषां ष्ठाक्षरस्त्रमूले वा शुचिभूमौ निधाय
उपरि शमीकण्टकशैवालपङ्खादीनि दत्त्वा समस्थानं कृत्वा चिता-
भस्त्रादि च जले क्षिपेत् । गङ्गातीरे तु सर्वमेतन्नं विधाय तत्-
क्षणमेव तदस्त्रि वक्ष्यमाणविधिना गङ्गायां प्रक्षिपेत् । चान्द्रेमे तु
कालान्तरे तदस्त्रि गङ्गायां क्षिपेत् ।

विष्णुः-चतुर्थदिवसेऽस्त्रिसञ्चयनं तेषाञ्च गङ्गाभक्षि प्रक्षेपः ।

आदिपुराणे—

तत्स्थानाच्छनकैर्नीत्वा कदाचिज्जाग्रावीजले ।

कश्चित् क्षिपति सत्पुत्रो दौहित्रो वा सङ्घीदरः ॥

मातुः कुलं पितृकुलं वर्जयित्वा गुरोस्तथा ।

अस्त्रीन्यन्यकुलोत्थानि नीत्वा चान्द्रायणक्षरित् ॥

एतच्च खेद्वेन वेतनग्रहणेन वा कृते प्रायश्चित्तम् । अष्टशुक्ला तु
न दीपः ।

तत्रायं विधिः । गङ्गायां स्त्रास्त्रास्त्रीनि पञ्चगव्येनाभिक्षिप्य

* न पुत्रके अध्याय ।

द्विरक्षंमध्यात्तिलैः संयोज्यं चत्पिच्छपुटे निधाय दक्षिणां दिग्ं
पश्यन् ॐ नमोऽस्तु धर्मावेति पठन् गङ्गां प्रविश्य स मे प्रीतो
भवंत्विति प्रक्षिप्य पुनः क्षालोत्थाय सूर्य्यं दृष्ट्वा विप्रेभ्यो यथाशक्ति
दक्षिचान्दधात् ।

उत्थाय भास्वन्तमवेक्ष्य सूर्य्यम् स दक्षिणां विप्रसुखाय दद्यात् ।

एवं कृते प्रेतपुरस्त्रिनस्य स्वर्गे गतिः* स्वास्तु महेन्द्रतुर्षा ॥

सूर्य्यमवेक्ष्येत्स्वनेन रात्रौ निविध्यते, । फलमाह—एवं कृत इति ।

अथीचाभ्यन्तरे तु प्रक्षेपे फलमाह यमः—

दशाहाभ्यन्तरे यस्य गङ्गातोयेऽस्त्रि मज्जति ।

गङ्गायां मरुचे यादृक् तादृक् फलमवाप्नुयात् ॥

गङ्गातोये तु यस्यास्त्रि भ्रवते शुभकार्कषः ।

न तस्य पुनरावृत्तिर्नक्षलोक्तात् कायश्चन ॥

* न दुस्सके स्थितिः ।

अथ दशाहकृत्यम् ।

अश्वीक्षान्तदिने गृहद्वारादिकं संशोध्य गोमयेनोपसिध्य
 वस्त्रादिकाश्च प्रक्षास्य सृक्ष्मयपाकपात्राणि त्वक्षा ज्ञात्वा दशमं
 पिच्छं दत्त्वा ग्रामाद्वहिर्गत्वा प्रेतसृष्टवासांसि सृक्ष्मनापितादिभ्यो
 दत्त्वाऽऽश्वती तेषां तुष्टिसुत्पाद्य पुनः ज्ञानं कार्यं ततो ज्ञातिभिः
 सह क्षेत्रम्नान्नसलोक्षां मध्ये यत्सर्व्वेदा वाप्यते तत्सर्व्वं त्वजेत् ।

ततः पिष्टैस्त्रिंशैर्गान्नाणि निष्टुष्य तिस्रस्तैस्त्रेण शिरोऽभ्यञ्ज्य
 श्वेतसर्वपकस्त्रेण शिरसोऽभ्युज्य ज्ञातिभिः सह पुनः ज्ञात्वा
 वाग्यत आचम्य नवं शक्लवस्त्रयुगं परिधायश्वती रजकधौतमस्फुटितं
 प्रक्षालितं शक्लवस्त्रयुगं परिधाय त्रिंश्वपक्व-श्वेतसर्वप-दूर्ज्जा-प्रवासाणि
 गीरोचना-गो-सुवर्ण-दधि-घृत-मधु-गृह-दर्पणादीनि च सृष्ट्वा
 ब्राह्मणो जलं शुद्धसु वेणुदण्डं सृष्ट्वा परममङ्गलश्रीगोविन्दादिनाम
 कीर्त्तयित्वा च गृहं प्रविशेत् ज्ञातींश्च भोजयेत् ।
 यथादिपुराणे—

यस्य यस्य तु वर्षस्य यद्यत् स्नात् पश्चिमं त्वहः ।
 स तत्र वस्त्रशुद्धिं गृहशुद्धिं करोति च ॥
 समाप्य दशमं पिच्छं यथाशास्त्रमुदाहृतम् ।
 ग्रामाद्वहिस्ततो गत्वा प्रेतसृष्टे च वाससी ॥
 अक्ष्यानामाश्रितानाश्च यत्स्वास्थ्यं तत्प्रहास्यपि ।
 गीरसर्वपकस्त्रेण तिस्रस्तैस्त्रेण संयुतः ॥

शिरःज्ञानं पुनः कृत्वा तीयेनाचम्य वास्यतः ।
 वासीयुगं नवं शुद्धं निर्गन्धं शुद्धमेव वा ॥
 गृहीत्वा गां सुवर्णं च मङ्गलानि शुभानि च ।
 स्पृष्ट्वा संकोत्तयित्वा च ततः शुद्धो भवेन्नरः ॥
 प्रेतस्पृष्ट इति येन वस्त्रेषु तर्पणपिण्डादिकां कृतमिति हार-
 लता । कृतश्लशुकर्मणि इति हारीतवचने बहुवचनात् सपि-
 ष्ठानामपि वपनम् । अत्र सर्वत्रैव मरणाशौचान्तकालप्रकारणो-
 पात्तत्वाज्जननाशौचान्ते वपनं नास्तीति केचित् । अनियम इति
 केचित् ।

श्लशुकादीनां मध्ये यत्ताज्यं त्यागाहं सर्वदा यत्नयति
 इत्यर्थः । तेन वस्त्रकक्षादिलोकां रक्षितानाञ्च केशादीनां त्यागो
 -भे कार्यः । महागुरुनिपाते तु रक्षितानामपि त्यागः ।

यथा विष्णुः—

प्रयागे तीर्थगमने पितृमातृवियोगतः ।

केशानां वपनं कुर्यात् सर्वेष्वन्तु शिष्वां विना ॥

विना तीर्थं विना यत्र पित्रोश्च मरणं विना ।

केशश्लशुपरित्यागात् ब्रह्महत्याफलं लभेत् ॥

✽[एतच्च दोषकायनं रक्षितकेशश्लशुपरित्यागविषयम् ।]

अत्र तीर्थपदं नयादीतरतीर्थविषयम् ।

मुण्डनश्चोपवासश्च सर्व्वतीर्थेष्वयं विधिः ।

वर्जयित्वा गयां गङ्गां विशालां विरजां तथा ॥

* च पुस्तके [] चिह्नितान्यः पतितः ।

इति स्कन्दपुराणवचनात् ।

अत्र गङ्गापदं प्रयागीतरपरम् ।

प्रयागे वषट् कुम्भीक्यायां पिण्डपातनम् ।

इति वचनात् ॥

यच्च—

क्षेत्राणां यावती संख्या द्विजानां जाङ्गवीजले ।

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

इति वचनं तन्निमित्तान्तरद्विजानां क्षेत्राणां प्रतिपत्ति—
परमिति ।

यच्च—

गङ्गां प्राप्य सरिच्छ्रेष्ठां कल्याणतपापराश्रयः ।

क्षेत्रानामित्थं तिष्ठन्ति तस्मात्तान् परिवर्जयेत् ॥

इति नामशून्यवचनं तदन्तर्गतं समूलत्वेऽपि स्कन्दपुराणवचन-
विरोधात् गङ्गापदं प्रयागपरमिति ।

गौरसर्षपकस्केनेति-तिलतैलेन शिरोऽभ्यञ्ज्य श्वेतसर्षपकस्के
नोन्माजयेदित्यर्थः ।

यथा, हाद्यैतः—

तिलकस्केन गाथाञ्च निष्ठुञ्च श्वेतसर्षपैः शिरःस्नाता इति ।

वेति नूतनवस्त्राभावे निर्व्रणं चमन्यं श्वेतमिति व्यवस्थित-
विकल्पः । मङ्गलानि दूर्वा-निम्बपत्र-गीरोचना-ग्रह दर्पण वृत्त-
मङ्ग-द्वधादीनि स्पृष्ट्वा कौर्णयित्वा च जगन्मङ्गलानि श्रीगोविन्द-
नामानोत्सर्षः ।

मनुः—

विप्रः शुद्धोदपः सृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधम् ।

वैश्यः प्रतोदं रश्मिं वा यष्टिं शूद्रः क्षत्रक्रियः ॥

क्षत्रक्रियः समाप्तदशमाहृत्वा इत्यर्थः । शूद्रेण तु यजुर्वेदविधिना सर्वे कर्म कार्यम् ।

यथा कूर्मपुराणे—

भार्यक्रमेण सर्वे च शूद्रा वाजसनेयिनः ।

तस्माच्छूद्रः स्वयं* कर्म यजुर्वेदेन कारयेत् ॥

* न पुस्तके—सकम् ।

अथैकादशाहकृत्यम् ।

अथौचकालीनसूक्ष्मयभाण्डानि परित्यज्य गृहादिकं शोधय्येत् ।

देवलः—

अघाहःसु व्यतीतेषु सुस्नाताः कृतमङ्गलाः ।

आशुत्याहिप्रमुख्ये ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्यं च ॥

सुस्नाता इति यथाविधिकृतसशिरस्कसाना इत्यर्थः । अथ च
एकादशाहे विरमेदिति पैठीनसिवचनात्तर्पणं न कार्यम् ।

एतच्च ज्ञानं सूर्योदयात्परं कर्तव्यम् ।

उदयादुदयं भानोः सावनाहः प्रकीर्तितम् ।*

सूतकादिपरिच्छेदी दिनमासाब्दपास्तथा ।

मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेनैव गृह्यते ॥

इति सूर्यसिद्धान्तवचनात् ।

अत्र केचित् सूर्योदयात् पूर्वमेव प्रातःसन्ध्यायाः कालत्वा-
त्तत्राग्नौचाक्रान्तत्वेनाधिकाराभावात् सूर्योदयात् परमेव शुद्धि-
विधानात् तद्दिने प्रातःसन्ध्यालोप एवेत्याहुः ।

* न पुस्तके सावनं परिकीर्तितम् ।

सावनानि सरेतेषां यत्रकालविधिसु तेः ॥

न पुस्तके अधिक पाठः ।

† न पुस्तके—

अनामतास्तु यःपूर्वीं सादित्वास्त्रं पश्चिमात् ।

नोपासीत द्विजः सन्ध्यां च यज्ञोऽत्राङ्गुलःश्रुतः ॥ इतिवचनात् ।

इत्यधिकः पाठः ।

तत्र—

आसायमाहुतेः प्रातराहुतिर्नात्वेति आप्रातराहुतेः साय
मद्भुतिरिति गोभिलवचनात् होमन्यायेन तुष्याकाङ्क्षितत्वात्तुष्य-
कालविधानाच्च अतोतामप्युपासीतिति वचनाच्च सुख्यकाला-
लाभे सायंकालपर्यन्तमानुकल्पिककालविधानात् ।

सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हःसर्व्यकर्मासु ॥

इति दक्षवचने सन्ध्यायाः शुचित्वसम्पादकत्वाच्च सन्ध्यायाः कर्माङ्ग-
त्वेन च तदभावात्तद्विषयकर्त्तव्यकर्माणां वैशुष्यप्रसङ्गाच्च पित्रदयि-
तादिसर्व्यसंयज्ञसम्पत्तत्वाच्च स्नानात्परं प्रातःसन्ध्या कर्त्तव्या इति ।

कृतमङ्गला इति गोसुवर्णाग्निदधिदूर्व्याष्टतादिसर्व्य-श्रीगोविन्द-
नामग्रहणं कार्यमित्यर्थः । ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य ब्राह्मणद्वारा
शान्त्युदकसम्पादनेन स्वस्वयनं कृत्वेत्यर्थः ।

शो भूते शान्तिं कृत्वा एकोद्दिष्टं प्रदायेति हारीतवचनात्
ब्राह्मणालाभे स्वयमेव शान्तिं कुर्यात् । तत्र शान्त्युदकग्रहण-
मङ्गलद्रव्यस्पर्शनं मरणाशौचे मरणाशौचसुपक्रम्य विधानात् ।
आशुष्यादिप्रमुख्ये इत्यनेन सशिरस्कृत्वा-गोसुवर्णाग्निष्टतादि
मङ्गलद्रव्यस्पर्श-श्रीगोविन्दनामग्रहणम् । शान्त्युदकैर्विना अशौच-
निवृत्तिर्नास्ति इति हारलताकारादयः । शान्तिसु अशाशौकेव
कार्या ।

सर्व्यं च वामदेव्यस्य गानमित्यथवा त्रिधा ।

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् सामगैर्बामदेव्यगानेन शान्तिः
कार्या । गानाशक्ती तु त्रिधा पाठेनेति ।

वामदेव्यऋक्सु-कयानञ्चिच इति कऋवासन्धो मदानामिति
 चभीषुचः सखीनामिति स्वस्ति न इन्द्रो वृषण्णवा इति चतस्रः ।
 आदावन्ते च गायत्र्या शान्तिंकारणम् ।

यत्—

शन्नो देवीति सूक्तेन प्रथमं द्वाभ्यां द्वितीयं शन्नोदेवीरन्वयः
 शन्न इन्द्रान्धो तदसु मिषावक्षणा इति तृतीयं शन्नावातेति-
 पृथिवी शान्तिरिति चतुर्थं उभयत्र सर्वत्र शान्तिं सावित्रीं
 कुर्व्यादिति पैठीनस्युक्तं चतुर्धा शान्तिंकरणं तत् बह्वृषण्णोक्तत्वेन
 ऋग्वेदिनामेवेति । यजुर्वेदिनान्तु ऋचं वाचं प्रपद्ये इत्यादि
 द्यौः शान्तिरित्यन्तैः समदंशभिर्मन्त्रैरादावन्ते च गायत्र्या शान्ति-
 करणं ॐकारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्यादावन्ते चेति कात्यायन-
 वचनात् ।

तदयं प्रयोगः—

दान्तः कश्चिद्वाङ्मनः स्वयं कुशेः शिरसि जलविन्दुप्रक्षेपरूपं
 शान्तिं कुर्व्यात् । प्रथमं प्रपद्येव्याहृतिसावित्रीभिः । ततश्च—

ॐ ऋचं वाचं प्रपद्ये मनो यजुः प्रपद्ये सामप्राचं प्रपद्ये चक्षुः-
 श्रोत्रं प्रपद्ये वागोजः सहोजो मयि प्राणापानौ ॥ १ ॥

ॐ यन्मे छिद्रं चक्षुषो हृदयस्य मनसो वातिद्वयं# हृदयतिर्मे
 तद्दधातु शन्नो भवतु भुवनस्य यस्मतिः ॥ २ ॥

भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धियो नो ज्ञानो भवतु ॥ ३ ॥

कथानञ्चित्र आसुवदूती सदावृषः सखा कथा सचिष्ठया
वृता ॥ ४ ॥

~ कखा सखी मदानां मंहिष्ठो मृतसदन्धसः ।

दृढाचिदांरजे वसु* ॥ ५ ॥

अभीषुषः सखीनामविता जरितृषां शतश्रवा स्युतिभिः ॥६॥

कयात्वन्न जत्याभिः प्रस्नन्दसे† वृषन् कया स्तोत्रभ्य

आभर ॥७॥

इन्द्रो विश्वस्य राजति शन्नो अस्तु द्विपदेशंस्तुष्यदे ॥८॥

शन्नो मित्रः शं वृषणः शन्नो भवत्वर्थ्यमा शन्न इन्द्रो वृहस्पतिः

शन्नो विश्वानुक्रमः ॥९॥

शन्नो वातः पर्वतां शन्नस्तपतु सूर्यः । शन्नः कथिन्नदहेवः
न्दर्दन्धो अभिवर्षतु ॥१०॥

अहानि शन्नवन्तु नः शं रात्रिः प्रतिधीयताम् । शन्न इन्द्राग्नी
भवतामवोभिः शन्न इन्द्रावरुणा वातहव्या । शन्न इन्द्रापूषणा
वाजसातो शमिन्द्रासोमा सुवितायः‡ शं योः ॥११॥

शन्नो देवीरभीष्टये आपो भवन्तु पीतये शंयोरभि-
स्तवन्तु नः ॥१२॥

ख्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी यच्छानः शर्ष
सप्रथाः ॥१३॥

* अ वृषणे वसुःरितिपाठः ।

† अ वृषणे प्रस्नन्धे इतिपाठः ।

‡ आहर्षे इतिपाठः ।

आपो हि षा मयोभुव स्ता न जलं तधातन महोरषाय
चक्षसे ॥१४॥

यीवः शिवतमोरस झ्वाख भाजायतेह नः उग्रतोस्त्रिव
मातरः ॥१५॥

तस्मा अरङ्गमाम वो यस्व क्षयाय जिद्वध । आपो जन-
यथाचन ॥१६॥

द्यौः शान्तिरन्तरीक्षं शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः शान्ति-
रोषधयः शान्तिर्वनस्पतयः शान्तिः [विश्वेदेवाः शान्ति ब्रह्म
शान्तिः] शान्तिरेव शान्तिः ॥१७॥

पुनरपि प्रणव-व्याहृति-सावित्रीभिरिति यजुर्वेदिनाम् ।
सामगानान्तु प्रथमं प्रणवव्याहृतिसावित्रीभिः-ततः-ॐ कयानश्चिद्व
आभूवदूति सदावृधः सखा कवा सच्चिठया वृता । ॐ कयान-
सखी मदानां मंहिष्ठो मत्सदम्भसः । इदाश्चिदारजे वसु ॥ अभी-
पुणः सखीनामविता जरिद्वणां शतश्रवा स्यूतये ॥ स्वस्ति न इन्द्रो
वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्षीऽरिष्टनेमिः
स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ पुनरपि प्रणवव्याहृतिसावित्रीभि-
रिति एवं शान्तिं कृत्वा अशौचकालजनितपापक्षयार्थं काश्चना-
दिकं किञ्चिद्दद्यात् ।

यथा कूर्मपुराणे — •

दशाहान्तु परं सम्यक् विप्रोऽधीयीत धर्मवित् ।

दानञ्च विधिना देयमग्नभासादकं हि तत् ॥

क पुराणे [] विहितार्थः वर्ततः ।

दानविविचनन्तु दानकौस्तुभ्यां कृतमस्माभिः । इह तु प्रयोगमात्रं
किञ्चिद्विस्थिते ।

— काञ्चनादिकं तद्वैवर्ता सम्प्रदानञ्चाभ्यर्थं इदं काञ्चनं तुभ्यमहं
ददानीति द्विजकरे जलदानं ददस्वेति तेनोक्ते वारिषा काञ्चनं
प्रोक्ष्य वामहस्तेन धृत्वा ॐ अद्येत्यादि असुकगोत्रोऽसुकशर्भे
अथोचक्त्वा जनितापापक्षयकाम इदं काञ्चनमर्चितमग्निदेवत-
मसुकशर्भे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे इति द्विजकरे दद्यात्
अहोता स्वस्तीति वदेत् । ब्राह्मणोद्देशपक्षे यथासम्भवगोत्रनाम्ने
ब्राह्मणायानुसं सम्प्रददे इति ।

अद्येत्यादि कृतैतत् काञ्चनदानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं रजतं
पितृदेवतं असुकगोत्रायामसुकशर्भे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे
इति दक्षिणां दद्यात् । अहोता स्वस्तीत्युक्त्वा दक्षिणां गृहीत्वा
गायत्रीं कामसुतिषु पठित्वा काञ्चनमिदमग्निदेवतमिति वदेत् ।

सुवर्णं दीयमाने तु रजतं दक्षिणा श्रुता ।

इत्यग्निपुराणवचनात् रजतमेवात्र दक्षिणा ।

ततश्च—

प्रेतसुहिष्य यो दद्याद्देवगर्भंस्तिलान् कृप ।

यावन्तस्ते तिलाः स्वर्गे तावत्कालं स मोदते ॥

इति बृहपरिव्यहोतवचनात् काञ्चनगर्भतिलानुत्सृजन्ति । देवगर्भ-
तिलान् विष्णुं सम्प्रदानञ्चाभ्यर्थं इमांस्तिलान् तुभ्यमहं ददानीति
द्विजकरे जलदानं ददस्वेति तेनोक्ते वारिषा तिलानभ्युक्ष्य—

ॐ विष्णुदेहोद्भवाः पुष्पास्तित्वाः पापप्रणाशनाः ।

प्रेतस्वर्गं प्रयच्छन्तु संसारार्णवतारकाः ॥

इति पठित्वा वामहस्तेन धृत्वा कुशतिलजलान्यादाय ॐ ऋ-
त्वादि असुकगोत्रस्यासुकशर्मणो मरणाशौचान्तांहितीयेऽहनि
असुकगोत्रस्यासुकशर्मण एतत्तिलसमसंख्यकालस्वर्गवासकाम-
स्तिलानिमान् विष्णुदेवतान् हेमगर्भान् गन्धार्चितान् ॐ
असुकगोत्रायासुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे इति द्विज-
करे सकुशजलं दद्यात् । ग्रहीता गृहीत्वा स्वस्तीति वदेत् ।

ब्राह्मणोद्देशपक्षे तु यथासम्भवगोत्रनाम्ने ब्राह्मणाय सम्प्रददे
इति । अद्येत्यादि क्षतैतत्तिलदानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणार्मिदं काञ्चन-
मग्निदेवतमसुकगोत्रायासुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे
इति दक्षिणान्दद्यात् । ग्रहीता स्वस्तीत्युक्त्वा गायत्रीं कामसुतिंश्च
पठित्वा एतं तिला विष्णुदेवता इति वदेत् । एवमग्न्येवपि दानेषु
बोध्यम् ।

वैतरणोधेनुदानन्तु आमन्नमृत्युकर्त्तव्यमेव तदानीमशक्तौ पुत्रा-
दयोऽप्येकादशाङ्गे कुर्वन्तात्याचारः । तत्तु पूर्वमेव लिखितमस्ति ।
तत्राचम्ब यथाशक्ति दानानि दद्यात् । यथा—

भूमिदोषान्नपानीयं वस्त्रं ताम्बूलमासनम् ।

गन्धः पुष्पं फलं कृत्रं पादुका स्वर्णरौप्यकम् ॥

शय्या धेनुस्तथान्यानि दद्याद्दानानि शक्तितः* ॥

* न पुस्तके तथैतानि द्रोहण ।

अत्र केचित् ? आदानन्तरम्—

ततश्चोद्दिश्य पितरं ब्राह्मणेभ्यो धनं ददौ ।

महार्हाणि च रत्नानि गायत्र्याह्वनमेव च ।

इति रामायणदर्शनादेकोद्दिष्टाद्यात् परं कुर्वन्ति । तत्र आहुस्य मध्याह्नविधानात् दानस्य पूर्वार्हकर्तव्यत्वात् रामायणवचनस्य सम्यदानसमर्पणतयैव चरितार्थत्वात् सकलशिष्टाचारदर्शनाच्च आद्यात् पूर्वमेव दानमिति । दानविधिसु दानकौमुद्यां विवेचितोऽस्ति * अचोद्देशमात्रं क्रियते ।

भूमिर्देवता विष्णुः स्वर्गलोकमहितत्वं फलमन्यत्सर्वं पूर्ववत् । दीपस्य देवतं विष्णुरक्षय्यगतिः फलम् । अन्नस्य देवता प्रजापति-रक्षयसुखप्राप्तिः फलम् । जलस्य देवता वरुणः स्वर्गलोकमहितत्वं फलम् । वस्त्रस्य देवता बृहस्पतिः स्वर्गलोकमहितत्वं फलम् । ताम्बूलस्य देवता वत्सराजो मेधावित् सुभोगित्वा-प्राप्तत्वप्राप्तिः फलम् । आसनस्य देवता उत्तानाङ्गिरः फलन्तु राजत्व-सुखित्वभवनम् । पादुकाया उत्तानाङ्गिरो देवता प्राप्तत्वसुखित्वभवनं फलम् । स्वर्णस्याग्निर्देवता कुलसहितविष्णुभवनप्रयाणं फलम् । गन्धस्य देवता गन्धर्वी ब्रह्मपदप्रयाणं फलम् । पुष्यस्य वनस्पतिर्देवता फलमत्यन्तसुखित्वभवनम् । रजतस्य पितरो देवता कनकोज्वल-विमानकरणकप्रयाणं फलम् । फलस्य वनस्पतिर्देवता सर्वदा हर्षान्वितत्वभवनं फलम् । छत्रस्य उत्तानाङ्गिरो देवता प्राप्तत्व-

सुखित्वभवनम् फलम् । शय्याया उत्तानाङ्गिरो देवता फलस्यत्वन्त-
सुखित्वभवनम् । धेनोर्देवता रद्रः स्वर्लोकमहितत्वं फलम् ।
एवमन्यान्यपि यथाश्रुतं दद्यात् ।]

मत्स्यपुराणे—

*अग्नीचान्ताहितीयेऽङ्गि शय्यां दद्याद्विलक्षणाम् ।

काञ्चनं पुरुषं तद्वत् फलवत्समन्वितम् ॥

सस्मृग्ध द्विजदम्पत्यं नानाभरणभूषणैः ।

वृषोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो देया च कपिला शुभा ॥

अग्नीचान्तादिति अग्नीचान्ताहादित्यद्येः । अतएव अग्नीचान्ताहा-
हितीयेऽङ्गिति निमित्तोक्तेः कार्यः । विलक्षणां विचित्रां खट्वा-
सन-पदप्रक्षालनपानपात्र-सताम्बूलपात्राच्छादनोपधानादि नाना-
विधोपकरणान्वितामित्यद्येः । काञ्चनपुरुषदानन्तु शय्यादानत्पु-
ष्टयगव तद्वद्द्यादित्यभिसम्बन्धात् । द्विजदम्पतिपूजनमपि शय्या-
दानात् पुष्टयगव न तु वृषोत्सर्गस्याङ्गं पारस्करादिनानामुनिभि-
र्वृषोत्सर्गाभिधाने द्विजदम्पतिपूजनभिधानात्प्रधानाभूतशय्यादि-
मध्यपाताच्च ।

• न च ज्ञापत्येनीपकारकत्वबोधनात् फलवत्सन्निधावफलं
तदङ्गमिति न्यायादङ्गत्वमिति वाच्यम् ।

ज्ञापत्ययस्थानन्तर्यमात्राभिधायकत्वात् न हि भुक्त्वा
स्वपितीत्यादीं शयनस्योपकारकमङ्गं वा भोजनं भवति न चोप-

* क पुस्तके.सूतकान्तादिति कश्चित् पाठः ।

कारकत्वमात्रमङ्गताप्रयोजकं .भारभ्रणीयादौ व्यभिचारात् किन्तु-
भयस्मिन् क्रियमाणे द्विजदम्पतिपूजानन्तरमेव वृषोत्सर्गः कार्यः ।

न च पाठक्रमानुरोधेन क्रमो लभ्यत एव इति वाच्यम् ।
क्तावधिधानान्तर्यवन्तात् हृहस्यतिसवेनेष्टा सोमेन यजेतेतिवत्
कृतद्विजदम्पतिपूजनस्यैव एकादशाहवृषोत्सर्गाधिकारादुभयस्मिन्
क्रियमाणे विश्वजिन्नायात् स्वर्गफलमुद्दिश्य द्विजदम्पतौ पूजयि-
त्वैव वृषोत्सर्गः कार्यः । वृषोत्सर्गाशक्तौ तु निरपेक्षं द्विजदम्पति-
पूजनं निर्विवादमेवेति ध्येयम् ।

नानाभरणभूषणैरिति आभरणानि कुण्डलाङ्गुरीयशङ्खादीनि
भूषणानि ग्रन्थमाख्यवस्त्रादीनि । देयेति पृथग्विधानश्रवणात्
शृङ्गाख्यकपिलादानमपि पृथगेव । किन्तु विलक्षणशय्याकाञ्चन-
पुरुषदानद्विजदम्पतिपूजानां फलविशेषानुपादानात् विश्वजिन्ना-
येन स्वर्गफलमेव कल्पनायं वृषोत्सर्गकपिलादानयोस्तु मुन्यन्तरीक्तः
फलविशेषोऽस्त्येव ।

यथा याज्ञवल्क्यः—

हेमशृङ्गो शफै रीष्यैः सुशीला वस्त्रसंयुता ।

कांस्योपदोहा दातव्या क्षीरिणो गौः सदक्षिणा ॥

दाताऽस्याः स्वर्गमाप्नोति वत्सरान् लोमसस्त्रितान् ।

कपिला चेतारयति भूयसासप्तमं कुलम् ॥

देवव्रतः—

एकादशाहे प्रेतस्य यस्य चोत्सृज्यते वृषः ।

प्रेतलोकं परित्यज्य स्वर्गलोकं स गच्छति ॥

मासिके वा द्विपक्षे वा षण्मासे चाब्दिके तथा ।

वृषोत्सर्गश्च कार्त्तिक्यो यावन्न स्यात् सपिण्डता ॥

एकादशाह्नेऽशक्ती मासिकादिकः क्रमिकः कालः । तत्रापि तद्वैव
फलं एकादशाहस्यैवानुकल्पिककालत्वात् ।

सपिण्डनात् परन्तु कालविशेषं फलविशेषञ्चाह —
छन्दोगपरिशिष्टम्—

कार्त्तिक्यामयने चैव फाल्गुन्यामष्टकासु च ।

भाषादगां विषुवे चैव पोष्णागमाश्वयुजस्य च ॥

स्वर्भानुना चोपसृष्टे आदित्ये चन्द्रमस्यपि ।

मत्तावरान् मत्तपूर्वानुत्सृष्टस्तारयेद्दुषः ॥

पौष्णं रेवतीनक्षत्रं तद्युक्ता या आश्विनी पौर्णमासी तस्यामित्यर्थः ।
मत्स्यपुराणे—

चरणानि शिरः पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपतेः ।

लाचारममवर्णस्य तं नीलमिति निर्दिशेत् ॥

वृष एव स मोक्तव्यो न स धार्यो गृहं भवेत् ।

तदर्थमेषा चरति लोके गाथा पुरातनी ॥

एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।

यजेत वाश्वमेधेन नालं वा वृषमुत्सृजेत् ॥

एनं० वृषं लक्षणसंनियुक्तं

गैर्होद्भवं क्रीतमथापि राजन् ।

मुक्ता न शोचेश्वरणं मञ्जुभा

मोक्ते गतिश्चाहमतोऽभिधास्ये ॥

अत्र नीलवृषोत्सर्गस्य गथाश्चाद्वाह्यमेधतुष्यतामभिधाय सामान्येन मोक्षफलकथनादेकादशाहोऽपि मोक्षफलत्वमेव । एतेन सर्वत्रैव फलव्रवणात् वृषोत्सर्गः काम्य एव ।

अत्र केचित्-मत्स्यपुराणे एकादशाहश्चाहृतुष्यतयाभिधानात्, शक्तेनावश्यं कर्त्तव्य इति वदन्ति । तत्र

शय्याकाञ्चनपुरुषकपिलादानादीनामपि तथात्वप्रसङ्गात्, एकादशाहश्चाहस्य अशक्तं प्रत्यपि नित्यत्वनिश्चयात्तत्तुष्यताभिधानस्याशक्तं प्रत्यनित्यतारूपफलस्योक्तित एव व्याघाताच्च ।

वस्तुतस्तु एकादशाहश्चाहृतुष्यताभिधानस्य फलमेवालीकं तथाहि किमिदमेकादशाहश्चाहृतुष्यतयाऽभिधानफलं अनन्यकालीनत्वं वा अभिन्नफलत्वं वा शक्तस्याऽवश्यानुष्ठेयत्वं अभिन्नकर्त्तृकत्वं वा ।

— नायः—मासिके वा त्रिपक्षे वा इत्यादि देवव्रतवचने कालान्तरस्यापि प्रतिपादितत्वात् ।

न द्वितीयः—एकादशाहादौ वृषोत्सर्गस्य प्रेतलोकपरिहार-पूर्वकस्वर्गलोकगमनफलत्वेन नीलवृषगोचरतया मोक्षफलत्वेन कार्त्तिक्यादौ पूर्वापरसप्तपुरुषतारुण्यफलत्वेन च एकादशाह-श्चाहस्य तु प्रेतत्वपरिहारमात्रफलत्वेन च पृथक्पृथक्फलत्वात् ।

न तृतीयः—एकस्यैव शक्तं प्रति नित्यत्वमशक्तं प्रत्यनित्यत्व-मित्यदृष्टान्तकल्पनाया हास्यास्पदत्वात् । अन्यथा एकादशाह-श्चाहस्यापि तुष्यन्यायादशक्तं प्रत्यनित्यता स्यात् ।

न चतुर्थः—एवञ्च काम्यत्वे निर्णीते सति कामनावतः
सर्वस्यैवाधिकारात् ।

ततश्च—

महार्हाणि च रत्नानि गात्रं वाहनमेव च ।

यानानि दासीर्दासाञ्च राष्ट्रस्तस्वीर्षदेष्टिके ॥

इत्यादि रामायणोक्तवत्सर्वमेव नित्यकाम्यसामान्यमेकादशाहा-
नुष्ठेयम् ।

*मत्स्यपुराणे—शय्यादानादिकसुक्तं तत्र चैतत्प्रकरणे
एकादशाहश्राद्धं नाभिहितं कथं तत्तुल्यताभिधानमित्यलं
बहुना ।

केचित्सु मूलमासाभ्यन्तरे एकादशाहे तृषोत्सर्गो न कार्यं
इत्याहुः । तन्न-एकादशाहे नियमविधानात् ।

नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा ।

तथा तथैव कार्याणि न कालसु विधीयते ॥

इति दक्षवचने नैमित्तिकपदेनागन्तुकनिमित्तोपनिपातविहितस्य
गृह्योतत्वादुपरागनिमित्तकदानतृषोत्सर्गादिवदपाठवादिनिमित्तक-
शान्तिकर्मादिवच्च द्वादशाहिकत्रैपक्षिकश्राद्धवच्च मरणनिमित्त-
कैकादशाहविहिततृषोत्सर्गशय्यादानादीनामनिवार्यत्वाच्च ।

तथा हहस्यतिः—

नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन् मलिनक्षुचे ।

* च पुराणे मत्स्यपुराणवतं नोद्घाटितम् ।

ब्रह्मपरिग्रहोत्तवचनञ्च—

मलमामादिकः कालो हृषीकेशे न दूष्यति ।
वत्सरोपरिकर्त्तृथे कालशुद्धिर्विधोयते ॥ इति ॥

यत्तु—

अग्न्याधानं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञदानव्रतानि च ।
देवव्रत-हृषीकेश-चूडाकरण-मेखलाः ।
मङ्गल्यमभिषेकञ्च मलमासे विवर्जयेत् ॥

इति ज्योतिःपराशरवचनं तत् वत्सरात्परकर्त्तव्यहृषीकेशविषय-
मिति । अत्र यद्यपि हृषीकेशोत्सर्गः श्रूयते तथापि चतस्रो
वत्सतर्थस्ताश्चालंकार्येति पारस्करेणोपदेशात् एनं युवानं पति-
मित्युत्सर्गमन्त्रलिङ्गाच्च—

द्विहायनोभिर्धन्याभिश्चतुर्भिःसह रूपवान् ।

हाभ्यामथैकयाऽभावादुत्सृष्ट्यो द्विहायनः ॥

यो वाहयति* षण्डञ्च पिवेत् क्षीरञ्च तद्वाम् ।

यावन्ति तस्य लोमानि तावद्वर्षाख्यधोगतिः ॥

तासां न चाज्यं पातव्यं शाश्वतीं गतिमिच्छता ।

इत्यग्निपुराणवचनाञ्च वत्सतरोचतुष्टयसहितस्यैव हृषीकेशोत्सर्गः ।
अतएव वत्सतरोचतुष्टयसाहित्येन सङ्कल्पवाक्यं सुगतिसोपानादौ
लिखितम् । एष च शूद्रेणाप्यनुष्ठेयः सामान्येन विधानात् ।

श्वेतोदरः कृष्णपृष्ठो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ॥

* न पुस्तके - यावा इति ।

सिन्धुरत्नेन वर्षेन क्षत्रियस्यापि शस्यते ।
काञ्चनाभेन वैश्यस्य कृष्णेनाप्यन्यजन्मनः ॥

इति मत्स्यपुराणे वृषस्य वर्षविशेषेण प्रशस्य कथनाच्च ।
अतएव पारस्करे एतयैवोत्सृजिरन्निति एतयैव ऋचां नान्य-
वाक्येनेत्येवकारार्थवशात् वाक्यभेदकल्पनागौरवाच्च उत्सृजिरन्निति
चातुर्वर्ण्यसाधारणतया बहुवचनोपदेशाच्च रथकारन्यायात् शूद्रेणापि
एनं युवानमित्याद्युत्सर्गप्रकाशकमन्त्रः पठनीय एव ।

न च - अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ।
इति ब्राह्मणद्वारा पठनीय इति वाच्यम् । . .

प्रधानस्य ऋषवात् स्वस्वत्वध्वंमरूपस्य स्वयंभेधनुष्ठेयस्य मुनि-
भिरिव तादृग्वाक्येनैव विहितस्यानन्यथासिद्धस्य वृषोत्सर्गस्याजात-
त्वात् रुद्राध्यायजपादेभ्यु अङ्गत्वेनाचार्य्यद्वाराप्यनुष्ठेयत्वे आधाङ्ग-
मन्त्रवदन्यथासिद्धत्वमिति ।

अतएवोत्सर्गमन्त्रपाठानधिकारान्तादृशविशेषप्रतिपादकवचना-
भावादानुपनोतस्य स्त्रियायाधिकारो वृषोत्सर्गं नास्तीति ध्येयम् ।

प्रमाणाभावाद्दुषोत्सर्गोऽधिवामो नास्तीति केचित् तदशुद्धं एनं
युवान्, पतिं वो ददानोति मन्त्रलिङ्गेन वत्सतरीगतस्वत्वारोपणेन
च वत्सतरीणां देवतात्वावगमात् “देवतोद्देशेन द्रव्यन्यागो यागः”
इति यागलक्षणव्यप्यनाद् यागत्वे सिद्धे दशीपौणमासातिदेशेनाङ्ग-
भूताधिवासप्राप्तः-गन्धेनाभ्युक्षणं गवामिति शूलगवोक्ताधिवामस्य-

“अथ वृषोक्तर्गे गीयन्नेन व्याख्यातः” इत्यनेन पारस्करेणाति-
दिष्टत्वाच्च ।

श्रुताधुनिकाः—एकादशाहपूर्वदिनेऽशौचसम्भवात् संवत्सरा-
भ्यन्तरेऽपि मासिकादौ च* ।

प्रमीती पितरी यस्मिं देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।

नापि देवं न वा पैत्रं यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥

इति देहाशुद्धिविधानात् संवत्सरात्परमेव साङ्गस्य† कर्त्तव्यताव-
गमात् वृद्धिश्राद्धवदधिवासाभावः, अन्यथा वत्सराभ्यन्तरे वृद्धि-
श्राद्धस्याप्यनुष्ठानं स्यादिति प्राचीनाचारमुल्लङ्घ्य व्यवस्थापयन्ति
तदशुद्धम् ।

यद्यधिवासो वृषोक्तर्गेऽङ्गमित्यस्ति तदाशौचान्तपरदिने वृषो-
क्तर्गः कार्यं इत्यपदिशन् विधिरेव तदङ्गान्यपि विदधातीत्यशौचे-
ऽप्यधिवासो वैधः दाशौहकपिण्डदानवत् तत्राशौचमकिञ्चित्कार-
मनङ्गत्वे तु कस्तत्र प्रसङ्गः कथं वा अन्यदा तदनुष्ठानमिति ।

न च‡ प्रधानाधिकाराभावान्नाङ्गेऽधिकार इति वाच्यम् ।

शब्दः कर्त्तव्यतया प्रधानाधिकारसम्भवात् ।

न च तद्दिनेऽधिवास इति वाच्यं पूर्वदिनरूपाङ्गाभावात् न
चाङ्गविधानमन्यदा चरितार्थमिति वाच्यं सामान्यप्राप्तस्याङ्गविधि-
रनिवार्यत्वात् । अन्यथा एकादशाहश्राद्धे पूर्वदिने ब्राह्मण-
निमन्त्रणाद्यपि न स्यात् ।

* क पुस्तके—मासिकादौ च परं नास्ति ।

† क च पुस्तके—साङ्गत्वात् ।

‡ च पुस्तके पूर्वदिने इत्यधिकः ।

*न च तत्रापि निमन्त्रणवाचः-

प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् ।

ब्रह्मं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोष सू० ॥

इति मनुना एकोद्दिष्टस्य निमन्त्रणदिनादारभ्य ऋहमध्ययन-
निषेधात् ।

तथाह वराहपुराणे—

अस्त्वं गते तथादित्य गत्वा विप्रनिवेशनम् ।

दद्यात्तु पाथं विधिवन्नमस्कृत्य द्विजोत्तमम् ॥

प्रेतस्य नामाथोद्दिश्य यथार्थं विनियोजये ।

श्वः करिष्य इति कृत्वा ब्राह्मणांश्च निमन्त्रयेत् ॥

गतोऽसि दिव्यलोकं त्वं कृतास्तविहितात्पथः ।

मनसा वायुभूतेन विप्रेषु स्वं नियोजय ॥

पूजयिष्यामि भांगेन एवं विप्रं नियोजयेत् ।

†पादस्त्रक्षणं तैलेन प्रेतस्य हितकाम्यया ॥ इति

न च वचनबलादेव तत्र तथेति वाच्यं वचनस्योक्तयुक्तिमूलत्वेनान्यथा
गतिसंभवात् वलकल्पनाया अयोगात् । किञ्चाशौचपतितश्राद्धस्य
निरामिषभोजनसकृद्भोजनमैथुनवर्जनादिकमङ्गमपि न स्यात् ।
उक्तयुक्तिस्तु सर्व्वं सिद्धिकरीति सैवोपास्येति ।

* क ख पुस्तके - [] चिह्नितार्थो नास्ति ।

† ग पुस्तके—पादप्रक्षालनं तेन ।

किञ्चाशौचव्यपगमे सुस्नात' इत्यादिविष्णादिवचनेन दशाहा-
त्परमशौचाभावप्रतिपादनादन्यथा सम्ब्यादीनामकरणप्रसङ्गात् ।

कालिकापुराणे —

महागुरुनिपाते तु काम्यं किञ्चिन्न चाचरेत् ।

लघुहारीतेन च

सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ।

तथैव काम्यं यत्कर्म्म वत्सरात्प्रथमादृते ॥

इति काम्यकर्म्मणामेव निषेधात् । तथापि च विहितानां काम्यानां
दानवृषोत्सर्गादीनां, कर्त्तव्यतानियमात् तदङ्गानामधिवासादीनां
वत्सराभ्यन्तरे ऋतरांमेव कर्त्तव्यत्वमायातं अन्यथा तुल्यन्यायात्
हामादीनामप्यकरणप्रसङ्गः स्यात् केवलं वृषोत्सर्गमात्रं स्यात् ।
हृद्विश्राद्धस्य तु

सेतुवृक्षजलादीनां प्रतिष्ठासु विशेषतः ।

तीर्थयात्रावृषोत्सर्गं हृद्विश्राद्धं प्रकीर्त्तितम् ॥

इति मत्स्यपुराणवचनात् वृषोत्सर्गाङ्गत्वेऽपि वाचनिक एवात्र निषेधः ।

यथा—

त्रिपिण्डमाचरेच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं सृताहनि ।

उगनाः—

नार्वाक्संवत्सार्वृद्धिर्वृषोत्सर्गं विधीयते ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं हृद्विश्राद्धं विधीयते ॥ इत्यलं बहुना ।

वृषोत्सर्गश्च एकादशाहश्राद्धात् पूर्वमेव कार्यो न तु परं देवकृत्य-
त्वेन पूर्वश्राद्धविधानात् निषेधश्रवणाच्च ।

यथा शास्त्रायनः—

सत्त्वैकादशिकं श्राद्धं वृषोत्सर्गं करोति यः ।

असिपत्रवने घोरे पिष्टभिः सह वष्यते ॥

अथ शय्यादानादिप्रयोगः ।

खट्वादिनानांविधोपकरणां शय्यामुत्तानाङ्गिरसं ब्राह्मणञ्चाभ्यर्थ्य
 इमां सोपकरणां शय्यां तुभ्यं ददानीति द्विजकरे जलं दत्त्वा
 ददस्विति तेनोक्ते वारिणा शय्यां प्रोक्ष्य अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य
 प्रेतस्यामुकग्रन्थः स्वर्गकाम इमां नानाविधोपकरणां शय्या-
 मुत्तानाङ्गिरोद्वेषतामर्चिताममुकगोत्रायेत्यादि दक्षिणास्यर्गन्तं
 पूर्व्ववत् । ततो वृस्त्रसमन्वितं काञ्चनपुरुषं विष्णुं ब्राह्मणञ्च सम्पूज्य
 पूर्व्ववत् कृत्वा अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकग्रन्थः स्वर्ग-
 काम इमं काञ्चनपुरुषं फलवस्त्रसमन्वितं विष्णुदैवतमर्चितममुक-
 गोत्रायेत्यादि दक्षिणास्यं पूर्व्ववत् । ततो द्विजदम्पती आनीय
 अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकग्रन्थः स्वर्गकामोऽहं द्विज-
 दम्पती पूजयिष्ये इति सङ्कल्प्य द्विजदम्पतीभ्यां पाद्यं नमः इत्यादि
 गन्ध-पुष्प-ताम्बूल-नानाविधोपचार-वस्त्रालङ्कारादिभिः सम्पूज्य
 दक्षिणां दद्यात् । वृषोत्सर्गप्रयोगस्तु दानकौमुद्यां द्रष्टव्यः । ततश्च
 मत्स्यपुराणोक्तक्रमानुरोधात् कपिला देया ।

सवत्सां कपिलां स्वर्णशृङ्गायलङ्कृतां पाद्यादिभिः सम्पूज्य
 धेन्वङ्गाधिष्ठाहृदेवताभ्यो नम इति पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा कृताञ्जलिः
 पठेत् ।

या लक्ष्मीः सर्व्वभूतानां या च देवेश्ववस्थिता ।

धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ॥

देहस्था या च रुद्राणो शङ्करस्य सदाप्रियाः* ।
 धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहत् ॥
 विष्णोर्वक्षसि या लक्ष्मीः स्वाहा या न्व विभावसोः ।
 चन्द्रार्कशक्रशक्तिर्या धेनुरूपा च सात्रियेण† ॥
 चतुर्मुखस्य या लक्ष्मीर्या लक्ष्मीर्धनदस्य च ।
 या लक्ष्मीः सर्वभूतानां सा धेनुर्वरदाऽऽस्तु मे ॥
 स्वधा त्वं पितृमुस्थानां स्वाहा यन्नभुजां यतः ।
 सर्वपापहरा धेनुः सर्वशान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति पठित्वा रुद्रं ब्राह्मणञ्चाभ्यर्च्य इमां धेनुं तुभ्यं ददानोति
 द्विजकरे जलं दत्त्वा ददस्वेति तेनोक्ते धेनुं प्रोक्ष्य वस्त्रेणाच्छाद्य
 पुच्छं धृत्वाद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्भणो मरणा-
 शौचान्ताद्वितीयेऽहनि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्भण एतद्देनु-
 लोमसश्चितवत्सरावच्छिन्न स्वर्गवासामसमकुलतरणकाम इमां
 कपिलां धेनुं सौवर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां ताम्रपृष्ठां कांस्योपदीपा-
 मादर्शललाटां घण्टाघ्रीवां चामरपुच्छां पयस्विनीं वामोयुगा-
 ष्छादितां अमुकगोत्रायामुकशर्भणे ब्राह्मणायार्हं सम्यददे इति
 ग्रहीतां पुच्छे गृहीत्वा स्वस्तीति वदेत् दक्षिणादान-गायत्री-
 पाठादिकम् ।

* ग पुस्तके - शङ्करस्य च या प्रिया ।

† क क पुस्तके - रूपान्ताया दिव्ये ।

ततो दाता धेनुं प्रदक्षिणीकृत्य पठेत्—

यावन्ति तव लोमानि शरीरे सम्भवन्ति हि ।

तावद्धर्मसहस्राणि स्वर्गं वासोऽस्तु मे पितुः ॥

ततो घासग्रामदानम् ।

सुरमे त्वं जगन्नाथे देवानाममृतप्रदे ।

गृह्णाण वरदे घासमोषितार्थं प्रदेहि मे ॥

कपिलाभावे तदितरसालङ्कृतधेनुदाने तु अद्येत्यादि एतद्देनुलोम-
सम्भितवत्सरावच्छिन्न-स्वर्गवासकाम इमां धेनुमित्यादि पूर्व्ववत्
सर्व्वं करण्यम् । तत एकाद्द्विष्टं कुर्यात् ।

लघुहारोतः—

एकोद्द्विष्टन्तु कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् ।

अभावे पाकपात्राणां तदहः समुपोषणम् ॥

पाकपात्राणां स्यात्वादीनां एतत्सकलसामग्रभावोपलक्षकम् ।

तदहः समुपोषणमिति पाकसामग्रभावे पाकाभावाच्छाङ्गलोपे

द्रव्यासम्प्रादनेन तद्दिनविहितातिक्रमजनितपापक्षयार्थं प्रायश्चित्त-

रूपं, आहन्तु क्षणिकादस्यां सामग्रीं सम्प्राप्य कर्त्तव्यम् । अपाट-

वादी तु नोपवासः ।

यत्—

सपिण्डीकरणं यमवत् प्रेतश्राद्धानि षोडश ।

पक्षाब्देनैव कार्याणि सामिषेण द्विजातिभिः ॥

इति वचनं तत् सपिण्डीकरणान्तश्राद्धानां पाकावश्यभावप्रति-

पादकं न तु सांख्यकारिकैकोद्दिष्टस्य पादावश्यम्भावव्यवच्छेदकं
पाकेनैव सदा स्वयमित्यस्य सङ्कोचे प्रमाणाभावात् ।

शुद्धेण त्वामात्रैर्नैव ।

यथा मन्त्रपुराणे—

एवं शुद्धोऽपि सामान्यं वृद्धिश्चाहस्य सर्व्वदा ।

नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्यादाभावबहुधः ॥

सामान्यं यत्किञ्चिद्देवपूजादिकमित्यर्थः । वृद्धिश्चाहमिति
सकलत्राज्ञोपलक्षणम् ।

तथा—

सदा स्वयमित्यनेनैकोद्दिष्टं नान्यद्वारेति प्रागेव व्याख्यातम् ।

आद्यैकोद्दिष्टे विशेष उक्तो बराहपुराणे—

प्रचाख्य पादौ विप्रस्य करे धृत्वा च मन्त्रवित् ।

उपविश्यासने तत्र इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

अत्रासने देवराजाभ्यनुज्ञातो

विश्रम्यतां द्विजवर्यानुग्रहाय ।

प्रसादये त्वासनं गृह्ण पूतं

स्नानाग्निशुद्धेन करेष विप्र ॥

आतपार्थं ततश्चैवं ब्राह्मणाय प्रदीयते ।

पश्चादुपानहौ दद्यात् पादस्पर्शकरे शुभे ॥

सुतप्तवालुका भूमिरसिपत्रवर्णं तथा ।

सन्तारयति दुर्गाच्चि प्रेतं दददुपानहौ ॥

अन्वयव्यवहारेण एकादशाहत्रांशदिनादारभ्य कार्यं तत् पूर्वमशी-
चेऽनधिकारात् ।

मत्स्यपुराणे—अशीचान्ताद्वितीयेऽङ्गि इत्युपक्रम्य—

यावदब्दश्च यो दद्यादुदकुम्भं विमत्सरः ।

प्रेतायान्नसमायुक्तं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

इत्यभिधानात् ।

अतएवाब्दपदं किञ्चिन्नूनाब्दपरं काम्यश्चेत्तत् फलश्रवणात् ।

अशीचान्तरपातेऽपि न देयमिदमनधिकारात् । शुचिभूतेनापि

पतितानि—इत्यानि शृताहसम्बन्धिन्नाहस्येवाशीचान्ते देयत्वा-
दनावश्यकत्वाच्च ।

पारस्कारः—

अहरहरन्नमस्ते ब्राह्मणायोदकुम्भश्च दद्यात् । पिण्डमप्येके
निष्टुल्वन्तीति ।

अथ—

अहन्यहनि यच्छ्राद्धं तन्नित्यमभिधीयते ।

इति भविष्यपुराणवचनात् नित्यत्वे सति—

नित्यन्नाहमदैवं स्वादर्घ्यपिण्डविवर्जितम् ।

इति बृहस्पतिवचनात् ॥

नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि अर्घ्यावाहनवर्जितम् ।

‘इति वचनाच्च ।’

अर्घ्यपिण्डादिनिषेधे केचिच्छास्त्रिविधेः पिण्डमपि निष्टुल्वन्ति
ददतीत्यर्थः । तच्च पारस्कार-गोभिलयोरसम्मतम् ।

अत्र च सर्वत्राद्यस्वाम्बुघटस्य च स्नातस्त्रीणोपदेशात् स्वतन्त्रयो-
रेवोत्सर्गवाक्ये निवेशः । एतदत्र एषोऽम्बुघट इतिरूपः, एतेन
घटस्याप्युत्सर्गः ।

संवत्सरमध्ये तु वृद्ध्यादिनिमित्तेन सपिण्डनापकर्षे कृतोऽप
यावद्वर्षमम्बुघटश्चाहमाह याज्ञवल्करः—

अर्वाक् संवत्सराद्यस्य सपिण्डीकरणं भवेत् ।

तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यात्संवत्सरं द्विजे ॥

न चाशक्तिसपिण्डनविषयमेवेदं वचनं न तु वृद्धार्थसपिण्डनविषय-
मिति वाच्यम् । सङ्कोचे प्रमाणाभावात् किञ्चारम्भकर्मणां समा-
पनस्यावश्यकत्वात् ।

सपिण्डीकरणान्ता तु ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैः ।

इति शातातपवचनात् सपिण्डनान्तप्रेतश्चाह्नपकर्षोऽम्बुघटस्याप्यप-
कर्षप्राप्तौ तदपवादकं वचनमिदं तच्चाशक्ताविव वृद्धावपीति ।
एतच्च आहं वृद्धार्थमपक्तञ्च सपिण्डने प्रेतत्वपरिहारपूर्वक-पितृत्व-
प्राप्तौ सत्यामप्यसमवेताद्यंनापि प्रेतपदेनैव कार्यम् ।

अन्नं कुम्भश्च दातव्यं प्रेतनिर्हेशधर्मतः ।

इति हारीतवचनात् षोडशश्राद्धवत् प्रेतपदत्वेनैव देवत्वावगमात् ।

न च प्रेतपदं पितृपदयोस्तुल्यलोकप्राप्तुर्पाधिनेव प्रयोग-
नियमः, वारणस्यादिसृतस्यापि षोडशश्राद्धानां प्रेतपदेनैव क्रिय-
माणत्वात् कृतमपि षोडशश्राद्धेषु बलवत्तरपापवशेन प्रेतत्वमत्त्वेऽपि
सपिण्डनीतरश्राद्धानां पितृपदेनैव कर्तव्यत्वाच्च किन्तु कर्मविशेषे

प्रयोगनियमः सपिण्डनप्राक्विहितानां कर्मणां प्रेतपदवत्त्वे
देवतात्वं तत्परिविहितानाम्नु पितृपदवत्त्वेन इति ।

अतएव—

असंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः ।

पितरं तत्र संस्क्रुत्यादिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् प्रेतीभूतेनापि पितामहं न सह
पितुः सपिण्डने क्रियमाणे पितामहपदोक्तेखेनैव पितामहश्चाहं
न तु प्रेतपदेन तत्र च एतद्वः पितर इत्यादिमन्त्रीऽपि समवेतार्थं
इति ध्येयम् ।

यदङ्गमपि मङ्गलानां विलसति सीमा विलासलक्ष्मीणाम् ।

श्रीगोविन्दसुखेन्दोः क्षितरुचिरभितः शुभं तनुताम् ॥

एवमशौचशुद्धिं निरूप्यिदानीं कालोपाधिविशेषाणां कर्माङ्गत्व-
निरूपणसुखेन कालशुद्धिर्निरूप्यते ।

तत्र महाशुक्निपाते वत्सरपर्यन्तं काम्यनैमित्तिककर्मनिषेध-
माह कालिकापुराणे—

विशेषतः शिवापूजां प्रमीतपितृको द्विजः ।

यावत् वत्सरपर्यन्तं मनसापि न चाचरेत् ॥

महाशुक्निपाते तु काम्यं किञ्चिन्न चाचरेत् ।

आर्त्विण्यं ब्रह्मयज्ञश्च श्राद्धं देवयुतश्च यत् ॥

प्रमीतपितृक इति महाशुक्निपातोपलक्षण(क)म् । अतएव वक्ष्यति
महाशुक्निपाते त्विति । शिवापूजामिति सकलकाम्यनैमित्तिक

देवपूजोपलक्षणम् तेन दुर्गीकवादिनिषेधः । यावद्वर्षपर्यन्त-
मिति सपिण्डनेन महागुरोः प्रेतत्वपरिहारपर्यन्तमित्यर्थः ।
तेन संवत्सरमध्येऽपि ह्यर्थमपुत्रस्य सपिण्डने कृते पितृत्वप्राप्त्यर्थ-
मेवापकर्षादन्यथा वृद्धिश्चात्रे कथं पितृपदप्रयोगः ।

अर्वाक् संवत्सरात्पूर्वेषु पूर्णं संवत्सरेऽपि वा ।

ये सपिण्डीकृता प्रेता न तेषान्त् पृथक्क्रिया ॥

प्रेतत्वाच्चेह निस्तीर्णाः प्राप्ताः पितृगणन्तु ते ।

इति यातातपवचनाच्च प्रेतत्वपरिहारपूर्वकं पितृत्वप्राप्तिर्जातत्वात्
सर्वं कर्म कर्त्तव्यमेव । अथत्वात् त्वपकर्षेः—

अर्वाक् संवत्सराद्यस्य सपिण्डीकरणशब्देत् ।

प्रेतत्वमिह तस्यापि ज्ञेयं संवत्सरं नृप ॥

इत्यग्निपुराणवचनात् संवत्सरपर्यन्तं प्रेतीभावंसत्त्वेन तत्पर्यन्तमेव
काम्यनैमित्तिकदेवार्चनादि नाचरेत् । तत्र हंतुमाह महागुरु-
निपाते त्विति यतो महागुरुनिपाते महागुरोः प्रेतीभावं सत्त्वे
यत्किञ्चिद्देवं पैत्रं वा काम्यं कर्म वा नाचरेदिति । अतएव महागुरोः
प्रेतीभावनिवन्धनमेव कर्मनर्हत्वं न मरणनिवन्धनं तस्य चैका-
दशाहं निवृत्तेः ततश्चाग्रीचलक्षणाव्याप्त्या तदक्षभक्षण-तत्प्रति-
ग्रहादौ तद्दानादिक्रियायाञ्च दोषाभावः, एवञ्च महागुरुनिपाति-
गोचरतया कालविशेष एव दूष्यति न तु महागुरुनिपाते इति
यच्च—

प्रमीतौ पितरौ, यस्व देहस्तस्याश्चिर्भवेत् ।

नापि देवं न वा पैत्रं यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥

इति स्मृतिसागरे लिखितं देवौपुराणवचनं तद्देहस्याश्चिर्भवेत्कथन-
निन्दार्थानुवादेन काम्यानां देवपैत्रकर्मणां वर्जनस्यावश्यभाव-
प्रतिपादकमेव न तु वस्तुतस्तु तद्देहोऽश्चिरिति ध्येयम् ।

तत्राप्यागन्तुकनिमित्तोपनिपातविहितमपाटवादिनिमित्तकं
शान्थादिकं काम्यमपि कर्त्तव्यम् ।

यथा दत्तः—

नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा ।

तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते ॥

वामनपुराणे—

नित्यस्य कर्मणो हानिः केवलं मृत्युजन्मनोः ।

न तु नैमित्तिकोच्छेदः कर्त्तव्यो हि कथञ्चन ॥

एवमुपरागनिमित्तकस्नानदानश्राद्धादिकमपि मातृमरणे कर्त्तव्यं
तुल्यन्यायात् पित्रमरणे तु उपरागनिमित्तकं श्राद्धं न कार्त्तव्यम् ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्ष्णभुग्भवेत् ।

ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपार्ष्णसु ॥

त्रिपिण्डमाचरेच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं मृताहनि ॥

इति मत्स्यपुराणे पित्रसपिण्डनानन्तरमेव उपरागश्राद्धविधानात् ।

नित्यन्तु प्रतिदिनकर्त्तव्यं सन्ध्या-सायंप्रतर्हीमिष्टदेवपूजादिकं
कर्त्तव्यमेव काम्यानामेव देवपैत्राणां कर्मणां प्रतिषेधात् । तर्हि

पञ्चमहायज्ञादेनामनुष्ठानप्रसङ्ग इत्याह चार्त्तव्यमिति—

आर्त्विज्यं याजनं ब्रह्मयज्ञमिति पञ्चमहायज्ञोपलक्षणं तेन स्वधातर्पणबलिबैश्वदेवातिथिपूजननित्यश्राद्धानि न कार्याणि प्रेततपेषमात्रन्तु कर्त्तव्यमेव । श्राद्धं देवयुतमिति श्रुताहविहिततरं विश्वदेवसमन्वितं पार्वणश्राद्धमित्यर्थः ।

तेन संवत्सरमध्येऽपि पित्रमरणे मातुः सांवत्सरिकं मातृ-
मरणे पितुः सांवत्सरिकं पितामहादीनाश्चावश्यं सांवत्सरिकं
सर्वाणि च प्रेतकर्माणि कार्याणि काम्यन्तु सांवत्सरिकं वर्जयेदेव
काम्यं किञ्चिन्न चाचरेदिति पूर्ववचनात् ।

अतएव—

ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्जसु ।

त्रिपिण्डमाचरेच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं श्रुताहनि ॥

इति मत्स्यपुराणे ततः प्रभृतीत्यनेन सपिण्डोकरणात्

पूर्वं पार्वणनिषेध उक्तः ।

तथा हारीतः—

ततः प्रभृति वै प्रेतः पित्रसामान्यमाप्नुयात् ।

बिन्दते पित्रलोकञ्च ततः श्राद्धं प्रवर्त्तते ॥

तत्र चामावस्थादिमरणनिमित्तेन पार्वणविधिनानुष्ठीयमानस्य

सांवत्सरिकस्य निषेधप्राप्तौ प्रतिप्रसवमाह बृहस्पतिः—

पितर्युपरते पुत्रो मातृश्राद्धान्निवर्त्तते ।

मातर्युपि च वृत्तायां पित्रश्राद्धादृते समाः ॥

मातृश्राद्धादृते पार्वणश्राद्धान्तरात् संवत्सरं व्याप्य निवर्त्तते इत्यर्थः ।

अत्र संवत्सरमध्ये

ब्रीहिपाके च कर्त्तव्यं यवपाके तथैव च ।

न तावाद्यौ महाराज विना श्राद्धं कथञ्चन ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरविहितस्य पार्व्यणश्राद्धस्वाभावात् ।

नवान्नभक्षणनिषेधेऽपि पुरातनधान्यास्वाभे पुनरनन्यगत्या नवान्नेन
प्रेतश्राद्धं विधाय नवान्नं भोक्तव्यमिति प्राञ्चः ।

लघुहारीतः—

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा ।

सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ।

तथैव काम्यं यत्कर्म्म वत्सरात् प्रथमादृते ॥

सपिण्डीकरणानन्तरमेव विवाहोपनयनाद्यभ्युदयं कुर्यान्न तु पूर्वं
तथैव वत्सरात् प्रथमादृते प्रथमाब्दाद्बृहद्विरेव काम्यमभ्युदयं कुर्यान्न
तु तदर्धमपकर्षः कार्यः । [तेन सपिण्डनात् पूर्वं काम्यं
नास्तीति] ।

मत्स्यपुराणे—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्व्यणभुग्भवेत् ।

बृह्णीष्टापूर्सयोग्यस्य गृहस्यश्च ततो भवेत् ॥

अत्रापि ततो भवेदित्यनेन सपिण्डीकरणात् पूर्वं बृहदादिकं न
कार्यमित्यायातं बृह्निर्नामकरणचूडाकरणोपनयनादि बृह्नि-
योग्यता तु संस्कार्यत्वेन संस्कारकत्वेन चेत्यर्थः । इष्टं यागदानादि
पूर्वं वापीकूपतडागसेत्वारमरेवगृहदानादि । गृहस्येति गृह-

[] च पुस्तके—विज्ञितांशोऽधिकः ।

स्वधर्मः पञ्चमहायज्ञ-भोजनहय-मैथुणादिः, तदपि • सर्वापिच्छनात् परमेव न तु पूर्वमित्यर्थः । सत्यपि गार्हस्थ्ये वचनात् तत्कार्यप्रति-
षेधः । अन्यथा गृहस्थस्य ततो भवेदित्यनर्थकं स्यात् ।

अतएव संवत्सरमध्ये दुर्गोत्सव-रोहिण्यष्टमीव्रतादिकं न कार्यं
गृहस्थधर्मत्वात् “देवतीहेत्रेण द्रव्यत्यागो यागः” इति यागलक्षण-
व्यापकत्वेनःमाहत्यागश्चोयाग इत्यादिप्रयोगदर्शनेन देवतार्चनस्य
यागत्वादिष्ठापूर्वमध्येऽभिनिवेशाच्च । अतएव स्नक्चन्दनाद्युप-
भोगमपि न कुर्वन्ति गृहस्थविहितत्वात् ।

एतच्च तत्कालपितृत्वप्रापकसपिच्छनानन्तरं ब्रह्मव्यं तच्च
बृहिसन्निधाने संवत्सरान्ते च क्रियमाणमिति । अथप्या तु
सपिच्छनापकर्षे संवत्सरपर्यन्तं प्रेतोभावसत्त्वात् तत्पर्यन्तमेव
कार्मानधिकारितेति प्रागवस्थितम् ।

महागुरौ प्रेतोभूते बृहिकर्म न युज्यते ।

इति वचनम् ।

अत्र केचित्—

अर्वाक् संवत्सराद्यस्य सपिच्छीकरणभवेत् ।

प्रेतत्वमिह तस्यापि ज्ञेयं संवत्सरं नृप ॥

इत्यग्निपुराणवचनादशक्त्यापकर्षे कृतेऽपि पितुः प्रेतोभावसत्त्वे
देवादवश्यानुष्ठेयबुध्नुपस्थितौ पुनर्बृहत्पार्थमपकर्षे कृत्वा बृहिः
कार्योत्साहः । तच्च •

* अ पुलाके व्यापनेन ।

+ अ पुलाके - प्रागेव विदितम् ।

पुनरपकर्षविधानाभावात् अपलाय्य कृतत्वेन स्वकालप्राप्तत्वा-
भावात् पुनरपकर्षासम्भवाच्च । स्वकालव्याप्तस्य हि पूर्वकाल-
करणमपकर्षः किन्तु 'स एवापकर्षः पिढत्वप्रापककालं प्राप्य
भ्रेतत्वपरिहारं पिढत्वञ्च जनयति ।

स च संवत्सरान्तो शुद्धिसन्निहितकालस्य उभयोरेव कालयोः
पिढत्वप्राप्तिविधानात् ।

यच्च—द्वेयं संवत्सरं नृप—इत्यग्निपुराणवचने संवत्सरपदं
तत्पिढत्वप्रापककालपूर्वकालपरमिति ध्येयम् ।

तत्तद्व्याप्तिज्ञाततापकर्षणेषु संवत्सरान्तमिव अवश्यानुष्ठेयवृद्धि-
सन्निहितकालमासाद्य पितुः पिढत्वप्राप्तिजननात् वृद्धिं कृत्वा
तत्परं काम्यनैमित्तिकानि सर्वाण्येव कर्माण्यनुष्ठेयानि ।

अथ च शुद्धिनिश्चयं कृत्वा कृतेऽपकर्षे देवात् वृद्धसिद्धावपि पुनः
सपिण्डेन न कार्यं शुद्धिनिश्चयमेव निमित्तमादाय कृतेऽपकर्षे तत्-
च्छादेव पिढत्वप्राप्तेर्जातत्वेन पुनः सपिण्डनवेयर्थ्यादिति केचित् ।

वस्तुतस्तु यद्यपि शुद्धिनिश्चयो निमित्तं तथापि—
वस्मादे चिपचे वा यदहर्बृद्धिरापद्येत तदहश्चत्वार्युदकपात्राणि ।
इति गोभिलेन हृद्दिव्यवहित [पूर्वदिनस्वाधिकरणत्वप्रतिपाद-
नात् हृद्दभावे च तद्दिनस्य हृद्दिव्यवहित] पूर्व्वेत्वाभावादवहित
काले कृतस्य कर्माणोऽज्ञातकल्पनया फलाजनकत्वनियमात् पु
सपिण्डेन कार्यमेव ।

विशेषः कूर्मपुराणे—

विदेशगमनश्चैव तीर्थयात्राश्च मैशुनम् ।

महागुरुनिपाते तु०न कुर्याद्देवदर्शनम् । .

विदेशगमनं च्छेच्छदेशगमनं देवदर्शनं प्रथमदेवदर्शनमित्यर्थः ।

अत्र केचित् गयातीर्थयात्रा कार्या तत्र प्रेतशिलायां पिण्डदाने.
प्रेतत्वविमुक्तिश्रवणादित्याहुः । तत्र

पूर्वकृततीर्थयात्रस्य (यात्रामात्रस्य) तत्रस्थितस्य वा वक्षराभ्यन्तरे
पिण्डदानेन तदुपपत्तेः । वक्षराभ्यन्तरे पार्ष्वनिषेधात् तीर्थ-
यात्राश्चाह-गयाश्चाहयोरनुपपत्तेः शिष्टाचारविरोधाच्च इत्यस्य
बहुना ।

रक्तपातादिना तद्दिवसागुष्ठेयकर्मणां निषेधमाह ।

कालिकापुराणे—

अशुचिर्न महामायां पूजयेत्तु कदाचन ।

अवश्यन्तु स्मरेन्नम्रं योऽतिभक्तियुतो नरः ॥

दन्तरक्ते समुत्पन्ने स्मरणश्च न विद्यते ।

#सर्वेषामेव मन्त्राणां स्मरणात्तरकं व्रजेत् ॥

जानूहं क्षतजे जाते नित्यकर्मैश्चपि त्यजेत् ।

नैमिस्तिकश्च तदधः श्रवद्रक्तो न चाचरेत् ॥

सांतके च०समुत्पन्ने क्षुरकर्मणि मैशुने ।

धूमोद्धारं तथा वान्ते नित्यकर्मैश्चि संत्यजेत् ॥

• इत्येव सर्वेषां कर्मिणां श्लोकानि नास्ति ।

दुष्टे भुक्तेऽभ्यतीति च नैव भुञ्जापि किञ्चन ।
 कर्मं कुर्यान्नरो नित्यं सूतकी सूतकी तथा ॥
 पत्रं पुष्यञ्च तांम्बूलं भेषजत्वेन कल्पितम् ।
 कणादि पिप्पल्यन्तश्च फलं भुञ्जा न चाचरेत् ॥
 जलस्यापि नरश्रेष्ठ भोजने भेषजादृते ।
 नित्यक्रिया निवर्त्तत काम्यनेमित्तिकैः सह ॥
 जलौकां गूढपादञ्च क्षमिगच्छूपदादिकम् ।
 कामाक्षस्तेन संसृश्य नित्यकर्माणि संत्वजेत् ॥
 विश्वस्तः शिवापूजां प्रमीतपितृकी नरः ।
 यवहृत्सरपर्यन्तं मनसापि न चाचरेत् ॥
 महागुरुनिपाते तु काम्यं किञ्चिन्न चाचरेत् ।
 आर्त्विष्यं ब्रह्मयज्ञञ्च आहं देवयुतञ्च यत् ।
 गुरुमाक्षिप्य विप्रञ्च प्रहृत्येव च पाणिना ।
 न कुर्यान्नित्यकर्माणि रेतःपाते च भैरव ॥

एषामर्थः-अशुचिः-रक्तपातादिना अशुद्धः, महामायामिति सर्व्व-
 देवोपलक्षणम्, अवश्यं स्मरेत् अपेदित्यर्थः, एतदप्युपलक्षणं
 मानसपूजापि कर्त्तव्या ।

यथा तत्रैव कालिकापुराणे—

प्रवासे पथि वा दुर्गे स्नानाप्राप्ती जलेऽपि वा ।
 कारागारे निवद्धो वा प्रायोवेशगतोऽपि वा ।
 अशुचि र्वा महामायापूजां कुर्याच्च मानसीम् ॥

दन्तरक्तपाते तु अरणं मन्त्रजपो मानसपूजा च न विद्यते इत्यर्थः ।
जानूँ अतजे जाते रक्तपाते सति न केवलं नैमित्तिकं नित्य-
कर्मापि नाचरेदित्यर्थः । तदधो जाम्बधो रक्तपाते तु नैमित्तिकमेव
न कुर्यान्नित्यन्तु कुर्यादेवेत्यर्थसकारस्वर्ये । अथ स्रवदिति वर्त्त-
मानकालो न विवक्षितः अतजे जात इति पूर्वमतौतनिर्देशात् ।

नाभेरुर्ध्वमधो वापि यस्य अरति शोणितम् ।

अथचिस्तदहः कर्म कुर्वन्नरकमाप्नुयात् ॥

इति वचने तदहरिति वैयर्थ्यापत्तेः ।

आददौत सृदोऽपच षट्सु पूर्वेषु शुद्धये ।

इति बौधायनेन वसाशोणितादिपाते मृत्कालशोधनाचमनात्
पूर्वं मूत्रपुरीषोत्सर्गकालवदशुद्धिविधानात् पूयशोणितपातदशायां
कर्मनिषेधे प्राप्ते निषेधस्यास्य वैयर्थ्याच्च । अतएव मनुना 'रुधिरं
च स्मृते गात्रादित्यनेन रक्तपातानन्तरमेवाध्ययनं निषिद्धम् ।
सन्ध्या तु रक्तपातेऽपि कार्या ।

विष्णुपुराणे—

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिवेष्वते ।

अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभौतितः ॥

इति सूतकादिनिमित्तपञ्चकादन्यस्यले सर्वकालं सन्ध्याविधानात् ।

सूतकं जननाशौचमशौचं मरणाशौचं विभ्रमो मोहः, चातुरं
रोगो भौतिः-राजव्याघ्रादिभयमित्यर्थः ।

न च सूतकं जननमरणाशौचमशौचं रक्तपाताद्यशुद्धिरिति
वाच्यम् ।

अशीचपदस्य जननमरणशुद्धीर्थीगरूढत्वात् अशुद्धिमात्रा-
धींस्त्वे सूतकपदवैयर्थ्याच्च ।

नत्वास्मन्नतैऽपि सूतकाशीचपदयोरेकं व्यर्थमिति वाच्यं
परस्परसाचिष्ये उभयोः प्रतीकपरत्वदर्शनात् ।

धया ग्रहः—

बालस्वन्तर्दशाहे तु प्रेतत्वं यदि गच्छति ।

सद्य एव विशुद्धिः स्यान्नाशीचं नैव सूतकम् ।

दक्षः—इयमाने तथाग्नौ च नाशीचं नैव सूतकम्* ।

तथा—

सूतकी सूतके तथेति कालिकापुराणम् ।

अतएव हरिवंशे वक्ष्यनाभवधे—

असुराश्च रणेभ्यः कार्ष्णिं ग्रन्थैरितस्ततः ।

जेष्टुः कमलपत्राक्षं परं नियममास्थिताः ॥

इत्युपक्रम्य—

यावद्दे योधयामास कार्ष्णिर्देत्यान् रणाजिरे ।

सन्धोपास्ता जयन्तीन तावद्विष्णुपद्मीजले ॥

अयोधयजयन्तश्च यावद्देत्यान् महाबलः ।

तावदाकाशगङ्गायां कार्ष्णिः सन्ध्यामुपास्तवान् ॥

इत्यनेन अतानन्तरं प्रद्युम्नस्य सन्ध्याचरणवर्धनं सङ्गच्छत इति ।

* क पुस्तके—ज्ञोर्वाचः पतितः ।

† ग पुस्तके वाचसि ।

तथा महाभारते शल्यपर्वणि सन्नतानामश्वत्यामादीनाम् सन्ध्या
पासनं दृश्यते* ।

यथा—विनिर्भिन्नाः शितैर्वापैर्गत्वा तोमरशक्तिभिः ।

अश्वत्यामा कृपयैव कृतवर्ष्मा च शात्वतः ॥

सूर्यास्तमनवेलायां समासेदुर्महावनम् ।

भवतीर्थ्य रथेभ्यश्च विप्रमुष्य च वाजिनः ॥

उपस्पृश्य यथान्यायं सन्ध्यामन्वासत प्रभो ।

किन्तु दन्तरक्तपाते सन्ध्यापि न कार्या—

सर्वेषामेव मन्त्राणां स्मरणान्नरकं व्रजेत् ।

इति गायत्रीजपनिषेधादिति शिष्टाचारोऽपीदृश एव ॥

यत्तु—नित्यं कर्म न कुर्वीत नामेरुद्धं गलद्गुणः ।

देवं तत्रापि कुर्वीत यदि हस्तोऽत्रणो भवेत् ॥

इति वचनं तदमूलं समूलत्वे च वसा-पूयपातविषयं मन्तव्यम् ।

लीतके च समुत्पन्ने इति लीतमशु ।

तथा भूरिप्रयोगकोषे—

पोतः शिशौ वह्निने च लीतमशुणि चोदितम् । इति ।

तस्मिन्नुत्पन्ने रोदनेनाशुपातं कृत्वेत्यर्थः । मैथुने तद्विवसीय-

मैथुने सतौत्यर्थः ।

शातातपः—अजीर्णोऽभ्युदिते वान्ते श्लशुकर्मणि मैथुने ।

दुःस्वप्ने दुर्जनस्वप्ने स्नानमात्रं विधीयते ॥

* च इत्यत्र—महाभारतीयप्रमाणानि नोद्धृतानि ।

अत्र तद्विवसीयशयने दुःस्वप्नदर्शन इत्यर्थः, दुर्जनद्याख्यालादि-
रतिनीचः, अत्र विधानबलादेव ज्ञानस्यैव शुद्धिहेतुत्वप्राप्तौ
मात्रग्रहणं नित्यकार्थनिषेधार्थम् । धूमोद्गारे इति अजीर्णोद्गारे भूते
सतीत्यर्थः, वान्ते पिप्तादिविकारे चोत्थिते इत्यर्थः—भुक्तेऽभ्युत्थिते
चेति वक्ष्यमाणवचनात् ।

भुक्तेऽन्नादौ दुष्टे परिपाकमप्राप्य विकारं कुर्वति सतीत्यर्थः ।
अतएव 'सुजीर्णेऽन्ने निरामयः' इति व्यासः । अभ्युत्थिते भुक्ते
ऽभ्युत्थिते चेत्यर्थः । किञ्चन नित्यं नैमित्तिकं काम्यञ्च न कुर्व्या-
दित्यर्थः । सूतके जननाशौचे सूतके मरणाशौचे इत्यर्थः ।

अथापवादमाह दधः—

यज्ञे प्रवसमाने तु जायते म्रियतेऽथवा ।

पूर्वसङ्गस्थितार्थेषु न दोषस्तत्र विद्यते ।

वसमाने विवाहे च देवयागे तथैव च ।

ह्यमाने तथाम्नी च नाशौचं नैव सूतकम् ॥

*[एवमशौचेऽपि सन्ध्यास्थाने सूर्याङ्गलितयं देयम् ।

तथा मिताक्षरादृत्तपैठीनसिः—

सूतकेऽपि सावित्र्या चाक्षलिं प्रक्षिप्य सूर्यं ध्यायन्
नमस्कुर्यादिति ।]

तथा पत्रादिकं भुक्त्वा भेषजत्वेन कल्पितं कण्ठादि चूर्णादिकमपि
भुक्तेत्यर्थः ।

तथाच पठन्ति —

ताम्बूलं वा फलं वापि यः प्रातर्भक्षयेन्नरः ।

स पापिष्ठः कथं ब्रूते पूजयामि जनार्दनम् ॥ •

भेषजादृते औषधार्थं विना जलस्यापि भोजने कृते सति काभ्यनैमित्तिककर्मभिः सह नित्यक्रिया निवर्त्तत । औषधार्थं तु जलमात्रं पाने कर्म कर्त्तव्यमेवेत्यर्थः । गूढपादो भुजङ्गः, गण्डुपदः किञ्चलुकः, आदिशब्दात् भेकादिः । अकामतः स्वप्ने तु कर्म कर्त्तव्यमेवेत्यर्थः । विशेषत इत्यादिवचनद्वयं पूर्वमेव व्याख्यातम् । पाणिनेति स्वयं प्रहारोपलक्षणम् । रेतःपाते स्त्रीदर्शनादिना स्वयं पतिते सतीत्यर्थः । मैथुने तु पूर्वमेवोक्तमिति ।

यत्तु—आददीत मृदोऽपच षट्सु पूर्वेषु शुद्धये ।

इति बौधायनेन शोणितवशादिपाते मृज्जलपहणाचमनात् परमेव शुद्धिविधानं तत् पुरुषनिष्ठमेव । अनेन तु वचनेन तद्दिनगोचरामशुद्धिं विधाय तत्परकालनिष्ठा शुद्धिर्विधीयत इति न विवादः । एवञ्च यत्र यत्र पुरुषनिष्ठं शुद्धान्तरमस्ति तत्र तत्रैवानेन वचनेन *कालनिष्ठाशुद्धिर्विधीयते इति ।

यथा जावालः—

असृष्ट्यस्पर्शने वान्ते अशुपाते भगं क्षुरे ।

ज्ञानं शुद्धार्थकं प्रोक्तं दैवपैत्रविवर्जितम् ॥ इति ।

रक्तपात-मैथुन-क्षुरकर्मसु तद्दिनरूपकालनिष्ठैवाशुद्धिः । अन्येषु

: न पुस्तके—कावचं नास्ति ।

अत्र तद्विवसीयशयने दुःस्वप्नदर्शन इत्यर्थः, दुर्जनशास्त्रादि-
रतिनीचः, अत्र विधानबलादेव ज्ञानस्यैव शुद्धिहेतुत्वप्राप्ती
मात्रसङ्गणं नित्यकर्म्मनिषेधार्थम् । धूमोद्गारे इति अजीर्णोद्गारे भूते
सतीत्यर्थः, वान्ते पित्तादिविकारे चोत्थिते इत्यर्थः—भुक्तोऽभ्युत्थिते
चेति वक्ष्यमाणवचनात् ।

भुक्तोऽन्नादौ दुष्टे परिपाकमप्राप्य विकारं कुर्वन्ति सतीत्यर्थः ।
अतएव 'सुजीर्णेऽन्ने निरामयः' इति व्यासः । अभ्यतीते भुक्ते
ऽभ्युत्थिते चेत्यर्थः । किञ्चन नित्यं नैमित्तिकं काम्यञ्च न कुर्वन्त्या-
दित्यर्थः । सूतके जननाशौचे मृतके मरणाशौचे इत्यर्थः ।

अथापवादमाह दक्षः—

यज्ञे प्रवर्त्तमाने तु जायते म्रियतेऽथवा ।

पूर्वसङ्कल्पिताथेषु न दोषस्तत्र विद्यते ।

वर्त्तमाने विवाहे च देवयागे तथैव च ।

ह्ययमाने तथाम्नी च नाशौचं नैव सूतकम् ॥

#[एवमशौचेऽपि सन्ध्यास्थाने सूर्यास्तलिङ्गं देयम् ।

तथा मिताक्षराष्टतपैठीनसिः—

सूतकेऽपि सावित्रा चाश्लिं प्रक्षिप्य सूर्यं ध्यायन्
नमस्कृत्यादिति ।]

तथा पत्रादिकं भुक्त्वा भेषजत्वेन कल्पितं कर्मादि चूर्णादिकमपि
भुक्तेत्यर्थः ।

तथाच पठन्ति—

ताम्बूलं वा फलं वापि यः प्रातर्भक्षयेन्नरः ।

स पापिष्ठः कथं ब्रूते पूजयामि जनार्दनम् ॥ •

भेषजादृते ऋषिधार्थं विना जलस्यापि भोजने कृते सति काव्यनैमित्तिककर्मभिः सह नित्यक्रिया निवर्त्तत । ऋषिधार्थन्तु जलमाचंपाने कर्म कर्त्तव्यमेवेत्यर्थः । गूढपादो भुजङ्गः, गण्डुपदः किञ्चलुकः, आदिशब्दात् भेकादिः । अकामतः स्पर्शे तु कर्म कर्त्तव्यमेवेत्यर्थः । विशेषत इत्यादिवचनद्वयं पूर्वमेव व्याख्यातम् । पाणिनिति स्वयं प्रहारोपलक्षणम् । रेतःपाते स्त्रीदर्शनादिना स्वयं पतिते सतीत्यर्थः । मैथुने तु पूर्वमेवोक्तमिति । •

यत्—आददीत सृदोऽपञ्च षट्सु पूर्वेषु शुद्धये ।

इति बोधायनेन शोणितवशादिपाते सृज्जलग्रहणाचमनात् परमेव शुद्धिविधानं तत् पुरुषनिष्ठमेव । अनेन तु वचनेन तद्दिनगोचरामशुद्धिं विधाय तत्परकालनिष्ठा शुद्धिर्विधीयत इति न विवादः । एवञ्च यत्र यत्र पुरुषनिष्ठं शुद्धन्तरमस्ति तत्र तत्रैवानेन वचनेन *कालनिष्ठाशुद्धिर्विधीयते इति ।

यथा जावालः—

असृग्शस्पर्शने वान्ते अश्रुपाते भगे क्षुरे ।

ज्ञानं शुद्धार्थकं प्रोक्तं देवपैत्रविवर्जितम् ॥ इति ।

रक्षापात-मैथुन-क्षुरकर्मसु तद्दिनरूपकालनिष्ठेवाशुद्धिः । अन्येषु

• क उक्तञ्चै—काचपदं नास्ति ।

तु सूतकर्मतत्कादिषु पुरुषनिष्ठैवानेन वचनेन विधीयते इति सङ्कलितार्थः ।

रात्रौ कर्मनिषेधमाह यमः—

स्नानं दानं तपःश्राद्धमनन्तं राहुदर्शने ।

भासुरौ रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

अन्यत्र राहुदर्शनातिरिक्तस्थले भासुरौ तच्चक्रतकर्मणांभासुर-
हरणेन फलाजनिव्रीति निन्दा तस्मात्तां रात्रिं काम्यनित्यनैमि-
त्तिकस्नानदानादिसर्वकर्मसु वर्जयेत् ।

मध्यपुराणे,—

प्रातःकालो मुहूर्त्तांशून् सङ्गवस्तावदेव तु ।

मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णस्ततः परम् ॥

सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात्तत्र श्राद्धं न कारयेत् ।

राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु ॥

अह्नो मुहूर्त्ता विज्ञेयाः दशपञ्च च सर्वदा ।

सायाह्नवेला नित्यनैमित्तिककाम्यस्नानदानव्रतादिसर्वकर्मसु
गर्हिता निन्दितेत्वर्थः ।

मनुः—

रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसी कीर्त्तिता हि सा ।

सन्ध्योर्द्वभयोर्धैव सूर्यं चैवाचिरोदिति ॥

अचिरोदिति सूर्यं प्रथममुहूर्त्तं श्राद्धमेव न कुर्वीत् स्नानदानव्रता-

दीनि तु कर्त्तव्यानि 'पूर्वाह्णो वै देवानामिति शुक्ला ज्ञानदान-
व्रतादीनां देवकर्म्मणां तच्च विधानात् ।

मेतन्नं प्रसाधनं ज्ञानं इत्युक्तं धर्मशास्त्रेणम् ।

पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतामाहुः पूजनम् ॥

इति दक्षवचनाच्च आहमधिकृत्य मनुना पर्युदासाच्च ।

न चायं निषेधविधिः शास्त्रप्राप्तस्य निषेधुमशक्यत्वाद्दशतो
विधिबाधात् ।

न वांशतो विकल्पोऽस्तु तुल्यबलविरोधाभावात् किन्तु पर्युदास एवार्थं
विधेरेव तात्पर्यप्राप्तकः । अतो रात्र्यादिनिषिद्धेतरकाले आह-
दिकं कुर्यादिति विधिः सिद्धः पूर्वापररात्र्यादिविशेषविधिसु प्राशस्त्य-
पर एवान्यथा अप्राप्तत्वेन पर्युदासस्य निषेधस्य वाऽसम्भवात् ।

रात्र्यादिषु प्रतिप्रसवमाह देवतः,—

राहुदर्शन-संक्रान्ति-विवाहात्त्ययहृदिषु ।

ज्ञानादानादिकं कुर्यान्निशि काम्यव्रतेषु च ॥

निशीति सायाह्नरात्रिसम्बन्धोपलक्षणं राहुदर्शने चन्द्रसूर्योपराने
तत्र विहितश्चाहज्ञानदानादि । संक्रान्तौ रविसंक्रान्तिविहित
ज्ञानदानव्रतादिकं विवाहे विवाहनिमित्तकमभ्युदयश्चाह ज्ञान
कन्यासम्पदानादिकम् च । अत्यये मरणे तन्निमित्तकपूरक-
पिण्डदान-ज्ञान-प्रेतैर्तर्पणादिकम् । हृद्यौ पुत्रजन्मनि तन्निमित्त-
काम्युदयश्चाह तद्दिनविहितदानादि च काम्यव्रतेषु च रात्रि
सम्बन्धादिविहितव्रतेषु शिवरात्रिरोहिष्णष्टृभीचन्द्रभागादिषु च तत्र
विहितज्ञानदानदेवादीनादिकं काव्यं नाम्युतेति ।

विष्णुः—

सन्ध्यारात्रोर्न कर्त्तव्यं श्राद्धं खलु विचक्षणैः ।

तयोरपि च कर्त्तव्यं यदि स्वाद्राहुदर्शनम् ॥

*[गयाश्राद्धमपि रात्र्यादिनिषिद्धसमयेऽपि कार्यम् ।

शुद्धपुराणे—

दिवा च सर्व्वदा रात्रौ गयायां श्राद्धकृत्वेत् ।

दिवा सर्व्वदा सायाह्नादिनिषिद्धकालेऽपीत्यर्थः ॥]

अहरहःक्रियमाणं ज्ञानदेवार्चनादिकन्तु देवादशक्त्या यदि कर्त्तुं न शक्यते तदा रात्रिसन्ध्ययोरपि कर्त्तव्यमित्याह—

शुद्धचारदीये—

नित्योदितानि कर्म्मणि स्वकाले न कृतानि चेत् ।

शर्क्वर्थ्याः प्रथमे यामे तानि कुर्यादतन्द्रितः ॥

शर्क्वर्थ्याः प्रथमप्रहरपर्यन्तमेव कार्य्यम् । ततःपरन्तु कर्म्मलोप एव यदि पुनः शक्त्याप्यालस्येन स्वकाले न क्रियते तदा स्वकाला-
करणान्नित्यकर्म्मकरणजन्यप्रत्यवायो जायत एवेति ध्येयम् ।

शुद्धिज्ञाने प्रतिप्रसवमाह यमः—

चण्डालश्लेषचैः स्पृष्टे निशि ज्ञानं विधीयते ।

न वसेत्तत्र रात्रौ च सद्यः ज्ञानेन शुध्यति ॥

श्लेषचण्डालभेदः एतच्चास्पृश्यस्पर्शीपलक्षणम् । यतः सद्यः-
ज्ञानेनैव शुध्यति न तु परादिने ज्ञानेन, अतो रात्रावपि ज्ञातव्य-

मित्यर्थः । गयास्नाने तु रात्र्यादिनिषेधो नास्ति यथादिपर्व्वंश्चि
रात्रौ जलप्रवेशनिषेधं कुर्व्वन्तं गन्धर्वं प्रति गङ्गां प्रविशतोऽर्जुन-
स्योक्तिः । अर्जुन उवाच—

समुद्रे हिमवत्पार्ष्णं नद्यामस्याश्च दुर्ध्रतं ।

रात्रावहृनि सन्ध्यायां कस्य गुप्तः परिग्रहः ॥

असम्बाधा देवनदी स्वर्गसम्पादनी शुभा ।

कथमिच्छसि तां रोचुं नैष धर्मः सनातनः ॥

अनिवार्यमसम्बाधं तव वाचा कथं वयम् ।

न विद्मः यथाकामं पुण्यं भागीरथीजलम् ॥

दुर्ध्रते शास्त्रानभिन्न परिग्रहः स्त्रीकारः कस्य गुप्तो नियत इत्यर्थः ।

पुण्यमिति अतिपावनतया रात्र्यादिदोषो नास्तीत्यर्थः ।

तथा च ब्रह्माण्डे—

रात्रौ दिवा च सन्ध्यायां गङ्गायान्तु प्रसङ्गतः ।

स्नात्वाश्वमेधजं पुण्यं गृहेऽप्युद्धृततज्जलेः ॥

प्रसङ्गतो हेलयापीत्यर्थः । भविष्ये—

न मन्वो न विधिश्चैव न मृदो न च गोमयम् ।

न कालनियमस्यापि गङ्गां प्राप्य सरिहराम् ॥

ज्योतिषे शुद्धिदोषिकायाम्—

सर्व्वकर्षण्युपादैया विशुद्धिचन्द्रतारयोः ।

तच्छुद्धावेष सर्व्वेषां ग्रहाणां फलदाढता ॥

चन्द्रतारयोरिति-चन्द्रस्य सप्तमादिराशिविशेषगतचन्द्रक्रियावच्छिन्न-

कालस्य तारायाः संव्यदादिमन्त्रविशेषगतचन्द्रक्रियावच्छिन्न-

कालस्य च विशुद्धिः कर्माहीता सर्वकर्माणि काम्यनैमित्तिकशुभ-
कर्मारम्भे उपादेया इत्यर्थः । एवं सर्वमेव वक्ष्यमाणरवि-
शुद्ध्याद्यवगन्तव्यं हेतुमाह तच्छुद्धानिति ।

राजमार्तण्डे—

*चन्द्रबलेन विहीनो न मनः(परि)तोषदः क्रियारम्भः ।

अन्यगुणैरपि युक्तो जरीव रमणो वरस्त्रीणाम् ॥

तथा—करकचा मृत्युयोगाद्य दिनं दग्धं तथापरे ।

शुभे चन्द्रे क्षयं यान्ति वृक्षा वज्रहता इव ॥

तारास्तत्र न गण्यन्ते यत्र चन्द्रो बलीत्तरः ।

स्वामिना् परितुष्टेन मृत्युक्रोधो निरर्थकः ॥

क्षणे बलवती तारा शुक्ले चन्द्रो बलीत्तरः ।

तस्मात् कार्यं प्रयत्नेन विशुद्धे चन्द्रतारयोः ॥

ताराबलेन कर्त्तव्यं चन्द्रमा यदि दुर्बलः ।

दुर्बलो नहि शक्तः स्यात् प्रारब्धे विषये यतः ॥

चन्द्रशुद्धिमाह शुद्धिदीपिकायाम्—

सप्तमोपचयाद्यस्यचन्द्रः^१ सर्वत्र शोभनः ।

शुक्लपक्षे द्वितीयस्तु नवमः पञ्चमः शुभः ॥

पुरुषस्य जम्भराशेः सकाशात् सप्तमराशिस्थः ढतीय-षष्ठ-दशमैका-
दशस्थाः^२नामुपचयसंज्ञा तेषु स्थितः-आद्ये जम्भराशौ च स्थित-

* ग पुस्तके चन्द्रे बलेन हीने ।

+ ङ पुस्तके—शमी ।

+ ग पुस्तके—स्थानान्धुप ।

चन्द्रः सर्वत्र शुक्लपक्षे कृष्णपक्षे च शोभनः । द्वितीयपञ्चमनवमसु
शुक्लपक्षे एव शोभनः । न तु कृष्णपक्षे इत्यर्थः ।

अत्रैव ग्रहवैधेनाशुद्धिमाह बृहद्वाचायाम्—

सप्तमायदशषट्त्रिजन्मगोऽनिष्टदो द्विनिधनोपगैर्ग्रहेः ।

बन्धु-रिप्फ नव-पञ्चमस्थितैश्चेष्टदो यदि विलोमवैधगः ॥

आयमेकादशस्थानं निधनमष्टमं बन्धुयतुर्थस्थानं रिप्फं द्वादशस्थानं
जन्मराशेः सप्तमायदशषट्त्रिजन्मगचन्द्रो यथासंख्यं जन्मराशे-
द्विनिधनोपगैर्बन्धु-रिप्फपञ्चमस्थैर्ग्रहेर्विदो न शुभः स्यात् । अत्र
च वक्ष्यमाणरत्नमालावचनात् बुधवर्जितैर्ग्रहेरिति बोद्धव्यम् ।

तद्यथा—जन्मराशेः सप्तमस्थचन्द्रो जन्मराशेर्द्वितीयस्थेन बुध-
वर्जितेन ग्रहेण विदो न शुभः । जन्मराशेरेकादशस्थो जन्मराशे-
रष्टमस्थेन दशमस्थो बन्धुस्थेन षष्ठस्थो रिप्फस्थेन तृतीयस्थो
नवमस्थेन जन्मस्थः पञ्चमस्थेन विदो नैष्टद इत्यर्थः । यदि तु
विलोमे वैधगचन्द्रः स्यात्तदेष्टद इत्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति विपरीतगचन्द्रो द्विनिधनबन्धुरिप्फनवमपञ्च-
मस्थो यथासंख्यं विपरीतस्थैर्जन्मराशेः सप्तमायदशषट् त्रिजन्मस्थै-
र्बुधवर्जितैर्ग्रहेर्विद्वचन्द्रः शुभदः स्यात् ।

तद्यथा—

जन्मराशे द्वितीयस्थचन्द्रो जन्मराशेः सप्तमस्थग्रहेण विदः
शुभः । एवमष्टमस्थ एकादशस्थेन चतुर्थस्थो दशमस्थेन द्वादशस्थः
षष्ठस्थेन नवमस्थस्तृतीयस्थेन पञ्चमस्थो जन्मराशिस्थेन विदः शुभदः
स्यादित्यर्थः ।

तथाश्च वसिष्ठः—

जन्मराशिगतचन्द्रो जन्मतः पञ्चमो ग्रहः ।
 स्थितो यदा तथा चेन्द्रवेधगो नेष्टदः स्मृतः ॥
 पञ्चमस्थानगचन्द्रो जन्मतो जन्मगो ग्रहः ।
 यदा तदा विपर्यस्तवेधगः शुभदः स्मृतः ॥
 एवं तृतीयषट्सप्त दशमैकादशोपगः ।
 धर्मरिप्फ द्विवन्ध्रष्टस्थितैर्विह्वलु नेष्टदः ॥
 विपरीतविह्वलु शुभदः परिकीर्त्तितः ।

रत्नमालायां—

द्यूनं ७ जन्म १ रिपु ६ लाभ ११ ख १० त्रि ३ग
 चन्द्रमा शुभफलप्रदस्तथा ।
 स्वात्मजा ५ऽन्य १२ मृति ८ वन्द्य ४ धर्मगे
 विध्यते न विबुधैर्ग्रहैर्यदि ॥
 वामवेधविधिना त्वशोभना
 अप्यमी शुभफलं दिशन्त्यलम् ।

प्रकारान्तरेण चन्द्रशुद्धिमाह शुद्धिदोषिकायाम्—

उपचयकरयुक्तः सव्यगः शुक्लपक्षे
 शुभमभिलषमाणः सौम्यमध्यस्थितो वा ।
 सखि-वशि मृहयुक्तः-कारकस्येऽपि चेन्दु-
 र्जयधनसुखदाता तत्प्रहर्त्सान्वयातः ॥

गोचरे दशायां वा उपचयकरा हृत्पित्तरा ये यद्वास्तेर्युक्तचन्द्रो जय-
धनसुखदाता स्यात् शुक्लपक्षे सव्यग उत्तरमार्गस्थचन्द्रः शुभचन्द्रश्च
यदोत्तरक्रान्तिः स्यात् तदा शुक्लपक्षे शुभ इत्यर्थः । क्रान्ति-
विनिर्णयसु सूर्यसिद्धान्तविधिर्ज्ञातव्यः, इह तु बहुत्वादतद्विद-
दुरुहत्वाच्च नोच्यते । तथा शुभमर्मिलपमाणः शुभफलदगृहं
गन्तुकामः शस्तस्तथा शुभघटयोर्मध्ये स्थितः शस्तस्तथा मित्र-
गृहस्थचन्द्रः शुभः । तथा वशिष्ठगृहस्थश्च जन्मकाले चन्द्राद्दशमस्थो
यस्यो वशो तस्य गृहे गतचन्द्रः शस्तः ।

यथा हृह्यात्रायाम्

यो यस्य दशमगृहगः स तस्य

वशऽसु भवति नियमिनेति ।

स्वगृहस्तुङ्गमूलत्रिकोणस्था अन्योन्यं केन्द्रस्थाः मन्तो यद्वाः कारक-
संज्ञकाः । एवञ्च जन्मकाले ये यद्वाः कारकास्तेषां गृहे स्थितचन्द्रो
जयधनसुखदाता स्यात् ।

तथाच हृह्यात्रायाम्

स्वर्च-तुङ्ग-मूलत्रिकोणगाः

कगटर्केषु यावन्त आस्थिताः ।

मर्त्ये एव तेऽन्योन्यकारकाः

कश्चिन्मनु तेषां विशेषतइति ॥

अत उक्तादन्यथा प्रकारेण स्थितचन्द्रैः अगुपचयकरग्रहण युक्तः
क्षयपक्षे दक्षिणक्रान्तिस्थश्च अशुभघटं गन्तुकामः पापयोर्मध्ये
स्थितः शत्रुगृहगय तेषां जयादीनां कृत्वा नाशक इत्यर्थः ।

राजमार्सण्डे

पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन युक्तोऽथवा#
 १ यद्वेनापि विवर्जयेत् मुनिमतो दोषोऽप्ययं कथ्यते ।
 यात्रायां विपदो गृहेषु मरणं क्षीरे च रोगोद्भवो
 वैधव्यं विवहेः ३ व्रते च मरणं शूलञ्च पुंस्कर्मणि ॥

एतच्च सकलशुभकर्मापलक्षणम् ।

तथा तत्रैव—सक्रूरे वा शशिनि क्रूरहयमध्यगे विलग्ने वा ।

शुभकर्माणि शुभेच्छुनैवोपदिशन्त्रेन्द्राणाम् ॥

मित्त्रगृहादौ दोषाभावमाह राजमार्सण्डे—

मित्त्राश्रमे मित्रसमीक्षितो वा
 मित्रांशके मित्तसमाश्रितो वा § ।
 क्रूरपहादस्तगतोऽपि सोमः
 समीहितार्थं वितरेन्नराणाम् ॥
 यातः १ स्वमित्तभवने सुहृदीक्षितो वा
 भास्वन्नयूखविमलीकृतदिङ्मुखो वा ।
 यामित्रदोषमपहृत्य परं ॥ करोति
 सोमः समाहितफलं खलु मनवानाम् ॥

१ ग पुस्तके वा संयुतः ।

‡ क यत्नात् तत्परिवर्जयेत् । *

‡ ग पुस्तके - विवाहे ।

§ ग पुस्तके—मित्तवृत्तो वरि स्यात् ।

१ ग पुस्तके—सोमे ।

॥ क पुस्तके - शुभम् ।

यामित्रदोषं सप्तमपापग्रहजनितदोषमित्यर्थः ।

ताराशुद्धिमाह शुद्धिदोषिकायाम्—

तारासु-जन्मसम्पत्तिपत्यापशुभकष्टा मित्रातिमित्रसंज्ञास्यैताः संज्ञा-
नुरूपफलाः ।

जन्मनक्षत्रादितस्त्रिराहुत्तिपरिभ्रमात् जन्मादयस्ताराः स्युः ।*
अतिमित्रमत्यस्तमित्रमित्यर्थः ।

तथा च स्वरोदये—

जन्म सम्पत् विपत् क्षेम प्रत्यरिः साधको वधः ।

मैत्रं परममैत्रश्च जन्मादीनि पुनः पुनः ॥

सिद्धिदा हृद्धिदा चैव मृत्युदा च विशेषतः ।

प्रत्यरिनीमतः* स्तारास्त्रिप्रकाराः प्रकीर्त्तिताः ॥

सिद्धिदा पञ्चमी हृद्धिदा चतुर्दशी मृत्युदा त्रयोदशी तारत्यर्थः ।

तथाच शुद्धिदोषिकायाम्—

पापाख्या तु त्रिविधा पञ्च-चतुर्दश विंशति स्त्रियुता ।

सिद्धिफला हृद्धिकारो विनाशसंज्ञाः क्रमात् कथिताः ॥

त्रियुता विंशतिस्त्रयोविंशतिरित्यर्थः ।

राजमासुखे—

रोगो जन्मसु तारकासु कथितः कार्यप्रणाशोऽचिरा

दारोग्यं द्विविधं वाञ्छितफलावाप्तिः सदा सम्पदि ।

तारायां विपदो भवन्ति विपदि प्रारब्धकार्यक्षयः

क्षेमरोग्यधनप्रमोदमुदितं क्षेमाभिधानास्वपि ॥

* = पञ्चमे—प्रत्यरिनीमतं वा चेदपि ।

पञ्चम्यामचिरात्ततोऽतितरलं कार्यप्रसिद्धिं प्रति
 सहस्रद्रविणप्रमोदमतुलं प्राप्नोति षष्ठ्यामपि ।
 सप्तम्यामपि कौषणाशमशुभं नानागदव्याहृति-
 चाष्टम्यां धनमानसौख्यविजयानिवं नवम्यामपि ॥
 सर्वमङ्गलकार्याणि त्रिषु जन्मसु कारयेत् ।
 विवाद-श्राद्ध-भैषज्य-यात्रा-क्षीराणि वर्जयेत् ॥

एतेन जन्मतारादोषो विवादादिपञ्चस्त्वेव नान्यत्र ।

तथा—जन्मनक्षत्रगसन्द्रः प्रशस्तः सर्वकर्मसु ।

क्षीर-भैषज्य-वादाध्व-श्राद्धकर्मसु तं त्यजेत् ॥

राजमार्गच्छे—रविशुद्धौ गृहकारणं रविगुरुशुद्धौ व्रतोद्वाहौ ।

क्षीरं तारकाशुद्ध्या शेषं चन्द्राश्रितं कर्म ॥

गौडोऽमरेच्यार्कशशाङ्कशुद्धौ

पूज्यस्तथैकस्य च कामरूपे ।

कर्णाट-नाटङ्ग-कलिङ्गदेशे

जीवस्य चाभ्युन्नतिदो विवाहः ॥

हृदयती शोभनगोचरस्ये

विवाहमिच्छन्ति हि' दाक्षिणात्याः ।

रवौ विशुद्धे प्रवदन्ति गौडा

न गोचरो मानवके प्रमाणम् ॥

* ग बुधके- पञ्चम्यां मतिमान्...

होरामारे—

यद्यपि सुरगुरुसूर्यौ शस्त्री कथितौ विवाहयोगऽपि ।
सकलगुणोदययुक्ता भानोः शुद्धिः परा गौडे ॥
एतन् विवाहे रविशुद्धिरवश्यं विचार्यैत्यर्थः ।

रविशुद्धिमाह—

जम्भाराशः शुभः सूर्यस्त्रि-षष्ठ-दश-नाभगः ।

द्विपञ्चनवगोऽपीष्टस्त्रयोदशदिनात् परम् ॥

राजमार्त्तण्डे

जम्भनि भानो विधवा पतिसुतयुक्ता भवत्युपचयज्ञे ।

शेषष्टहस्ये कन्या नानाशोकातुरा नूनम् ॥ •

गुरुशुद्धिमाह* तत्रैव

द्विपञ्चनवमसायगता वाञ्छस्यतिः शुभः ।

शेषेषु दुःखर्दाभास्यरोगशोकप्रदो भवेत् ॥

उच्चस्थः स्वगृहो सुहृद्भवनगो वाचस्यतिर्नित्यशः

सौभाग्यार्थसुखप्रमोदजनको जम्भाष्टगो वापि चेत् ।

नीचस्थोऽरिगृहो दिवाकरकरच्छायानुगामी यदा

दृष्टोऽनिष्टफलं ददाति नियतं दीर्भाग्यदुःखादिकम् ॥

दिवाकरकरच्छायानुगामी अस्तङ्गत इत्यर्थः ।

तथा—जम्भाष्टमहादशगः सुरेज्यो वैधव्यदो रोगकरस्त्रिषष्ठः* ।

दीर्भाग्यदाता दशप्रथतुर्थः शेषेषु सौभाग्यसुखार्थकत् स्यात्

धर्मात्मज्जयासुतलाभगोऽपि कर्मान्धसोदर्थसुखाष्टमस्येः ।

विद्वो ग्रहेर्नेष्टफलानि धत्ते वामेन विद्वस्तु शुभः सुरेज्यः ॥

मित्रादिगृहेषु सर्वेषामेव ग्रहाणां प्रशस्तत्वमाह पशुपति-
दीपिकायाम् —

सुहृद्गृहस्त्रीचगतोऽपि वा स्यान्नित्रेक्षितो वात्मगृहं गतो वा ।

अनिष्टसंस्थोऽपि ध्रुवं नराणां सर्वो ग्रहः श्रेष्ठफलं ददाति ॥

लग्नादष्टमसक्रूरग्रहवर्ज्जनमाह राजमार्त्तण्डे —

यस्य व्रतोपनयनादिशुभक्रियासु

पापोऽष्टगो भवति वाथ शशो विलग्नात् ।

• तस्याचिरेण मरणं परिकीर्त्तयन्ति

मन्तः सुरेन्द्रसचिवेऽपि च कण्टकस्ये ॥

शुद्धिदीपिकायां—

इन्द्रष्टमगान् पापान् वर्जयेन्नैधनं विलग्नञ्च ।

चन्द्रञ्च निधनसंस्थं सर्वांरम्भप्रयोगेषु ॥

विवाहेषु विद्वनक्षत्रवर्ज्जनमाह शुद्धिदीपिकायां—

कर्णवेधे विवाहे च व्रते पुंसवने तथा ।

प्राशने चास्यब्रूयायां विद्वन्क्षत्रं विवर्जयेत् ॥

व्रतमुपनयनम् ।

विद्वनक्षत्रमाह तथैव

तिथ्यङ्कवेदेकादशो नविंश भैकादशाष्टादशविंशसंख्याः ।

इष्टोडुना सूर्ययुतोडुना च योगादमूषेहश्च योगभङ्गः ॥

षट् षट् भं सप्तविंशतिः, इष्टोडुना कर्मकारणार्थमिष्टनक्षत्रेण च

योगाद्यदि तिव्यादयोऽमूर्देशसंख्याःस्वस्तादा योगभङ्गः स्वात् ।
सप्तविंशतिं तु सप्तविंशं वर्जयित्वा शेषेण योगभङ्गो विचार्यः ।
यथा राजमार्त्तच्छे—

शून्यैक वेद ऋतवो दशरुद्रयुक्ता
विंशोनविंशतिपञ्चदशाख्यसंख्याः ।
साध्यर्त्तमिन्दुयुतमर्कसमन्वितश्च
भागः प्रदेय उडुभिर्देशयोगचक्रम् ॥

धृतिरष्टादश उडुभिः सप्तविंशतिभिः ।

अत्रैव विशेषमाह—

आद्यापादे स्थिते सूर्ये तुरीयांशं प्रदृष्यति ।
द्वितीयस्ये तृतीयन्तु विपरीतमतोऽन्यथा ॥

आक्रान्तनक्षत्रस्य प्रथमपादस्ये सूर्यं दृष्टनक्षत्रस्य चतुर्थपादमेव
पण्डितो दूष्यति दूषयति नतु सर्वमित्यर्थः । एवं द्वितीयस्ये
सूर्यं तृतीयपादं दूष्यति अन्यत् पादत्रयमदुष्टमित्यर्थः ।

विष्टिमाह शुद्धिदीपिकायाम्—

तृतीयादशमीशेषे तत्पञ्चम्योस्तु पूर्वतः ।

• कृष्णे विष्टिः सितं तद्वत् तामां परतिधिष्वपि ॥

कृष्णपक्षे तृतीयादशम्योः शेषार्द्धं विष्टिः स्यात् तत्पञ्चम्योः तृतीया-
दशमी-पञ्चमीतिथ्योः *सप्तमोचतुर्दशयोः पूर्वतः पूर्वार्द्धं विष्टि-
रित्यर्थः । सितं शुक्लपक्षे तामां तृतीयादीनां परतिधिषु चतुर्थ्यं-
कादशयोस्तद्वत् तत्पञ्चम्योर अष्टमीपूर्णाभासोस्तद्वत् पूर्वार्द्धं
विष्टिरित्यर्थः ॥

विष्टिर्वर्जनमाह —

केषु केषु च कार्येषु सर्वाण्येव नियोजयेत् ।

विहाय विषरौद्राणि विष्टिं सर्वत्र वर्जयेत् ॥

सर्वाणि करणानि केष्वित्यनेन यात्रादिषु गरवनिजविष्टय-
स्यान्या इत्यर्थः ।

यथा लघुयात्रायाम्—

गर-वनिज-विष्टि परिवर्जितानि करणानि यातु रिष्टानि ।

गरमपि केषिच्छस्त्रं वणिजश्च वणिक्रियास्त्रेव ॥

विषरौद्राणि कर्माणि विहाय सर्वकर्मणि विष्टिं वर्जयेत् विष-
प्रदाने कूटयुद्धादिरौद्रकर्मणि च विष्टिर्विहित्त्यर्थः ॥

तथा च देवन्नवह्मभायाम्—

व्यतोपात-विष्टि वैष्टिति-पापग्रहलग्न-दिवसेषु चौर्यावस्कन्दा-
नृतसंघामाः सिद्धिमायान्ति ।

अत्र विष्टेः शेषदण्डत्रये पुच्छभागे शुभकर्म कर्त्तव्यमित्याह
राजमार्त्तच्छे—

विष्टिं भुजङ्गमाकारां केचिदिच्छन्ति दारुणाम् ।

भुजगस्य मुखेऽभीतिर्न तु पुच्छे कदाचन ॥

आस्यं तस्या भवति घटिकाः पञ्च कण्ठगत्यैका
वक्त्रैकादश निगदिता नाभिदेशधतस्रः ।

पुच्छस्त्रिस्रः कटिरपि तथा षट्च पूर्व्यं मुनीन्द्रै

राख्यातेषा न शुभफलदा वर्जयेदुत्तमस्ताम् ॥

न पुच्छके भुजङ्गवन्द्ये ।

पुच्छस्य पूर्व्वं षट्घटिकाः कटिः तत्परं दण्डत्रयं पुच्छं इत्यर्थः ।

तथा तत्रैव—कार्यं न सिध्यति सुखे मरणं गले स्या—

दर्थक्षयो हृदि कटावपि बुद्धिनागः ।

नाभौ भयं विजयलब्धिरतीव पुच्छेः ॥

विष्टिप्रमाणफलमेतदुच्यते मम ॥

व्यतीपातादवर्जनमाह सूर्य्यसिद्धान्ते—

शशाङ्कार्कयुतर्लिप्ता भभोगिन विभाजिताः ।

नखं ममदशोऽन्योऽन्यो व्यतीपातश्च वैष्टितिः ॥

सर्पेन्द्रपौष्णधिष्णयानामन्यपादा भसन्धयः ।

तदग्रभेषु चाद्योऽंशो गण्डान्तं नाम कीर्त्तयेत् ॥

व्यतीपातद्वयं मभ्यो गण्डान्तं त्रितयं पुनः ।

एतद्भसन्धित्रितयं सर्व्वकर्मणि वर्ज्जयेत् ॥

चन्द्रार्कस्फुटयोर्योगं कृत्वा लिप्ताः कार्यास्तासु भभोगिन नक्षत्र-
भोगप्रमाणेनाष्टशतैर्न हरेत् । तत्र च सप्तदशपूरणभागो व्यती-
पातः, अन्यः सप्तविंशदान्यो भागो वैष्टितिरित्यर्थः । सर्पोऽश्लेषा
इन्द्रो ज्येष्ठा पौष्णं रेवती एतेषां नक्षत्राणामन्यपादा भसन्धि-
संज्ञकाः तदग्रभेषु तेषां परनक्षत्रेषु मघामृत्नाश्विनीषु आद्योऽंशः
प्रथमपादो गण्डान्तमंज्ञकः । एतत्सर्व्वं मभ्यो विद्वान् सर्व्वकर्मसु
वर्ज्जयेदित्यर्थः ।

क पुच्छं - कर्माति पुच्छे ।

क पुच्छं - मोध्यो ।

गं पुच्छं - व्यतीपातकृतीत्यर्थः ।

तथाच पशुपतिदीपिकायाम्—

गण्डादी गण्डकान्ते च विवाहे म्रियतेऽङ्गना ।
 न जीवेज्जातकोऽत्रैव पितृमाष्टविनाशकत् ॥
 गतो न जीवेत् सीमन्तविधौ गर्भश्च्युतिर्भवेत् ।
 व्रतारम्भे विनाशः स्यात् क्षीरे पञ्चत्वमादिशेत् ॥

तथाच शुद्धिदीपिकायाम्—

निरंशं दिवसं विष्टिं व्यतीपातञ्च वेष्टितम् ।
 केन्द्रञ्चापि शुभेः शून्यं पापाहमपि वर्जयेत् ॥
 निरंशं रविना चंशुन्वीकृतं दिनं रविसञ्चारदिनमित्थं...
 तथाच राजमार्त्तच्छे—

अस्तं प्रयाते च भृगौ गुरौ वा
 सूर्ये निरंशे हिमगौ प्रनष्टे ।
 न कूपवाप्यादिकमन्दिरार्थं[†]
 शुभं प्रदिष्टं धनकीर्त्तिनाशत् ॥

शुभैरिति यत्किञ्चिदपि केन्द्रं शुभमात्रेण युक्तं चेत्तदा न दोष
 इत्यर्थः । सप्त-सप्तम-दशम-चतुर्थानां केन्द्रसंज्ञा । पापाहं पाप-
 अहवारं वर्जयेत् । अथ तु तत्तद्विशेषविहितकर्त्तव्याणि कर्त्तव्यान्धेव ।
 यथा राजमार्त्तच्छे—

जीवार्कभीमवाराह शस्ताः पुंसवने विधौ ।

* च इत्यन्ते—शुक्तिः ।

† च इत्यन्ते—मन्दिरार्थम् ।

शुद्धिकोशरो ।

तथाच पशुपतिदीपिकायाम्—

स्वायं समायं क्रतुयूपकाष्ठं
वेष्मप्रवेशं गजप्राङ्मनस्य ।
ग्रामप्रवेशं नगरे पुरे वा
कुर्याद्दिने सूर्यसुतस्य सर्वम् ॥

वारप्रवृत्तिमाह शुद्धिदीपिकायाम्—

रेखापूर्वापरयोर्वारः सूर्योदयात्परस्ताप्राक् ।
देशान्तरयोजनमितविघटोभिः पादहीनाभिः ॥

रेखोक्ता सूर्यसिद्धान्ते—यथा रेखामधिकृत्य—

राक्षसालयदेवीकःशैलयोर्मध्यसूत्रगाः ।
रौहितकमवन्ती च तथा सन्निहितं सरः ॥ इति ।

अस्यार्थः—

लङ्कासुमेरुपर्वतयोर्मध्यसूत्रगता देया रेखासंज्ञकास्ताम् देशा-
नाह रौहीतकदेशोऽवन्तीदेशः सन्निहितं सरः कुरुक्षेत्रञ्च इत्यर्थः ।

रेखायाः पूर्वदेशे परदेशे च यथामंख्यं सूर्योदयकालात्
परकालं पूर्वकालञ्च वारप्रवृत्तिः स्यात् रेखापूर्वदेशे सूर्योदयात्
पश्चात् रेखापरदेशे सूर्योदयात् पूर्व्यं वार इत्यर्थः । तत्र काल-
परिमाणमाह रेखातो यावन्ति देशान्तरयोजनानि तत्साम्य-
ताभिर्विघटोभिः पैलैः पादहीनाभिश्चतुर्धभागहीनाभि वार-
प्रवृत्तिः स्यादित्यन्वयः ।

योजनसाधनप्रकारम् अतिविस्तारभयादतद्विदुर्दुर्गत्वाच्चो-
पेक्षितः संक्षेपेण किञ्चित् कथ्यते ।

दक्षिणरपदे गङ्गातीरे सार्धशतं १५० वङ्गे सुवर्षग्रामादी
 *अशीत्यधिकं शतं १८० एतन्मध्येऽप्युच्चं वाराणस्यामष्टोत्तरशतं
 १००० देशान्तरमिति । •

तेन दक्षिणराट्टे द्विपञ्चाशत्पलाधिकदण्डैकानन्तरं वार-
 प्रवृत्तिः । वङ्गे तु सपाददण्डहयानन्तरं वारप्रवृत्तिरिति ।
 पशुपतिदीपिकायाम्—

अवमाहे त्रग्रहस्पर्शं शुभकर्म्म विवर्जयेत् ।

कदाचिदवमे कुर्व्यान्न कदाचिन्नग्रहस्पर्शः ॥

अन्यदिनेऽशक्तिसम्भावनायां कदाचिदमदिनेऽपि कुर्व्यात् ।

तथाच शुद्धिदीपिकायाम्—

त्रग्रहस्पर्शं नाम यदेतदुक्तं

तत्र प्रयत्नः कृतिभिर्विधेयः ।

विवाह-यात्रा-शुभपुष्टिकर्म्म

सर्व्वं न कार्य्यं त्रिदिनस्पर्शोद्घातः ॥

यत्नः कार्य्योः यत्नेन तद्वर्जनीयमित्यर्थः ।

अवमदिनं त्रग्रहस्पर्शदिनञ्चाह स एव—

तिथ्यन्तद्वयेमेको दिनवारः स्पृशति यत्र तद्भवत्ववमदिनं

त्रग्रहस्पृक् तिथित्रयस्पर्शनादङ्गः ।

दिवसे तावद्द्वारहयं भवति वारप्रवृत्तिकालात् पूर्व्वमेको-

* अ पुस्तके - चत्वारिंशदधिकम् ।

† न पुस्तके—स्पृशेत् ।

वारस्तत्परश्चान्यः तत्र च दिनस्याहोरात्रस्य एको वारस्तिथ्यन्त-
हयं तिथित्रयं यत्र दिने स्पृशति तद्दिनमवमसंज्ञकं वारप्रवृत्ति-
कालात् परं परदिनसूर्योदयवधेकवारेण तिथ्यन्तद्वयस्यैवंम-
दिनं स्यादित्यर्थः ।

यथा दक्षिणरात्रे पादोनदण्डद्वयादूर्ध्वं वारप्रवृत्तिस्तत्र च •
यस्मिन् दिने दण्डत्रयमेका तिथिरन्या च षट्पञ्चाशद्दण्डात्मिका
तदवमदिनम् ।

त्रयस्युक्त्वादिनन्तु अङ्गस्तिथिचयस्पर्शादहोरात्रेण यदि तिथि-
त्रयं स्पृशते अहोरात्रस्य वारद्वयेन तिथ्यन्तद्वयं यदि स्पृशते
तदा स्यादित्यर्थः ॥

यथा वारप्रवृत्तेः पूर्वमेका तिथिर्दण्डेकप्रमाणा अन्या च सप्त-
पञ्चाशद्दण्डात्मिका वारद्वयेन तिथ्यन्तद्वयस्पर्शात् त्रयस्युक्त्वादिनं
स्यात् ।

तथाच कारणरत्ने—

अवमं तद्धारदिनं तिथ्यन्तद्वययोगि यत् ।

त्रयस्युक्त्वात् त्रितिथिस्पर्शादौदयिकं विदुः ॥

रत्नमालायाम्—

यत्रैकः स्पृशति तिथिद्वयावसानं

वारद्येदवमदिनं तदुक्तमार्थैः ।

यः स्पर्शाद्भवति तिथित्रयस्य चाङ्ग-

स्त्रियस्युक्त्वात् स पुनरिदं द्वयस्यनेष्टम् ॥

केचित्तु—तिथिद्वयेन मिलित्वा यदहोरात्रं पूर्णं स्यात्तदवमदिनं

यथा दण्डद्वयनेका तिथिस्तत्परमपरसूर्योदयान्तं समस्तदिन-
व्यापिनी चान्या तद्दिनमवमं यच्च दण्डद्वयनेका तिथिरन्या च
सप्तमं चाग्रदण्डिकां ततः परमन्वृत्तिथियोगः ततस्तिथिद्वयस्यर्थात्
त्र्यहस्यगित्याहुः । तदशुद्धम्—

वत्सरलक्ष्णेऽपि तिथिद्वयसमाख्यसम्भवात् अदृश्यं किञ्चि-
न्यूनाधिकत्वसम्भवात् एको(दिन)वार इतिपदद्वयवैयर्थ्याच्चेति ।

अन्ये तु-तिथिद्वयस्यर्थादिति पाठं कृत्वा, व्याचक्षते, अङ्गस्य-
स्यर्थाद्दिनद्वयस्यर्थात्तिथिस्त्रिदिनस्यक् स्यात् षष्ठिदण्डिकात्मिकतया
वर्द्धमाना या तिथिः सा त्रिदिनस्यगित्यर्थः । एतच्च शास्त्रविद्व-
माचारविद्वच्च ।

यथा विश्वरहस्यवचनम्—

एकादशी द्वादशी च निशान्ते च त्रयोदशी ।

त्र्यहस्यक् तदहोरात्रमुपोऽथा सा सदा तिथिः ॥

राजमार्त्तण्डे—

एकस्मिन् सावने त्वङ्गि तिथीनां चितयं यदा ।

तदा दिनत्रयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम् ॥

त्र्यहस्यग्दिवसश्चैव महापुण्यतमः स्मृतः ।

तिथिद्वयस्य संस्पर्शात् त्र्यहस्यक् समुदाहृतः ॥ इति

निषिद्धनक्षत्रमाह लघुयात्रायाम्—

नक्षत्रमपटुं किरणं पञ्चात् सञ्जागतं ग्रहैर्भिकम् ।

क्रूरनिपीडितमुत्पातदूषितमशुभं सर्व्वम् ॥

अपटुकिरचं अस्तसन्निहितनक्षत्रं पश्चात् सन्ध्यागतं अस्तङ्गतं
ग्रहेः शुभाशुभैर्योगतारायोगेन शकटादिभेदेन वा भिन्नं क्षूरनि-
पूडितं पापग्रहभोग्ननक्षत्रं उत्पातदूषितंभुक्त्वादित्रिविधोत्पात-
दूषितं नक्षत्रं शुभकर्माणि वर्जयेदित्यर्थः ।

नष्टयात्रायाम्--

नाकालवर्षविद्युत्स्तनितेष्विष्टं कथञ्चिदपि यानम् ।

राजमार्तच्छे--

पौषादिचतुरो भासान् प्रोक्त्वा वृष्टिरकालजा ।

व्रतं यात्रादिकं तत्र वर्जयेत् सप्तवासरान् ॥

वृष्टिः करोति दोषं तावन्नाकालसम्भवा राघ्नः ।

यावन्न भवति गमने नरपशुचरणाङ्किता वसुधा ॥

नरपशुचरणाङ्किता कर्दमाव्या पृथिवी न स्वात् ।

कर्दमसम्पादकवृष्टावेव सप्तरात्रं मङ्गलकर्माणि त्यजेन्नाम्य-
थेति ।

तथा भोजराजः--

ग्रहे रवीन्द्रोरवनिप्रक्रम्ये

केतून्मोक्त्वापतनादिदोषे ।

व्रते दशाहानि वदन्ति तज्ज्ञा

वर्ज्यानि सप्ताहमपि प्रयागे ॥

शुद्धिदोषिकायाम्

अनिष्टे त्रिविधोत्पाते मिष्टिकासूनुर्गमे ।

सप्तरात्रं न कुर्वीत यात्रोद्वादादिमङ्गलम् ॥

दिव्यान्तरीक्षभौमभेदेन त्रिविधोत्पातास्तेषां शुभाशुभत्वञ्च
वक्ष्यते । अत्र चानिष्टफले त्रिविधोत्पाते सप्तरात्रं यात्रीहाहादि
मङ्गलं कर्म न कुर्यात् । इष्टफलेऽनु कर्मव्यभवेति तात्पर्यम् ।
तथा राहुदर्शनस्य दिव्यात्पातत्वेऽपि इष्टेऽनिष्टे च तस्मिन् सामा-
न्यतो निषेध इति पुनरुक्तिः ।

त्रिविधोत्पातानाह—

ग्रहनक्षत्रविकारो दिव्योत्पातः प्रकीर्तितो मुनिभिः ।

ग्रहयुव धूमकेतु ग्रहर्क्षकोलकोपरागादिः ।

भाकस्मिकमाकाशजमुत्पातं प्राहुरन्तरीक्षगतम् ।

उल्कान्तरीक्षनगरप्रान्त वाताग्नि रक्तहृद्यादि ।

स्थावरजङ्गमजन्यवैद्यतमाहुर्महीजमुत्पातम् ।

असमयपुष्पफलादिकमन्यस्मिन्नन्यजातिजन्मादि ।

शुभाशुभत्वमाह शुद्धिदौपिकायाम्—

आर्यभ्यादिचतुष्कचन्द्रतुरगादित्येषु वायुर्भवेत्

देवेज्याज विशाख याम्ययुगले पित्रहये चानलः ।

वैशादित्रय धाटमैत्रयुगलेष्विन्द्रो भवेदीश्वरः

सर्पापान्थशतान्थमूलयुगलेशानेष्वपामौश्वरः ॥

अनिसान्निशक्रवरुणा शुनिशोः पतयश्चतुर्षु यामिषु ।

नक्षत्राधिपयोगात् शुभमशुभं वाहुतषु सर्वेषु ॥

पवनदहनौ नेष्टौ योगस्तयोरतिदोषदः

सुरपवरुणौ शस्तौ योगस्तयोरतिशोभनः ।

सवरुणमरुश्चित्रः शक्रस्तथाग्निसमायुतः

फलविरहितः सेन्द्रो वायुस्तथान्मियुतोऽम्बुपः ॥

आर्यमी उत्तरफल्गुनी तदादिचतुष्कं चन्द्रो ऋगशिरः तुरगो-
ऽश्विनो आदित्यं पुनर्वसुरेषु-वायुः पतिः । देवेभ्यं पुष्या ऋजः
पूर्वभाद्रपदं याव्ययुगलं भरण्यादिद्वयं पितृगद्वयं मघादिद्वयं
एष्वग्निः पतिः । वैश्व उत्तराषाढा तदादित्रयं धाता रोहिणी
मैत्रयुगलं अनुराधादिद्वयं एष्विन्द्रः पतिः । सर्षोऽश्लेषा उपाख्यं
उत्तरभाद्रं शतं शतभिषा अख्यं रेवती मूलादिद्वयं एषु वरुणः
पतिरित्यर्थः ।

राहुदर्शनस्य शुभाशुभफलत्वमाह वराहसंहितायाम्—

जन्मसप्ताष्टरिफाङ्कदशमस्ये निशाकरे ।

दृष्टोऽरिष्टप्रदो राहुर्जन्मर्षं निधनेऽपि च ॥

रिफं द्वादशं अहो नवमः, जन्मर्षं त्रिजन्मक्षत्रं निधनं तयो
विंशन्क्षत्रमित्यर्थः । दृष्ट इत्यनेनादर्शनं रिष्टाभाव इत्यर्थः ।
रिष्टमैहिकदुःखरोगादि ।

यच्च— सप्ताष्टजन्मरिफेषु चतुर्थं दशमं तथा ।

नवमे च निशानाथे न कुर्याद्ग्राहुदर्शनम् ॥

इति राजमार्त्तच्छान्ना गङ्गावाक्शावलीकारेण राहुदर्शननिपध
विधायकं वचनं निश्चितम् तच्च राजमार्त्तच्छान्नादावदृष्टमिति प्रति-
भाति समूलत्वे निषेधोऽयं न सर्वमाधारणविषयः किन्तु पूर्वोप-
न्याससमूलवचनेकवाक्यतया रिष्टदोषपरिहारेच्छुना जन्मादिसु
त्रिजन्मतारासु वैनाशिकनक्षत्रेषु च राहुर्निर्गतस्य इति रिष्टा-
कारविषय एव ।

ततः -

ऐहिकाख्यरिष्टदोषसहिष्णुना पश्चात्प्रतीकारेण तद्दोषप्रश-
मनेच्छना वा स्नानदानश्राद्धादीनां पारलौकिककर्मफलामिलाषु-
केण राहुर्वीक्षितव्य एव ।

न चानिष्टसाधने कथं प्रहृत्तिरिति वाच्यम् ।

बलवदनिष्टाननुवन्धीष्टसाधनताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् । दृश्यते च
लोके बलवदितिष्टान्नादिवाञ्छया स्वल्पकेशसाधनपाकादौ प्रह-
त्तिरिति ।

अथवा वैधक्रियानधिकारिगोचरं वा रागप्राप्तदर्शनमादाय
निषेधविधेर्नितार्थत्वात् वैधस्नानाद्यङ्गभूतदर्शनं निषेधं न
शक्यते अङ्गस्यापि विधिप्रयुक्तत्वेन बलीयस्त्वान्न च वैधनिषेधः
किन्तु रागप्राप्तस्यैवेति ।

अतएव न हिंस्यात् सर्वभूतानीति रागप्राप्तहिंसेव निषिध्यते
न तु पशुयागाङ्गहिंसेति ।

यथा च—

नेत्रेतीदमन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।

नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥

इति मनुवचनेन रागप्राप्तमेव राहोर्हिंतीयादिदर्शनं निषिध्यते
न तु वैधस्नानाद्यङ्गभूतं प्रथमराहुदर्शनमन्यथा विध्यङ्गस्य*
वैधबाधाचमत्वात् ।

न च जम्बराश्यादिगतचन्द्रादिष्वतिरिक्तस्थले राहुर्वीक्षितव्य
इति पर्युदासः ।

भवेदेवं यदि वीक्षणविधिर्मुख्यस्तिष्ठेत्, न च तथा वीक्षणस्य
स्वतोऽनुपादेयत्वात् किन्तु वीक्षणानन्तरं ज्ञानदानादीनामेवोपा-
देयत्वात् तेष्वेव विधिप्रवृत्तेः । दृश्यते च सर्वत्र ज्ञानादिष्वेव
विधिः ।

यथा शातातपः—

सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने ।

अकुर्वीणस्ततः श्राद्धं* पङ्के गौरिव सीदति ॥

यमः—

ज्ञानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने ।

देवलः—

राहुदर्शनं संक्रान्ति-विवाहात्थय-दृष्टिषु ।

ज्ञानदानादिकं कुर्यान्निशि काम्यप्रतिषु च ॥

विष्णुः—

सम्यारात्रार्गेण कर्त्तव्यं श्राद्धं खलु विचक्षणैः ।

तयोरपि च† कर्त्तव्यं यदि स्याद्राहुदर्शनम् ॥

राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचन्द्रतारकम् ।

गुणवत् सर्वकामायं पितृणामुपतिष्ठते ॥

* क पक्षके अङ्गुल्यांश्चतुःशुक्लाहय ।

† न पक्षके तत्रापि कर्म्ये ।

[अन्धे तु—.

रिष्टस्थले राहुमदृष्टा राहुदर्शनं निर्णयिष्ये ज्ञानादिकं कार्यम् ।

.न च दर्शनस्यैव निमित्तत्वाद्दर्शनपदस्य चाक्षुषज्ञाने शक्तत्वात्
ज्ञानमात्रपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् होपान्तरे रात्रौ सूर्यग्रहणे दिवा
चन्द्रग्रहणे च मेघाच्छन्नतया च केषामप्यदर्शने वा शास्त्रमात्र-
ज्ञानेनातिप्रसङ्गाच्चानुचितमिदमिति वाच्यम् ।

निमित्तस्य ज्ञानाभावादसत्कल्पतया पुरुषप्रवृत्तेरभावात्
विधेस्ताटस्थ्यात् वैदिकस्थले सर्वत्रैव लाघवात् ज्ञायमानस्यैव
सतो निमित्तत्वं क्लृप्तं नतु स्वरूपतः ततश्च निमित्तस्य ज्ञानमपे-
क्षणीयम् । .

अतएव नैमित्तिके निमित्तनिश्चयवानधिकारैरेति निमित्तस्य
निश्चयज्ञानमपेक्षणीयमेवेत्युक्तम् ।

ततश्च —

दिवाकरकरैः पूतं दिवाज्ञानं प्रशस्यते ।

अप्रशस्तं निशि ज्ञानं राहोरन्ध्रं दर्शनात् ॥

इति पराशरवचने पूर्वोक्तज्ञातातप-यम-देवल-विष्णुवचनेषु च
राहुदर्शनस्यैव निमित्तत्वावगमात्सस्य च राहुविषयकचाक्षुष
ज्ञाननिमित्तस्य ज्ञानान्तरापेक्षणात् शब्दादिप्रमाणेन निश्चय-
ज्ञानान्तरसङ्गावे एव ज्ञानदानादिकर्म्मणामधिकारः ।

यत्र तु चाक्षुषज्ञानमात्रं तत्रानुव्यवसायेन ज्ञायमानत्वं

अ उक्ते— । चिह्नितगत नोद्धितम् ।

• अ उक्ते - निमित्तत्ववगमनात् ।

अनुव्यवसायाभावेन हि तस्य प्रमाणाभावात् । दिवा चन्द्रोप-
रागादिस्थले तु द्वीपान्तरवासिनां चानुपग्नानस्य शब्दादिप्रमाणा-
न्तरावेद्यतया निश्चयाभावात्किमिदत्त्वाभावः ।

ततो राहुमदृष्टापि अन्यदीयराहुगोचरचानुपग्नानं प्रमाणा-
न्तरेणावधार्यं ज्ञानदानादिकं कार्यं अन्यथा प्रथमदृष्टराहोर्वचनेन
पश्चात् मेघाच्छब्दत्वेनाज्ञानराहुदर्शनस्य ज्ञानादौ प्रवृत्तिर्न स्यात्
दृश्यते हि तथा ।

अतएव श्रीभागवते कुरुक्षेत्रे सूर्यग्रहणे अन्यस्य धृतराष्ट्रस्य
गमनवर्णनं सङ्गच्छते नारायणीपाध्यायेनापि समयप्रकाशे ग्रहण-
ज्ञानदानादावन्वस्याप्यधिकारोऽस्तीत्युक्तमेवेत्याहुः ।]

होरासारः—जन्मादिचन्द्रे दृष्टे राहौ प्रतीकारमाह—

जन्माष्ट जायान्य-ख धर्मसंस्थे

निश्चाकरे जन्मसु तारकासु ।

दृष्ट्वा तमश्चन्द्रमसं प्रयत्ना-

दभ्यर्च्य दद्यात् कनकं द्विजाय ॥

शुद्धिदीपिकायाम्—

गुर्वादित्ये गुरौ सिंहे नष्टे शुके मलिक्नुचे ।

याम्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्मणि वर्जयेत् ॥

गुर्वादित्यादिषु सश्वत्कालान्तरकाणि काव्यनैमित्तिकानि
सर्वकर्मणि वर्जयेत् । असश्वत्कालान्तरान्तु कर्त्तव्यमेव ।

यथा गृह्यपरिशिष्टम्—

मलं वदन्ति कालस्य मासं कालविदोऽधिकम् ।

नेहेतात्र विशेषेण्यामन्यत्रावश्यकाद्भिधेः ॥

तेन नित्यमहरहः कृत्यमसम्भवत्कालान्तराच्चापाटवादिनिमित्तकं
ग्रहशान्त्यादि काम्यमपि कर्त्तव्यमेवेति ।

गुर्व्यादित्ययोगसु द्विविधः—

जोवार्कयोरंकराग्निगतत्वेनैकनक्षत्रगतत्वेन च । एकनक्षत्र-
गतत्वन्तु भिन्नराग्निगतत्वे सतीति बोध्यम् ।

तथाच काश्यपः—

ऋत्तैकमन्दिरगतौ यदि जीवभानू

शुक्रोऽस्तगः सुरवरैकगुरुश्च सिंहे ।

नारभ्यते व्रतविवाहगृहप्रतिष्ठा-

क्षीरादिकर्म्म गमनागमनश्च धीरैः ॥

नारभ्यत इत्यनेनारभ्यव्रतन्तु कर्त्तव्यमेवेति तात्पर्यं, गुरो सिंहे
इति ।

तथाच राजमातृच्छे—

यात्रां चूडां विवाहं श्रुतिधिवरविधिं यागसङ्घप्रवेशौ

प्रासादीद्यानहर्म्मप्राप्तं नरभवनारभविद्याप्रदानम् ।

मौञ्जीबन्धं प्रतिष्ठां मणिरदकनकाधारणं कुर्वन्ते ये

मृत्युस्तेषां हरीन्धेः^१ गुरुदिनकरयोरंकराग्निस्वयोश्च ॥

^१ ग पुस्तके पान ।

^२ ग पुस्तके - तेषाञ्च सिंहे ।

हरीज्ये सिंहहृत्स्यती याचां प्रथमतीर्थयात्रां राज्ञो विजययात्राञ्च ।
यथा राजमार्त्तश्ले—

अनादिदेवतां दृष्ट्वा शुचः स्युर्नष्टभार्गवे ।

मलमासेऽप्यनाहृतं तीर्थस्नानमपि त्यजेत् ॥

मलमासेऽपोत्यपिशब्दात् गुर्वादित्यादीनामपि ग्रहणं, अनाहृतं
प्रथमम्, अनाहृतमिति देवतादर्शनेऽपि सम्बध्यते ।

भीमपराक्रमे—

वापो-कूप-तडाग-याग-गमनं चौरं प्रविष्टाव्रतं

विद्या-मन्दिर-कर्णवेधन-महादानं वनासेवनम् ।

तीर्थस्नान-विवाह-देवभवनं मन्वादिः*देवेक्षणं

सिंहेज्ये गुरुभास्करे परिहरेत् क्षीणे तथास्ते भृगौ ॥

वनासेवनं वानप्रस्थाश्रमग्रहणं मन्वो मन्वग्रहणं आदिदेवेक्षणं
प्रथमदेवदर्शनमित्यर्थः ।

तथा--- विवाह-सूहा-व्रत-कर्णवेध-

वापीप्रतिष्ठार्थ-गृहप्रवेशाः ।

सुवर्णं शङ्खाद्युपभोगविद्या

सिंहे सुरेज्ये न शुभप्रदा स्यात् ॥

अत्र च सिंहहृत्स्यती विवाहे विशेषमाह राजमार्त्तश्ले---

गुरौ हरिस्थे न विवाहमाह-

हारीत-गार्ग्यप्रमुखा मुनीन्द्राः ।

•यदा न माघी मघसंयुता स्वा-

त्तदा तु कन्योद्दहनं वदन्ति ॥

हरिस्थे सिंहस्थे यस्मिन्नब्दे माघी पौर्णमासी मघानक्षत्रयुक्ता
न स्यात् तस्मिन्नब्दे कन्याविवाहे सिंहहृहस्यतिदोषो नास्तीत्यर्थः ।
तथा भौमपराक्रमे--

मघायोगविनिर्मुक्ता यदा माघी भवेत् क्वचित् ।

तत्रोद्दहादिकं कार्यं सिंहे गुरुरकारणम् ॥

तथा—मघाक्षत्रं परित्यज्य यदा सिंहे गुरुर्भवेत् ।

विवाहस्तत्र कर्त्तव्यो मुनिभिः परिकीर्त्तितः ॥

अत्र च वक्रातिचारेण राश्यन्तरसञ्चारे सिंहहृहस्यतिदोषो नास्ति
किन्तु वक्रातिचारोक्तदोषमात्रमेव ।

तथा राजमार्त्तण्डे--

हारीत माण्डव्य-पराशराद्या

गर्गाङ्गिराद्या मुनयो वदन्ति ।

वक्रातिचारे सुरराजमन्त्री

यत्रागतस्तत्र फलं ददाति ॥

यच्च—

गुर्वादित्ये दशाहानि गुरौ सिंहे द्विमासकम् ।

गुरोर्वक्रातिचाराभ्यामष्टाविंशतिवासरान् ॥

इति वचनं तत्कालक्षेपासहस्रशुक्लैर्गणैः दशाहदादीनां वर्जनीयत्वा-
वश्यभावप्रतिपादनपरम् ततःपरन्तु कालक्षेपासहस्रशुक्लैः कर्त्तव्यं
कर्त्तव्यं न तु सर्वं कर्त्तव्यं ध्येयम् ।

नष्टे शुक्रे इति विकारापत्तिर्नष्टत्वं तुच्चतुर्धा भवति हृदय-
सन्ध्यास्तंगतत्व-बालत्वभेदेन तत्र चास्तात् पूर्वं हृदयत्वं सन्ध्यागतत्वञ्च
उदयात्परन्तु अस्तगमनं बालत्वम् ।

एषाञ्च दिङ्निगम उक्तः सूर्यसिद्धान्ते -

अथोदयास्तमययोः परिज्ञानं प्रकोर्त्तते ।

दिवाकरकराक्रान्तमूर्त्तिनामल्पतेजसाम् ॥

*अल्पा विवस्वतः प्राच्यामस्तं चन्द्रश्चभार्गवाः ।

व्रजक्यभ्यधिकाः पश्चादुदयं मन्दतेजसः† ॥

सूर्यादप्यधिकाः पश्चादस्तं जीवकुजार्कजाः ।

जनाः प्रागुदयं यान्ति शुक्राग्नी वक्रिणी तथा ॥

सूर्यलुप्तकिरणतया अदृश्यत्वमस्तत्वं सूर्ययुक्तकिरणतया च
दृश्यत्वमुदय इति अस्तोदययोर्लक्षणं दिवाकरित्यादिना विवृतम् ।

विवस्वतो न्यूनाः सन्तश्चन्द्रश्चभार्गवाः प्राच्यां स्वभावतोऽस्तं
यान्ति ततस्तत्रैषां हृदयत्वं सूर्यस्फुटादधिकाः सन्तः प्रतीच्यामुदयं
यान्ति अतस्तत्रैषां बालत्वम् ।

जीवश्चकुजार्कजाम् सूर्यस्फुटादधिकाः सन्तः पश्चिमदिशि
अस्तं यान्ति एते तु सूर्यादूनाः सन्तः प्राच्यामेवोदयं यान्ति बुध-
शुक्रयोस्तु वक्रदशायामपि सूर्येण स्थितिसम्भवात् तथा पश्चिमोदय-
स्तत्वं हृदयत्वञ्च तदा प्राच्यामुदयो बालत्वञ्चेति ।

* न पुकाके कल्पेत्यादि वचनं रीतिसम् ।

† च पृकाके शीघ्रवाचिनः ।

तथाच तत्रैव —

समागमः शशाङ्गेन सूर्येणास्तमयः सदा । इति ॥

जीवकुंजाकंजानान्तु सूर्यात् षष्ठसप्तमाष्टमेषु वक्रान्वनियमात्
सूर्येण सहस्थित्यभावात् वक्रदशायामस्तता नास्त्ववेति ध्येयम् ।

तथाच— पश्चिमेऽस्तं प्राग्दयो वक्रत्वे बुधशुक्रयोः ।

स्वभावेऽस्तमयः पूर्वं पश्चिमे तूदयस्तयोः ॥

बालत्वादीनां कालनियम उक्तो भीमपराक्रमे—

पश्चाद्भ्युदितो बालो दशाहं प्राग्दिनत्रयम् ।

पक्षं हृद्दो भृगुः पूर्वं पश्चाहं पश्चिमे स्थितः ॥

स्वभावेन पूर्वस्थां स्थितो यदास्तं याति तदा पश्चमेकं हृद्दः स्यात्
वक्रदशायान्तु पश्चिमस्थितो उदयास्तं याति तदा पश्चाहं हृद्द
इत्यर्थः ।

तथाच राजमार्गच्छे—

बालो दशाहान्युदितोऽपरेण

पूर्व्येण बालो दिवसत्रयं स्यात् ।

हृद्दस्तु पूर्व्येण च पश्चमेकं

पश्चात् स्थितः पञ्चदिनानि शुक्रः ॥

भवेत्सभ्यागतः पश्चादस्तमेति दिनत्रयम् ।

दिनानि पञ्च पूर्वं तु भृगुः पूर्वं विवर्षयेत् ॥

अपरेण प्रतीच्यामुदितो दशाहानि बाल इत्यर्थः पश्चिमे स्थित्वा-
वक्रदशयां यदास्तमेति तदा भृगुर्दिनत्रयं सभ्यागतो भवेत्
तत्र च पञ्चदिनानि हृद्दत्वमुक्तं तत्राभ्युपवास्तसमीपदिनत्रयं

सन्ध्यागत इत्यर्थः । यदा तु प्राच्यां स्थितः स्वभावेनास्तेभ्यो
तदा च पञ्चदिनानि सन्ध्यागतो भवेत् तत्र च पश्चमिकं हृदयत्वमुक्तं
तन्मध्य एवास्तसमीपदिनपञ्चकं सन्ध्यागतो भृगुर्भवेदित्यर्थः ।
एतत्सर्वं बालत्वं हृदयत्वं सन्ध्यागतत्वमस्तत्पञ्च वर्जयेदित्यर्थः ।

यद्यपि हृदयत्वमध्य एवास्तगतत्वं तथापि दोषभेदात् संज्ञाभेदः •
क्रियते ।

यथा राजमार्त्तण्डे—

बालभृगौ परिणीता युवतिरसाध्वी भवेन्नियतम् ।

हृदये तस्मिन् वक्ष्या सन्ध्यास्ते मृत्युमायाति ॥

एवं चतुर्विधे शुक्ले सर्वकर्माणि वर्जयेत् ।

मल्लिङ्गुच इति मेलमासः पञ्चादभिधास्यते । याम्यायन इति दक्षि-
णायन इत्यर्थः । आषाढेऽपि हरिश्चयनसम्भवादिति हरी सप्त इति
न पुनरुक्तम् । अथ यत्र यत्र विशेषविधिस्तत्र तत्र विधिवैयर्थ्यभया-
त्तत्तत्कर्माणि कर्त्तव्यमेव यथा श्रावणे गृह्यारम्भो भाद्रेऽनन्तव्रतादिः ।
गुरौ वक्रातिचारादौ निषेधमाह शुद्धिदीपिकायाम्

अतीचारगतं जीवे वक्त्रे चास्तमुपागतं ।

• व्रतोद्वाहो न कुर्वीत जायते मरणं भ्रुवम् ॥

व्रतमुपनयनं एतच्चोपलक्षणं यथा राजमार्त्तण्डे—

अस्तं प्रयातं च गुरौ भृगौ वा सूख्यं निरंशं हिमगो प्रनष्टं ।

न कूपवाप्यादिकमन्दिराद्यं* शुभं प्रदिष्टं धनकीर्त्तिनाशात् ॥

हिमगौ प्रनष्टेऽभावस्यायामित्यर्थः ।

तथा-- अतिचारगते जीवे वर्जयेत्तदनन्तरम् ।

त्रतोद्वाहादिचूडासु अष्टाविंशतिवासरान् ॥

अष्टाविंशतिवासरानिति तु कालक्षेपासहिष्णु कर्म प्रत्येव वर्जन-
स्यावश्यभावकथनपरमिति प्रागेव व्याख्यातम् । अत्र च वक्राति-
चारेण राश्यान्तरसञ्चारे सत्येव गुरोर्वक्रातिचारदोषो नान्यथेति ।

यथा भौमपराक्रमे--

वक्रातिचारोपगतः सुरेज्यो

यद्यन्यराशौ परिवर्जनीयः ।

यथाक्रमस्थः स्वगृहस्थितो वा

न वर्जनीयो यवना वदन्ति ॥ •

यथाक्रमस्थो यथाक्रमं यत्र स्थित्वा वक्रातिचारं करोति वक्राति-
चारेणापि तत्रैव यदि तिष्ठतीत्यर्थः ।

राश्यान्तरसञ्चारेणापि स्वगृहं गतो वा जीवो यदि भवति
तदापि न दोष इत्यर्थः ।

तथा तत्रैव--

वक्रातिचारे सुरराजमन्त्री

यद्यन्यगृहात् स्वगृहं प्रयाति ।

तदा विवाहादिगृहप्रतिष्ठा

न वर्जनीया मुनयो वदन्ति ॥

* न पुनश्च वक्रोत्पादि वचनं नास्ति ।

तथा शुद्धिदीपिकायाम्—

त्रिकोणजायाधनलाभराशौ

वक्रातिचारेण गुरुः प्रयातः ।

यदा तदा प्राह शुभे विलम्बे

हिताय पाणिग्रहणं वसिष्ठः ॥

पुरुषस्य त्रिकोणादिराशौ वक्रातिचारवशात् यदि सञ्चरति तदा
विवाहो हिताय स्यात् अत्रापि प्रयात इत्यनेन वक्रातिचारेण
मञ्चारे सति यो दोषः स त्रिकोणादिराशौ नास्तीत्यर्थः ।
महातिचारे वर्षपर्यन्तं कर्मलोपमाह भीमपराक्रमे—

कृत्वातिचारं यदि पूर्वग्रेहं

न याति मन्त्री विबुधाधिपानाम् ।

यानं विवाहं व्रतचौडग्रेहं

वर्षं तदा हन्ति मतं मुनीनाम् ॥

अतिचारं गतो जीवः पूर्वराशिं न गच्छति ।

नाचरेत्सर्वकर्मणि यावत्तत्रैव संस्थितः ॥

यथा पशुपतिदीपिकायाम् —

अतिचारं गतो जीवः तत्रैव कुरुते स्थितिम् ।

तदा महातिचारः स्यात् लुप्तसंवत्सरक्रियः ॥

तत्रैवापवादमाह भीमपराक्रमे—

यदातिचारं सुरराजमन्त्री करोति गोमन्त्रायमीनसंस्थः ।

न याति तं यद्यपि पूर्वराशिं शुभाय पाणिग्रहणं वदन्ति ॥

अतिचारं गते जीवे मन्मथे चैव कार्कटे ।

तदा न लुप्यते कालो वदत्येवं पराशरः ॥

मन्मथो मिथुनराशिरित्यर्थः ।

तथा असं गते जीवे व्रतोद्वाहादिकं न कुर्यात् । यथा राज-
मार्त्तण्डे—

अस्तमिते भृशुपुत्रे कन्या म्रियते वृहस्पतौ पुरुषः ।

उभयोरपि मरणं स्यात् केतौ पाणिग्रहेऽभ्युदिते ॥

भोमपरारामे—

गुरोरस्ते पतिं हन्यात् शुक्रास्ते चैव कन्यकाम् ।

चन्द्रे नष्टे उभावेव तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥

हन्यात् विवाह इति शेषः ।

विवाहे वर्षशुद्धिमाह राजमार्त्तण्डे—

वात्स्योऽब्दशुद्धिमाचष्टे ग्रहशुद्धिश्च वाक्पतिः ।

ग्रहवत्सरसंशुद्धौ विवाहं शुभदं जगुः ॥

ग्रहवत्सरशुद्धिश्च न प्रौढा कालमीक्षते ।

मासत्रयादूर्ध्वमयुग्मवर्षे

युग्मेषु मासत्रयमेव यावत् ।

विवाहशुद्धिं प्रवदन्ति सर्वे

वाक्प्रायनो ज्योतिषि जन्ममासात् ॥

गर्भमासान्विते युग्मे विवाहे स्यात् पतिव्रता ।

अयुग्मे दुर्भगा नारी रोगशोकासुरा भवेत् ॥

अष्टवर्षा भवेद्भौरी नववर्षा तु कन्यका ।
 प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे परतसु रजस्वला ॥
 संप्राप्ते द्वादशे वर्षे कन्यां यो न प्रयच्छति ।
 मासि मासि रजस्तस्याः पिता पिवति शोषितम् ॥
 माता चैव पिता चैव ज्येष्ठभ्राता तथैव च ।
 त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥
 यस्तां विवाहयेत् कन्यां ब्राह्मणो मद्मोहितः ।
 असन्भ्राथो ह्यपाङ्क्त्येयः स ज्ञेयो वृषलीपतिः ॥
 अतिप्रौढा तु या कन्या नाशुकूलं प्रतीक्षते ॥
 अतिप्रौढाया ग्रहशुद्धिर्वृत्तरशुद्धिश्च न विचार्या तत्र च शंकास्तादि-
 दोषोऽपि न विचार्य इत्यर्थः ।

विवाहे मासशुद्धिमाह राजमार्त्तच्छे—

आषाढे धनधान्यभोगरहिता नष्टात्मजा* आवणे
 वेश्या भाद्रपदे इषे च मरणं रोगान्विता कार्तिके ।
 पौषे प्रेतवती वियोगबहुला चैत्रे मदीन्मादिनी
 अन्येष्वेव विवाहिता सुतवती नारी समृद्धा† भवेत् ॥
 जङ्घा दक्षिणमार्गगे दिनपती नैव प्रतिष्ठां व्रजेत्
 कन्येत्याह समस्तशास्त्रकुशलो वेद्यो मुनीनां मतम् ।

* न पुस्तके—वाप * न पुस्तके—नष्टप्रजा ।

† न पुस्तके—धनवती नारी सुपुत्रा भवेत् ।

साध्वीत्युत्तरमार्गं सुतधनोपिता विहायापरे
 चैत्रं पीषयुतं हरिश्च शयनं श्रेष्ठं जगुः शोभनम् ॥
 मङ्गलेषु विवाहेषु कन्यासम्भरणेषु च ।
 दशमासाः प्रशस्यन्ते चैत्रपौषविवर्जिताः* ॥

एवञ्च मुनिमतद्वेषे शश्वशशक्तिभेदेन व्यवस्थेत्यर्थः ।

कन्याजन्ममासे विवाहमाह राजमार्त्तण्डे—

जन्मर्त्ते जन्ममासे च तारायामथ जन्मनि ।
 जन्मभे जन्मलम्ने वा कन्यकोढा पतिप्रिया ॥
 जन्ममासे च पुत्राख्या धनाख्या जन्मभोदये ।
 जन्मभे च भवेद्दूढा कन्यासन्ततिवर्द्धिनी ॥
 जन्मर्त्ते जन्मनक्षत्रे इत्यर्थः ।

यच्च -

न जन्ममासे न च चैत्रपीषे
 क्षीरं विवाहो न च कर्णविधः ।
 इति वचनम् । तद्वरस्य जन्मविषयम् ।

तथा तत्रैव—

जन्मोदये जन्मसु तारकासु
 मासेऽथवा जन्मनि जन्मभे वा ।
 व्रतेन विप्रोऽप्यवङ्गुन्युतोऽपि
 प्रज्ञाविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम् ॥

* न पुत्राख्ये - इत्यनावात् प्रथंर्त्तान्.. तान् ।

यो जन्ममासे क्षुरकैर्भयात्रां
कर्णप्रवेधं कुरुते विवाहम् ।
नूनं स रोगम् बहुविक्तभागं
प्राप्नोति मूढो वधवन्धनानि ॥

नित्यक्षीरविषय एवायं चैत्रनिषेधो नाद्यक्षीरे “चूडा माघादि
षट्के” इति शुद्धिदीपिकायां षट्कश्रवणात् ।

तथाच राजमार्त्तण्डे—

माघादिषट्सु मासेषु शार्ङ्गिणः शयनावधि ।

चूडाकर्म प्रशंसन्ति मुनयो व्रतकर्म च ॥

अतएव शुद्धिदीपिकायां नित्यक्षीरे चूडाकरणधर्मातिदेशं कृत्वापि
विशिष्य चैत्रमासो निषिद्धः ।

यथा — चूडोदितर्क्षमुदयःक्षण एव चेषा-
मिष्टौ बुधेन्दुदिवसौ क्षुरकैर्भयशुद्धौ ।
नेष्टो हरीज्यभवनोपगतोऽत्र सूर्यः

कालाविशुद्धिरहितं त्वितरत् पुरावत् ॥

एषां चूडादिनक्षत्राणां क्षणो मुहूर्त्तो वेत्यर्थः । हरिः सिंहः,
हृज्यभवनं हृहस्पतिगृहं धनुर्मनी एषु गतः सूर्यो नेष्टः, इतरत्
एतस्मादन्यत् सर्वं पूर्ववत् चूडाकरणवदित्यर्थः । किन्तु नित्य-
क्षीरे शुक्लास्तादिकालौशुद्धिदीपो नास्तीत्यर्थः ।

राजमार्त्तण्डे—

न स्नातमात्रगमनोक्तुभूषिताना-

मभ्यक्तसुस्नानकामनिवामनानाम् ।

शुक्र्या-निशा-परंदिनेषु तिथौ च रिक्ते
 क्षीरं हितं कुज-यमाङ्गनि नापि रिष्टौ ॥

स्नातमात्रस्तत्कालं कृतस्नानः अपरदिनं सायाह्नः ।

येन मानेन यत्कर्म कर्त्तव्यं तदाह सूर्यसिद्धान्ते,—
 ब्राह्मं दैवं तथा पैत्रं प्राजापत्यं गुरोस्तथा ।
 मोरञ्च मावनं चान्द्रमार्चं मानानि वै नर ॥
 चतुर्भिर्व्यवहारोऽयं सौरचान्द्रर्क्षसावनैः ।
 मौरिण्युनिशोर्मानं षड्भोगीतिमुखानि च ॥
 तुलादिषड्भोगीत्यङ्गां षड्भोगीतिमुखं क्रमात् ।
 तच्चतुष्टयमेवं स्यात् द्विस्त्रिभावेषु राशिषु ॥
 षड्विंशे धनुषो भागे द्वाविंशेऽनिमिषस्य तु ।
 मिथुनेऽष्टादशे भागे कन्यायाश्च चतुर्दशे ॥
 ततः शेषाणि कन्याया यान्यङ्गानि तु षोडश ।
 क्रतुभिस्तानि तुल्यानि पितृणां दत्तमन्त्रयम् ॥
 अयनं विषुवच्चैव संक्रान्तेः पुष्यकालता ।
 अहोरात्रं कृतादीनां संख्या ज्ञेया यथोदिता ॥
 भानोर्मकरसंक्रान्तेः षण्मासास्तृत्तरायणम् ।
 कर्कादेस्तु तथैव स्यात् षण्मासा दक्षिणायनम् ॥
 द्विराशिमाना ऋतवस्ते चापि शिशिरादयः ।
 मेषादयो द्वादशैते मासाः संवत्सरः स्मृतः ॥

क्षीरादीनि चत्वारि मानानि विभिन्ना वक्ष्यन्ते—तत्र सौरव्यवस्थया

यत्कृत्यं तदाह सौरिणेति युग्मिशीर्मानमित्यनेनाह अहःकृत्यमपि सौरिणेति मन्तव्यम् ।

षड्योतिमुखानि विद्वणोति तुलादीनि तुलादि सौरकार्त्वि
कादीत्यर्थः द्विःस्त्रभावेषु द्वात्मकेषु तदेव विद्वणोति षड्विंशे
धनुषो भाग इति अनिमिषो मीनः । सौराश्विनशेषषोडश
दिनानि शंक्लक्षणपक्षसाधारणानि आद्येऽत्यन्तं प्रशस्तानि ऋतु-
तुल्यफलजनकतया काम्यार्नीत्यर्थः । कृतादीनां सत्ययुगादीनां
संख्या सौरिणैवेत्यर्थः । कर्कटैः कर्कटसंक्रान्तिः षण्मासा
दक्षिणायनम् । अतः सौरिणैव मानेनायनव्यवस्थेत्यर्थः ।
सूर्यभुक्तराशिद्वयमानेन माघादित ऋतवो भवन्ति ते च ऋतवः
शिशिरादयः शिशिर-वसन्त ग्रीष्म वर्षा-शरद्वेमन्ताः उत्तरायणे
ऋतुत्रयं दक्षिणायने च ऋतुत्रयमित्यर्थः तन्मकरमारभ्य
मानोर्द्विहिराशिभोगकाल ऋतुरिति ऋतुलक्षणम् ।

तथाच रत्नमालायाम्—

मृगादिराशिद्वयभोगयोगात्*

षडूर्त्तवः स्युः शिशिरो वसन्तः ।

ग्रीष्मश्च वर्षाश्च शरच्च तद्व-

द्वेमन्तनामा कथितश्च षष्ठः ॥

तथाच विश्वपुराणे—

द्वी मासावर्कजाष्टतुरित्यनेन सौरमानेनैव ऋतुपदभङ्गत उक्तः ।

तथाच शक्तिग्राहकशास्त्रेऽमरकोषे—

ह्रीं ह्रीं माघादिसासौ स्यादृतुस्तरयनं त्रिभिः । इति ।

•अत्र तैरयनं त्रिभिरित्यनेन सौरमानेनैव ऋतुपदशक्ति-
दर्शिता ।

तथाच श्रुतिः—तपस्तपस्वीं शैशिराहृतुः

मधुस माधवस्य वासन्तिकाहृतुः ।

शुक्रस्य शुचिस्य शैशाहृतुः

अथैतदुदगयनं देवानां दिनम् ॥

नभस्य नभस्यस्य वार्षिकाहृतुः

इषसोर्जस्य शारदाहृतुः ।

सहस्य सहस्यस्य हैमन्तिकाहृतुः

•अथैतद्दक्षिणायनं देवानां रात्रिः ॥ इति

अत्र हि उत्तरायण-दक्षिणायनोपसंहारादयनस्य च सौरनियत-
त्वात् लक्षणया तपस्तपस्यादिपदानाञ्च सौरपरत्वात् श्रुत्यापि
सौरैरेव मानेन ऋतुपदशक्तिः स्वहस्तिता तेन तपस्तपस्यादिपदानां
चान्द्रे मुख्यवृत्त्यनुरोधेन मुख्यचान्द्रमासद्वये केषाञ्चित् ऋतुपद-
वाच्यताभ्रमो हेय एव ।

अतएव आहविवेके—

आश्वयुज्याञ्च कृष्णायां त्रयोदश्यां गघासु च ।

प्राहङ्कृतौ यमः प्रेतान् पितृन्चाथ यमालयात् ॥

इति वचनव्याख्यानावसरे प्राहङ्कृतुरत्र “दृग्तः संवत्सरः” इति
मतेनेति व्याख्यातम् ।

अन्यथा मघाचयोदश्यां मुख्यचान्द्रभाद्रीयत्वेन सुतरां प्राह-
डृतुगोचरत्वादन्यथा व्याख्यानमसङ्गतं स्यात् ।

यच्च—मुख्यं आद्यं मासि, मासि अपर्याप्ताहृतं प्रति । .

इति मरीचिवचने चान्द्रेण ऋतुशब्दप्रयोगः । स च गीण एवावश्यं
वाच्यः तस्य शिशिरादिशब्दवाच्यत्वाभावात् “न निर्विशेषं सामान्य-
मिति न्यायेन” शिशिरादिषड्भितिरिक्तत्वाभावाच्चेति ।

यत्— विशेषतश्च कार्त्तिक्यां द्विजेभ्यः संप्रयच्छति ।

शरद्व्रपाये रत्नानि पौर्णमास्यामिति स्थितिः ॥

इत्यादिमत्स्यपुराणादिवचने पौर्णमास्यन्तगीणचान्द्रेण ऋतुसमाप्ति
रवगम्यते तत् पौर्णमास्यन्तमासद्वये शरदादिपदस्य भाक्तत्वात् ।

न च वैपरीत्याशङ्का सङ्केतग्राहकशास्त्राभावात् अनुवाद-
शास्त्रतः शक्तिग्राहकशास्त्राणां बलीयस्त्वाच्च श्रुतेर्यत् स्मृतेर्दुर्बलत्वा-
च्चेति । प्रकृतमनुसरामः ।

नेषादय इति—सौरसंवत्सराभिप्रायेणैदं किन्तु द्वादशमासाः
संवत्सर इति श्रुतेर्मासपदस्य च सौरचान्द्रर्चसावनेषु चतुर्ष्वेव शक्त-
त्वेनान्विताया वक्ष्यमाणत्वात् ।

मौरेणाद्धन्तु मानेन यदा भवति भार्गव ।

सावने च तदा माने दिनपट्कं प्रवर्द्धते ॥

सौरसंवत्सरस्यान्ते मानेन शश्विजेन तु ।

एकादश्यातिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ॥

इत्यादि विष्णुधर्मात्तरवचनाच्च सौरादिभिश्चतुर्विधैर्द्वादशभि
र्मासैश्चतुर्विधः संवत्सर इति ।

न चाधिमासपाते त्रयोदशभिश्चान्द्रमासैः संवत्सर इति वाच्यम्—

षष्ठ्या तु दिवसैर्मासः कथितो वादरयणे ।

पूर्वमर्धं परित्यज्य उत्तरार्धं प्रशस्यते ॥

इति वचनेन मासद्वयस्यैकमासत्वाभिधानात् ।

अथवा धर्माकार्यापयुक्तैरेव द्वादशभिर्मासैश्चान्द्रवत्सरव्यवहारी
न त्वधिनेति ध्येयम् ।

यात्रापि सौरैरेव कार्या यथा योगयात्रायाम्—

यात्राजसिंहतुरगोपगते वरिष्ठा

मध्या शनैश्चरबुधोशनसां गृहेषु ।

शानौ कुसोरऋषभसिकगोऽतिदीर्घा

शस्तसु देवलमतेऽध्वनि पृष्ठतोऽर्कः ॥

तुरगो धनुः शनैश्चरगृहं मिथुनं उशनाः शुक्रः तद्गृहं ह्यपतुले इत्यर्थः ।

पारस्करः विवाहोत्सवयज्ञेषु सौरमानं प्रशस्यति ।

पार्श्वेण त्वष्टकाश्राद्धे चान्द्रमिष्टं तथाब्दिके ॥

अतो— मङ्गलेषु विवाहेषु कन्यासंवरणेषु च ।

दशमासाः* प्रशस्यन्ते चैत्रपौषविवर्जिताः ॥

इत्यादिराजमार्त्तण्णादिवचने विवाहे चैत्रादिपदं सौरचैत्र-
परमिति बोद्धव्यम् ।

* न एकाके दशमासान् पञ्चदशान् ...तान् ।

उत्सवाः पुंसवन सौमस्तोत्रयन-चूडाकरण-कर्णबंधोपनयनानि
सौरिणैव कार्याणि ।

यथा राजमार्त्तण्डे—

मासे द्वितीये ऽप्यथवा तृतीये पुत्रामधेये गृहवर्जिते मे ।

अक्षीणचन्द्रे कुजजोवभानुवारे शुभं पुंसवनाख्यकर्म ॥

अथ याज्ञवल्क्याः—

षष्ठेऽष्टमे वा सौमन्तः प्रसवे जातकर्म च ।

इति यो द्वितीयादिमासो विहितः स सौरिण ज्ञातव्यः ।

तथा—

माघे द्रविणश्रीलाब्ध्या फाल्गुने च दृढव्रतः ।

चैत्रे भवति मेधावी वैशाखे कीविदो मतः ॥

ज्येष्ठे गृह्ननीतिज्ञ आषाढे क्रतुभाजनः ।

शेषेष्वपि च मासेषु निविष्टं मुनिभिर्व्रतम् ॥

तथा -

माघादिषट्सु मासेषु शार्ङ्गिणः शयनावधि ।

चूडाकर्म प्रशंसन्ति मुनयो व्रतकर्म च ॥

इत्यादि राजमार्त्तण्डादिवचने यन्माघादिषटं तत्सौरिणैवेति ।

राजमार्त्तण्डेऽप्युत्तरायणविधानाच्च ।

यथा—

उत्तरायणगतं दिवाकरे वीर्यवत्सु गुरुचन्द्रभानुषु ।

क्षीरिभेषु सकलेषु देहिनां मौञ्चिवन्धनविधिः प्रशस्यते ॥

तथा - चूडाकर्म प्रकुर्वीत रवावत्तरमार्गते । इति

तथा—

न जन्ममासे न च चैत्रपौषे

शौरं विवाहो न च कर्णवेधः ।

इति कर्णवेधादिषु चैत्रप्रतिषेधः शौरिणैव ज्ञातव्यः ।

यज्ञेष्विति यज्ञपदेनाह—

कर्त्तव्याग्रयणेष्टिषु चातुर्मास्यानि चैव हि ।

इति याज्ञवल्क्योक्तं द्यूतसंवत्सरनयेन मासचतुष्टयरूपकृततुल्यान्ते-
ऽनुष्ठेयमानं चातुर्मासाख्ययागत्रयमयनविहितपशुयागश्च गृह्यते ।

मासवत्सरादिसाध्ययज्ञसु सावनेनैव कार्यः ।

यथा सूर्यसिद्धान्ते—

उदयादुदयं भानोः सावनाहः प्रकोर्त्तितम् ।

सावनानि स्युरेतेषां यज्ञकालविधिसु तैः ॥

सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ।

सावनानोति-त्रिसवनस्नानादिकं यदुक्तं तदेतेषां सावनाहानामे-
वेत्यर्थः । यज्ञस्य माससंवत्सरादिपरिमाणकालविधिरित्यर्थः ।

सूतकादिपरिच्छेद इति—

शुद्धो मासेन शुध्यतीत्यादिना यन्मासाद्यशौचमुक्तं तत्सावने-
नैवेत्यर्थः । आदिग्रहणाद्भृतिहृत्प्रिप्रायश्चित्तादीनां ग्रहणम् ।

यथा—

पणो देयोऽवकुम्भस्य षडुत्कृष्टस्य वेतनम् ।

षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणसु मासिकः ॥

इति मनुना—

अग्नीतिभागो हृदिः स्वाम्नासिं मासि सबन्धके ।

वर्णक्रमच्छतं द्विचिह्नतुःपञ्चकमन्यथा ॥

इति याज्ञास्कीरन च यद्भृतिहृदिदानमुक्तं तत्सावनमानेनैवेति ।

तथा—

अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति ।

म गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति ॥

तथा—

ब्रह्महा हादशब्दानि कुटीं कृत्वा वने वसेत् ।

इत्यादि यन्मनुना प्रायश्चित्तमुक्तं तदपि सावनेनैक । चान्द्रायण-

व्रतमात्रन्तु चान्द्रेण ज्ञेयम् ।

तिथिहृदयाचरेत् पिण्डान् शुक्ले शिखण्डिःसम्भितान् ।

एकैकं ज्ञासयेत् कण्ठे पिण्डं चान्द्रायणं चरन् ॥

इति याज्ञवल्करवचनात् ।

तथा विष्णुधर्मोत्तरे—

अध्यायनञ्च यहचारकर्म

मौरेण मासेन मदाध्यवस्येत् ।

मत्वाण्डुपास्थान्यथ सावनेन

लौक्यञ्च यत् स्यात् व्यवहारकर्म ॥

अध्यायनं यात्रा, ज्ञानाणि माससंवत्सरादिषाध्यानि, लौक्यं

लौकिकं व्यवहारकर्म भृतिहृदयादिकम् ।

* ग पुलाके- शिखण्ड ।

तथा पितामहः—

आर्द्धिके पितृकृत्ये च॥ मासश्चान्द्रमसः स्मृतः ।

विवाहादौ स्मृतः सौरी यज्ञादौ सावनी मतः ॥

विवाहादावित्यादिपदं . पारस्कारोक्तोक्तवपदवाच्यसीमन्तोन्नयन
चूडाकरणादिपरम् । यज्ञादावित्यादिपदम् आयुःप्रमाणादीनां
ग्रहणम् ।

यथा हीरासारे—

गृहप्रवेशं गृहकर्म यात्रां

मारेण मानेन सदैव कुर्यात् ।

द्विग्रहं सावनतस्तथायु-

मानञ्च यत्तद्विहितञ्च कर्म ॥

गृहकर्म गृहारम्भः, आयुर्मानम् आयुर्गणना दशान्तर्दशाविवेकश्च
यश्च तद्विहितं तेन आयुर्मानेन विहितं कर्म तदपि सावनमानेनैव ।

यथा . गर्भमासान्विते युग्मे विवाहे स्यात् पतिव्रता ।

अयुग्मे दुर्भगा नारी रोगशोकातुरा भवेत् ॥

अष्टवर्षा भवेत् गौरी नववर्षा तु कन्यका ।

अर्केऽनुकूले शशिनि प्रशस्ते

ताराबले चन्द्रविहङ्गपक्षे ।

अयुग्मवर्षे शुभदः शिशूनां

कर्णप्रवेधः क्षुरकर्म चाद्यम् ॥

* क पुस्तके—पितृकार्येषु ।

* क पुस्तके— कर्णप्रवेधो क्षुरनिभिः प्रदृष्टः ।

प्रथमेऽप्ये तृतीये वा पञ्चमे वा यथाकुलम् ।

चूड़ा कार्या न युग्मे तु वर्षे मासे कदाचन ॥

इति राजमार्त्तखण्डवचनेषु विवाह-चूड़ाकरण-कर्णवेधेषु आयुःप्रमाण
विहितेषु युग्मायुग्माब्दविचारोऽष्टमादिविचारश्च सावननैवेति ।

अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूड़ा कार्या यथाकुलम् ॥

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनयनम् ।

राश्रानेकादशे सैके विशामिके यथाकुलम् ॥

इति याज्ञवल्करवचने नामकरणनिष्क्रमणान्नप्राशनोपनयनैश्चा
युग्मानविहितेषु चतुर्थषष्ठमासाष्टमाब्दादिविचारः सावनमाननैव
कार्यं इति ।

चान्द्रमानेन व्यवस्थामाह पारस्करः—

पार्वणे त्वष्टकायाञ्चै चान्द्रमिष्टं तथाऽऽक्रं । इति

मासि मास्यपरपक्षस्यापराहः श्रयान् ।

इत्यापस्तम्बवचने—

श्राद्धमग्निमता कार्यं मासि मास्युत्पक्षये ।

इति मत्स्यपुराणे च यन्मासपदं तच्चान्द्रमानेनैवेति ।

तथा—

शाकन्तुं फान्गुनाष्टम्यां स्वयं पत्रापि वा पञ्चत् ।

इति छन्दोगपरिशिष्टे—

पोषे कृष्णाष्टकायान्तु गाकैः मत्तप्रेयेत् पितृन् ।

इति ब्रह्मपुराणे च यदष्टकायाञ्चै विहितं तच्चान्द्रमानेन ।

तथा —

आब्दिके प्रत्याब्दिकविहिते सांवत्सरिकश्राद्धेऽपि चान्द्रमान-
मिष्टमित्यर्थः ।

तथा—

आब्दिके पितृकृत्ये च मामशान्द्रमसः स्मृतः । इति ।
अत्र केचित्-अष्टकाश्राद्धसाहचर्यात् पीर्णमास्यन्तगौणचान्द्रमानेन
सांवत्सरिकश्राद्धव्यवस्था ततश्च तस्यासपुरस्कारेण वागभिलापश्च
फलमाहुः । तदशुद्धम् । पूर्वोक्तपितामहवचने मुख्यचान्द्र-
ग्रहणात् ।

चक्रवत् परिवर्त्तते सूर्यः कालवशाद्यतः ।

अतः सांवत्सरं श्राद्धं कर्त्तव्यं मासचिह्नितम् ॥

मे।सचिह्नन्तु कर्त्तव्यं पीषमाघाद्यमेव हि ।

यतस्तत्र विधानेन मासः स परिकीर्त्तितः ॥

इति हारीतेन चक्रवत्परिभ्रमणवशेन सूर्यगतेर्मन्दत्वशीघ्रत्वाभ्यां
कदाचिदेकराशिभोगे तिथिद्वयप्राप्तौ श्राद्धसंशयात्कदाचिद्वा सृ-
तित्येरेलाभे श्राद्धलोपापत्तेः । तदा च प्रतिमंवत्सरं कुर्व्यादिति
विधिबाधापत्तेः ।

सौरमासचिह्नं विहाय पीषमाघादिचान्द्रमासचिह्नस्योक्तत्वात्
मुख्यचान्द्रेष्वैव पीषमाघादिपदानां शक्तत्वात् यतस्तत्र सांवत्सर-
श्राद्धे विधानेन शास्त्रेण—

इन्द्राग्नी यत्र ऋतेते मासादिः स प्रकोर्त्तितः ।

अग्नीषोमी क्तौ मध्ये समाप्तौ पितृभोमकौ ॥

इति तदीयवचनोक्तेः स मुख्यचान्द्री मासः परिकीर्तित इत्युपसंख्यतत्वाच्च मुख्यचान्द्रेणैव सांवत्सरं आहं पार्व्ये त्वष्टका-
आह इत्यनेन तु चान्द्रमानमूत्रमुक्तम् । •

न च तत्र चान्द्रमाने यो यो विशेषो यत्र यत्र सम्भवति तत्र
स विशेषो ग्राह्य इति कुतोऽत्र साहचर्यापेक्षेति ।

अन्यथा—

सांवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासकः ।

तदा त्रयोदशे मासि क्रिया प्रेतस्य वार्षिकी ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनात् मलमासे मरणे शुक्लपक्षवत् कृष्णपक्ष-
मरणेऽपि त्रयोदशमास्येव वार्षिकआहं निर्णीतं तत्र मुख्यचान्द्र-
व्यवस्थयेव त्रयोदशमासे मृतमासीयतिथिप्राप्तिः स्यान्नतु गौणचान्द्र-
व्यवस्थया द्वादशमास्येवेति महद्द्वैशसं प्रतिपद्यते । •

न च मलमासमरणे द्वादशमासि वार्षिकं आहमिति वाच्यम् ।
शुक्लपक्षमरणे त्रयोदशमास्येव मृतमामोयतिथिप्राप्तेस्तत्र किञ्चि-
देतत् ।

यच्च केचित्—

यस्मिन्नाश्रिगते भानौ विपत्तिं यान्ति मानवाः ।

तेषां तत्रैव कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ॥

इति मत्स्यव्रतनाम्ना वचनम् •

यस्मिन्नाश्रिगते भानौ विपत्तिः स्याद्दिग्बन्धनः ।

तस्मिन्नेव प्रकुर्वीत पिण्डदानोदकक्रियाः ॥

इति व्यासनाम्ना वचनेन च पठित्वा सौर्गिकैव व्यवस्थामाहुः ।

तदशुद्धं एतंयोर्निर्मूलत्वात् • कदाचिद्रवेर्मन्दभोगिन सौरमासे
तिथिद्वयप्राप्तीं आहृद्वयप्रसङ्गात् कदाचिच्च शीघ्रभोगिन मृततिथ्य-
लाभे आहृत्लोपप्रसङ्गाच्च • तदा “मृताहे प्रति संवत्सरं कुर्यात्” इति
विधिबाधः स्यात् समूलत्वेऽपि पूर्वोपन्यस्तपारस्कार हारीत-
पितामहवचनविरोधात् ।

मलमासमृतानान्तु आहं यत्प्रतिवत्सरम् ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं नान्येषान्तु कदाचन ॥

इति पैठीनसिवचनैकवाक्यतया च मलमासे मृतस्य कदाचि-
द्वत्सरान्तरे तस्मिन्नेव मासे मलमासेऽपि तत्रैव सौरिणादिकान्नाहं
न तु प्रकृतपरमासे इत्येतद्वचनद्वयस्यार्थ इति ।

तिथिव्यवस्थापि चान्द्रमानेनैव तथा सूर्यसिद्धान्ते—

अर्काग्निःसृतः प्राचीं यदात्यहरहः शशी ।

भागेद्वादशभिस्तत्स्यात्तिथिसान्द्रमसं दिनम् ॥

तत्प्रत्यहं चन्द्रस्य प्रयाणं द्वादशभिरंशैः परिमितं तिथिरका
स्यादित्यर्थः ।

*[युगाद्यादितिथिकृत्यानान्तु ब्रह्मपुराणे पीर्णमास्यन्तचान्द्र-
मासेन व्यवस्थापितत्वात् तानि चान्द्रेणैव कार्य्याणि ।] दुर्गीत्सवो-
ऽपि पीर्णमास्यन्तमासमुपक्रम्य ब्रह्मपुराणादिषु विधानाच्चान्द्रेणैव
कार्य्यः ।

यच्च—

कन्यास्ये च रवौ वत्स शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् ।

इति कालिकापुराणवचनं तत् कन्यासम्बन्धेन प्रागख्यपरं भयवा
कन्यास्ये रवौ या शुक्ला नन्दा प्रतिपत् तामारभ्येति तस्यार्थः—
कन्यास्यरविप्रारम्भत्वेन तस्यैव यच्चस्य चान्द्राश्विनमासीयत्वार्थम् ।

तत्र तिथेरपि सौरमासि कदाचिदप्राप्तौ लोपप्रसङ्गात्
चान्द्रेणैव व्यवस्था रोहिण्यष्टमी-रामनवम्यादौनां भगवज्जन्म-
तिथीनां ब्रह्मपुराणादौ चान्द्रेणैव व्यवस्थादर्शनाच्च ।

उपाकर्माणोऽपि—

अध्ययनमुपाकर्मां श्रावण्यां श्रावणेन वा । इति याज्ञवल्कावचना
चान्द्रेणैव व्यवस्था ।

तथाच —उपाकर्मां तथोत्सर्गः प्रसवाहोऽष्टकादयः ।

मानहृत्तौ पराः कार्या वर्जयित्वा तु पैटकम् ॥

इति गृह्यपरिशिष्टवचनं तस्यार्थः—

प्रसवाहो जन्मतिथिः मानहृत्तौ मलमामपाते मासहृत्तया
तिथिद्वयप्राप्तौ पर एव प्रकृतमासि उपाकर्मादिकं कार्यं न तु
पूर्वस्मिन् मलमासे पैटकं सपिण्डीकरणं वर्जयित्वा तत्तु मल
मास एव कार्यमिति वक्ष्यते ततयोपाकर्मादिकं चान्द्रेणैव
कर्त्तव्यमित्यायातम् ।

नाक्षत्रमासोऽपि क्वचित् कर्माणि विहितः ।

यथा विष्णुधर्मोत्तरे—

नक्षत्रसत्राख्ययनानि चेन्दो-

र्मासेन* कुर्याद्भगणात्मकेन ।

* क पक्षके मानेन ।

नक्षत्रसत्राणि मासयज्ञविशेषा याज्ञिकप्रसिद्धाः, इन्दोरयनानि
सोमायनाख्यसत्राणीत्यर्थः ।

‘केचिद्बहुतरवचनदर्शनात् चान्द्रभासाहे पक्षपदशक्तिमाहुः ।

यथा वायुपुराणे—

शुक्लपक्षस्य पूर्वोक्ते आहं कुर्याद्विचक्षणः ।

कृष्णपक्षापराह्णे तु रोहिणन्तु न लङ्घयेत् ॥

मनुः— यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ।

तथा आहस्य पूर्वोक्तादपराह्णो विशिष्यते ॥

ब्रह्मपुराणे—अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु आहं कुर्याद्दिने दिने ।

कात्यायनः—

शाकीनाप्यपरपक्षं नातिक्रामेत् । इति ।

तन्मन्दं सावर्नेषु पञ्चदशाहोरात्रेषु पक्षपदस्य सङ्केतात् ।

यथा विष्णुपुराणे—

त्रिंशद्भङ्गत्तं कथितमहोरात्रन्तु यन्मया ।

तानि पञ्चदश ब्रह्मन् पक्ष इत्यभिधीयते ॥

तथा चामरकोषे—

ते तु त्रिंशदहोरात्रः पक्षस्ते दशपक्ष च ।

नचोभत शक्तिगौरवात् निरूढलक्षणया प्रतिपदादिपञ्चदशतिथि-
प्रचये प्रयोगिनां समर्थितत्वात् ।

* न च वैपरीत्याशङ्का सङ्केतग्राहकग्राह्याभावात् अनुवाद-
शास्त्रतः शक्तिग्राहकशास्त्रस्य बलीयस्त्वाच्च ।

पक्षी पूर्वार्धपरौ शकलक्षणौ माससु तावुभौ ।
इत्यमरकोषेऽपि शकलक्षणयोर्विधेयत्वेन पक्षपदस्वानुवादकत्वात् ।
न च प्रयोगभूयस्त्वदर्शनाशङ्क्य निरूढलक्षणायाः शक्तिरुक्तत्वा-
दिति ।]

अथ मासपदार्थो निरूप्यते ।

अत्र केचित्—

हारोतेन चान्द्रमासि मासशब्दस्य सङ्कतितत्वात्तत्रैव मासशब्दो
मुख्योऽन्यत्र भाक्तः ।

यथा हारोतः—

इन्द्राग्नी यत्र ह्येते मासादिः स प्रकीर्त्तितः ।

अग्नीषोमौ स्मृतौ मध्ये समाप्तौ पितृसोमकौ ॥

तमतिक्रम्य तु रविर्यदा गच्छेत् कथञ्चन ।

आद्यो मलिन्नुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्रकृतः स्मृतः ॥

शुक्लप्रतिपदि इन्द्राग्नियागः कृष्णप्रतिपदि अग्नीषोमयागः—एतौ
दर्शपूर्णमास्यन्तर्गतौ पिण्डपितृयज्ञाङ्गभूतौ । पितृविशिष्टसोम-
दैवतोऽग्नोकरणाद्गोमो दर्शं विहितः ।

मासादिः-समाप्तावित्यनेन शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तश्चान्द्रमास
इत्युक्तं, तं मासमतिक्रम्य रविर्यदि गच्छेत् तत्र यदि सञ्चारं न
करोति तदा स मासो मलिन्नुच इत्यर्थ इत्याहुः । तन्नन्दम् ।

मलमासोपयुक्तचान्द्रमासस्यैव हारोतेन सङ्कतितत्वात् तमति-
क्रम्येत्यादिना तथैवोपसंहारात् । किन्तु बह्वन्तः सुनीनां गौर-
सावन चान्द्र नाक्षत्रेषु तुल्यसङ्केतदर्शनात् चतुर्थेव नानार्थो मास-
शब्दो मुख्यः ।

न च नानार्थकल्पनाः गौरवाच्चान्द्रे मुख्याऽन्येषु भाक्त इति
वाच्यम् ।

विनिगमनाविरहात् सर्वत्र . मुनीनां तुल्यसंज्ञितदर्शनाच्च,
अन्यथा नानार्थोच्छेदापत्तेः ।

यथा ब्रह्मसिद्धान्ते—

चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः ।

एकराशौ रविर्यावत् कालं मासं स भास्करः* ॥

शुक्लादिः शुक्लप्रतिपदादिरित्यर्थः पक्षावयववाचित्वात् शुक्लशब्दस्य ।
तथा वराहसंहितायाम्—

दर्शाद्दर्शचान्द्रस्त्रिंशद्विंशत्यु सावनो मासः ।

रविसंक्रान्तिषु चिह्नैः सौराऽपि निगद्यते तज्ज्ञैः ॥

अत्र दर्शादित्यवधौ पञ्चमी नत्वभिविधौ तटां हि मासानां
दर्शादित्वे दर्शान्तक्षणादित्वे वा वक्षरे षष्ठां मासानां लोपापत्तिः
स्यात् ।

न चैक एव दर्शः पूर्वमासमापकः परमामारभकश्चेति
वाच्यम् ।

एकस्य हयोरवयवत्वविरोधात् मासानां परस्परपरोहारे-
णावस्थानप्रसिद्धिबाधाच्च दर्शं नृतस्य सांवत्सरिकप्राधान्यव-
सायाच्च । अतएव विष्णुधर्मोत्तरे सन्निकर्षमथारभ्यत्यत्र सन्निक-
र्षोत्तरकाललक्षणा ।

यथा विष्णुधर्मोत्तरे—

सन्निकर्षमथारभ्य सन्निकर्षमथापरम ।

चन्द्रार्कयोर्बुधैर्मासचान्द्र इत्यभिधायते ॥

* मूलपुस्तके नामन्तु भास्करः ।

सावनं च तथा मासि त्रिंशत् सूर्योदयाः स्मृताः ।

आदित्यराशिभोगेन सौरो मासः प्रकीर्तितः ।

सर्व्वर्षपरिवर्त्तस्य नाक्षत्रो मास उच्यते ॥

राजमासं च— मासो रवेः स्यात् प्रतिराशिभोगा-

च्छुक्लादिदर्शान्तमितोऽथ चान्द्रः ।

त्रिंशद्दिनैरप्यथ सावनाख्यो

भानां भवेत्तत्परिवर्त्तनेन* ॥

रत्नमालायाम्—

दर्शावधिं चान्द्रमुशन्ति मासं

सौरं तथा भास्करराशिभोगात् ।

त्रिंशद्दिनं सावनसंज्ञमाय्यां†

नाक्षत्रमिन्दोर्भगणभ्रमाच्च ॥

सूर्यसिद्धान्ते—

नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रचक्षते ।

तत्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा ॥

ऐन्दवस्त्रिभिस्तद्वत् संक्राम्या सौर उच्यते ।

तथा त्रिंशता अर्कोदयैः सावन इत्यर्थः । षष्टिदण्डमात्रेणैव नाक्षत्र-

दिनं अर्कोदयैस्तु राशिविशेषवशेन यावन्ति पलानि‡ दिनभोगः

स्यात् तदधिकषष्टिदण्डैर्भवति ।

* ग पुस्तके— भवेत्तत्परिवर्त्तनेन ।

† ग पुस्तके— आः ।

‡ च पुस्तके पञ्चविंशतानि ।

तच्च तत्रैव—

ग्रहोदयप्राणहता खखाष्टेकोद्धृता १८०० गतिः ।

चक्रासवो लब्धयुताः २१६०० स्वाहीरात्रास्रवः क्रमात् ॥
इत्यनेनाहीरात्रमानं वक्ष्यते* । ततश्च सावनसंवत्सरेणैकदिनाधिक-
वत्सरो नाक्षत्रो भवतीत्यनयोर्भेदः ।

अथञ्च नाक्षत्रमासो गणनोपयुक्त एव व्यवहारोपयुक्तस्य
विष्णुधर्मोत्तराद्युक्तस्य भगणभ्रमणात्मक एवं स च प्राग्वीक्ष्य
इति ।

ऐन्दवस्तिथिभिस्तदिति तद्वत् त्रिंशता तिथिभिस्यान्द्रो मास
इत्यर्थः । अत्र यद्यपि सामान्येन त्रिंशता तिथिभिरित्युक्तं
तथापि हारीत-ब्रह्मसिद्धान्त-वराहसंहिता-विष्णुधर्मोत्तर-राज-
मार्त्तण्डादीनां पूर्वोपन्यस्तवचनैकवाक्यतया शुक्लप्रतिपदादिभि
स्त्रिंशता तिथिभिरिति बोध्यव्यम् ।

अतएव तत्रैव सूर्यसिद्धान्ते त्रयोदशाध्याये—

त्रिंशता तिथिभिर्मासस्यान्द्रः पितृमहः स्मृतम् ।

इति पितृग्राहोपसंहारात् तस्य च शुक्लकृष्णपक्षनियतत्वादेतदेव
विद्वतम् ।

यथा मनुः—

पित्रे रात्राह्नौ मासः प्रविभागस्तु† पक्षयोः ।

कर्त्तृचेष्टाप्यहः कृष्णः शुक्लः स्वप्राय शर्व्वरी ॥ इति

* ग पुस्तके उक्तम् ।

† स पुस्तके परिभागस्तु ।

यच्च—

एकाहेन तु षष्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः ।

न्यूनः संवत्सरस्यैव स्यातां षाष्मासिके तदा ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचने—

मुख्यं त्र्याहं मासि मासि अपर्याप्ताहतुं प्रति ।

इति मरौचिवचने—

सृताहे प्रतिमेामं कुर्यात् । इति विष्णुवचने च मासपदं
तत्रिंशत्तिथिप्रचयमात्रे लाक्षणिकम् ।

अतएव पौर्णमास्यन्तेऽपि सुतरामेव लाक्षणिको मासशब्द
इति ध्येयम् । एवं मासशब्दस्य नानार्थत्वे मति—

रविणा लङ्घितो मासश्चान्द्रः स्यातो मलिक्नुचः इति ।

आब्धिकेऽपि पितृकृत्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः ॥ इति ।

मेघगरविसंक्रान्तिः शशमासे भवति यत्र तच्चैत्रमित्यादीं चान्द्रो-
मास इत्यादिसोपाधिप्रयोगः सङ्गच्छते । अन्यथा तदनर्थकं स्यात्
इति ।

एतेन सौरादिषु त्रिषु रूढं मासपदं चान्द्रे तु माशब्द
स्तस्यायमिति व्युत्पत्त्या त्रिंशत्तिथिप्रचये यौगिकमिति ये वदन्ति
तेऽपि निरस्ताः ।

ह्यारोताद्यनेकमुनिभिः सौरादिवशान्द्रेऽपि सङ्केताभिधानात्
अन्यथा तस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नानामुनिवचनेषु चान्द्रो मास
इत्यत्र चान्द्रपदस्य पुनरुक्तिवैफल्यप्रसङ्गाच्च मासपदादेव तथा
प्रतीतः ॥

इदानीं चैत्रादिपदवाचं निरूप्यते ।

प्रत्र केचित् - सौरे चान्द्रे च मास्युभयत्रैव प्रयोगभूयस्त्वदर्शनादुभय-
त्रैव चैत्रादिपदशक्तिरित्याहुस्तत्र ।

एकत्र लक्षणया सम्भवति प्रयोगनिर्व्वाहे नानार्थकल्पन-
मन्यायं शक्तादिशब्दवत् गौरवात् तथांच कल्पनातो लक्षणैव-
त्रयसोत्यगत्यैव नानार्थताऽङ्गीक्रियते यथाक्षादिषु मुख्यसम्बन्धा-
भावेन लक्षणानुपपत्त्या विनिगमनाविरहेण च स्वीक्यतेति ।

न चात्रापि विनिगमनाविरह इति वाच्यम् ।

चान्द्रमास्येव चैत्रादिपदानां सङ्केतदर्शनात् ।

यथा ब्रह्मगुप्तः—

मेषगरविसंक्रान्तिः शशिमसे यत्र तच्चैत्रं एवं वैशाखाद्या
वृषादिसंक्रान्तियोगेन ।

तथाच श्रुतिः—

सा वैशाखस्यामावस्या या रोहिण्या सम्बध्यते । इति
अत्र चामावस्यान्तकाले सूर्याचन्द्रमसोः सहावस्याननियमेन
वृषार्क एवामावस्यायां रोहिणीयोगसम्भवात्* श्रुत्यापि ब्रह्मगुप्त-
लक्षणमेव स्वहस्तितमिति ।

हारोतेनापि—

इन्द्राग्नी यत्र ह्येते मासादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्नीषोमी अतौ मध्य समाप्ती पितृसोमकौ ॥

* न पुस्तके—मेषार्के चासम्भवादित्वधिकः ।

यच्च—

एकाहेन तु षष्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः ।

न्यूनः संवत्सरश्चैव स्यातां षाण्मासिके तदा ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचने—

मुख्यं आहुं मासि मासि अपर्य्यासाहृतं प्रति ।

इति मरौचिवचने—

द्युताहे प्रतिमासं कुर्यात् । इति विष्णुवचने च मासपदं
तत्रिंशत्तिथिप्रचयमात्रे लाक्षणिकम् ।

अतएव षोडशमास्यन्तेऽपि सुतरामिव लाक्षणिको मासशब्द
इति ध्येयम् । एवं मासशब्दस्य नानार्थत्वे मति—

रविणा लङ्घितो मासश्चान्द्रः ख्यातो मलिक्नुचः इति ।

षाब्दिकेऽपि लक्षण्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः ॥ इति ।

मेघगरविसंक्रान्तिः शशिमासे भवति यत्र तच्चैत्रमित्वादी चान्द्रो-
मास इत्यादिसोपाधिप्रयोगः सङ्गच्छते । अन्यथा तदनर्थकं स्यात्
इति ।

एतेन सौरादिषु त्रिषु रूढं मासपदं चान्द्रे तु माशब्द
स्तस्यायमिति व्युत्पत्त्या त्रिंशत्तिथिप्रचये यौगिकमिति ये वदन्ति
तेऽपि निरस्ताः ।

हारौताद्यनेकमुनिभिः सौरादिवच्चान्द्रेऽपि सङ्केताभिधानात्
अन्यथा तस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नानामुनिवचनेषु चान्द्रो मास
इत्यत्र चान्द्रपदस्य पुनरुक्तिवैफल्यप्रसङ्गाच्च मासपदादेव तथा
प्रतीतः ॥

इदानों चैत्रादिपदवाचं निरूप्यते ।

अत्र केचित् सौरि चान्द्रे च मास्युभयत्रैव प्रयोगभूयस्त्वदर्शनादुभय-
त्रैव चैत्रादिपदशक्तिरित्याहुस्तच्च ।

एकत्र लक्षणया सम्भवति प्रयोगनिर्व्वाहे नानार्थकल्पन-
मन्यायं शुक्लादिशब्दवत् गौरवात् तथाच कल्पनातो लक्षणैव
श्रेयसोत्वगत्यैव नानार्थताऽङ्गीक्रियते यथास्त्रादिषु मुख्यसम्बन्धा-
भावेन लक्षणानुपपत्त्या विनिगमनाविरहेण च स्वीक्यतेति ।

न चात्रापि विनिगमनाविरह इति वाच्यम् ।

चान्द्रमास्येव चैत्रादिपदानां सङ्केतदर्शनात् ।

यथा ब्रह्मगुप्तः—

मेघगरविसंक्रान्तिः शशिमासे यत्र तच्चैवं एवं वैशाखाद्या
वृषादिसंक्रान्तियोगिन ।

तथाच श्रुतिः—

सा वैशाखस्यामावस्या या रोहिण्या सम्बध्यते । इति
अत्र चामावस्थान्तकाले सूर्याचन्द्रमसोः सहावस्थाननियमेन
वृषार्क एवामावस्यायां रोहिणीयोगसम्भवात्* श्रुत्यापि ब्रह्मगुप्त-
लक्षणमेव स्मरहस्तितमिति ।

ह्यारोतेनापि—

इन्द्राग्नी यत्रै ह्येते मासादिः स प्रकीर्षितः ।

अग्नीषोमी श्रुती मध्य समाप्ती पितृसोमकौ ॥

* ग पुस्तके—मेघार्के चासम्भवादित्वधिकः ।

इत्यनेन दर्शान्तश्चान्द्रो मास इत्युक्त्वा—

चक्रवत् परिवर्त्तते सूर्यः कामवशाद्यतः ।

अतः सांवत्सरं श्राद्धं कर्त्तव्यं मासचिह्नितम् ॥

मासचिह्नन्तु कर्त्तव्यं पौषमाघाद्यमेव हि ।

यतस्तत्र विधानेन मासः स परिकीर्त्तितः ॥

इत्यनेन सूर्यगतेर्मन्दत्वामन्दत्वाभ्यां* तन्मासे कदाचित्तिथिद्वय
लाभात् श्राद्धसंशये कदाचिच्च तिथ्यलाभे श्राद्धलोपप्रसङ्गात् सौर-
मासचिह्नं विहाय इन्द्राग्नी यत्र ह्येते इत्यनेनोक्तचान्द्रमासस्यैव
पौषमाघादिसंज्ञां विधायेतरव्यावर्त्तकेन माघादिमासचिह्नेन
निर्व्विवादम् सांवत्सरश्राद्धं कर्त्तव्यमिति वदता चान्द्रमास्यैव
माघादिपदानां शक्तिरुक्त्वा ।

एवञ्च—

माघादि षट्सु† मासेषु श्राद्धिणः शयनावधि ।

चूडाकर्म्म प्रशंसन्ति मुनयो व्रतकर्म्म च ॥

द्वौ द्वौ माघादिमासौ स्यादृतुस्तैरयनं त्रिभिः ।

इत्यादौ सौरमासि माघादिपदं मकरस्थरव्यारब्धसादृश्यात्तौणं
अग्नेर्मानवक इतिवदिति ।

एतेन ब्रह्मपुराणादौ बहुप्रयोगदर्शनात् पौर्णमास्यन्तमासे
माघादिशक्तिर्दर्शान्ते लक्षणाऽस्त्वित्यपि निरस्तम् ।

* क पुस्तके—मन्दत्वमीन्द्रत्वाभ्याम् ।

† ख पुस्तके—षटक—

पूर्वोपन्यस्तश्रुति हारीत-ब्रह्मगुह्यादौ दर्शान्त एव सङ्केतित-
त्वात् अनुवादकशास्त्रतः सङ्केतशास्त्रस्य बलीयस्त्वाच्च पौर्णमास्यन्त-
चैत्रादेश्चैत्रपौर्णमास्यन्तत्रिंशत्तिथिप्रचयात्मकादितया नक्षत्रस्याः-
वश्यं वाच्यत्वेन दर्शान्तचैत्रसापेक्षत्वाच्च ।

एवञ्च दर्शान्ते मासि चैत्रादिप्रयोगे निर्णीते सति ।

केचित्-नक्षत्रेण युक्तः कालः सास्मिन् पौर्णमासी-इति पाणिनि-
स्मरणात् चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासो चैत्री सास्मिन् मासे इति
व्युत्पत्त्या पुनरनुप्रत्ययेन यौगिकं चैत्रादिपदमाहुः । तत्र -

अहोरात्र-त्रिरात्र--दशरात्रादिष्वपि चैत्रादिपदप्रसङ्गात् ।
मासे योगरूढमितिचेत् नक्षत्रयोगव्यभिचारेऽपि कार्तिकादिपद-
प्रयोगात् ।

तथा ज्योतिषं -

अन्योपान्त्यो त्रिभो ज्ञेयो फाल्गुनश्च त्रिभो मतः ।

शेषा मासा द्विभा ज्ञेयाः कृत्तिकादिव्यवस्थया ॥

पौर्णमास्यां कृत्तिकादिक्रमेण द्विद्विनक्षत्रयोगात् अन्यो-
पान्त्ययोराम्बिनभाद्रयोः फाल्गुने च द्विनक्षत्रयोगात् कार्तिकादयो
द्वादशमासा भवन्तीत्यर्थः ।

पाणिनिनाः तु प्रायिकयोगमाश्रित्य यथाकथञ्चित् व्युत्पत्ति-
दर्शितेति ।

१ ग पुष्पकं नक्षत्रम् ।

२ ग पुष्पकं पाणिनिमतम्--

न च कर्त्तिकापदेन कर्त्तिकारोहिण्योरन्यतरमुपलक्ष्यते एव-
मन्येष्वपि मासेष्विति वाच्यम् ।

*भृग्व्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयाविति वचनस्यापि प्रायिकयोग-
माश्रित्योक्तत्वादत्रापि व्यभिचारदर्शनात् ।

यथा ब्रह्मपुराणे—

आग्नेयन्तु यदा ऋत्वं कार्त्तिक्यां भवति क्वचित् ।

महती सा तिथिः प्रोक्ता स्नानदानेषु चोत्तमा ॥

यदा याम्यं तु भवति ऋत्वं तस्यां तिथौ क्वचित् ।

तिथिः सापि महापुण्या मुनिभिः परिकीर्त्तिता ॥

प्राजापत्यं यदा ऋत्वं तिथौ तस्यां नराधिप ।

सा महाकार्त्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥

आग्नेयं कर्त्तिका याम्यं भरणी प्राजापत्यं रोहिणीत्यर्थः । अत्र
पौर्णमास्यां भरणीयोगेऽपि कार्त्तिकत्वं प्रत्युत भवन्मते आश्विन-
त्वमेव तस्येति ।

तुलार्कास्य षोडशदिनमारभ्य षड्विंशतिदिवसाभ्यन्तरे या
पौर्णमासी तस्याश्च तुलार्कारब्धचान्द्रमासान्तर्गतत्वात् कार्त्तिकी-
त्वेना* व्यभिचारितायामवश्यमेव भरणीयोगः पौर्णमास्यन्तकाले
सप्तमराशवर्काक्रान्तांशसप्तसंख्यांश्च चन्द्रावस्थाननियमात् ।

†[एवञ्च हृदिकार्कस्य दशमदिनादूर्ध्वं चतुर्दशदिवसपर्यन्तं

* ग पुस्तके—कार्त्तिकत्वेन ।

† ग पुस्तके—[] विज्ञातार्थः पतितः ।

तुलाकारव्यचान्द्रमासान्तर्गता या कार्त्तिकी-पौर्णमासी तस्यामेव रोहिणीयोगो नान्यत्र कार्त्तिक्यामिति ।]

यदा तु वृश्चिकारकस्य षोडशदिनमारभ्य त्रयोविंशतिदिनाभ्यन्तरे वर्त्तमानायां पौर्णमास्यां वृश्चिकारव्यचान्द्रमासान्तर्गतादाप्रहायणोत्वेनाव्यभिचारितायां रोहिणीयोगोऽवश्यमेव न कदाचित् ऋगशिरायोगः पौर्णमास्यन्तकाले चन्द्रार्कयोरन्योन्येन सप्तमराशौ समांशावस्थाननियमात् तदा च नक्षत्रव्यभिचारात् मार्गशीर्षस्यापि कार्त्तिकत्वं प्रसज्येत । एवमन्येष्वपि मासेषु नक्षत्रव्यभिचारः सुधीभिरुच्यते इति ।

अन्ये तु — मोनस्वरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्ताक्षान्द्रो मासश्चैत्र इत्यादिलक्षणं वदन्ति, तदपि न चारु क्षयमासाव्याप्तेः । यथा ज्योतिषे—

असंक्रान्तमासाऽधिमासः स्फुटं स्यात्
द्विसंक्रान्तमासः क्षयाख्यः कदाचित् ।
क्षयः कार्त्तिकादित्रये नान्यदा स्यात्
तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयञ्च ॥

यथा ज्योतिषे—

यद्वर्षमध्येऽधिकमामयुग्मं
यत्कार्त्तिकादित्रितयं क्षयाख्यम् ।
मासत्रयं त्याज्यमितं प्रयत्ना
द्विशतयज्ञोत्सवमङ्गलेषु ॥

क्षयमासस्य द्विसंक्रान्तत्वं मध्ये सामैकनीपप्रसङ्गः स्यात् । यथा

शुद्धप्रतिपदि धनुःस्यारः अमावस्यायाञ्च मकरस्यारः तस्य च मासस्य वृश्चिकस्यरविप्रारब्धत्वेन मार्गशीर्षत्वात् तत्परस्य च मासस्य मकरस्यरविप्रारब्धत्वेन सुतरां माघत्वात् धनुःस्यरवि-प्रारब्धमासाभावात् पीषलोपः स्यात् ।

अस्त्वेवमिति चेत् तद्वर्षं तन्मासविहिततिथिक्लृप्त्य-सांवत्सरिक-श्राद्धादीनां लोपापत्तिः स्यात् । ततश्च प्रतिसंवत्सरं कुर्यादिति विधिबाधः प्रसज्येत ।

एतेन मेषस्यरविममाप्यश्चान्द्रो मासश्चैत्र इत्याद्यपि निरस्तम् । मलमासस्य पूर्वमासत्वप्रसङ्गः स्यादिति ।

अन्ये तु ब्रह्मगुप्तलक्षणमेव साधु मन्यन्ते ।

यदाह ब्रह्मगुप्तः—

मेषगरस्मिंस्कान्तिः शशिमासे भवति यत्र तच्चैत्रम् ।

एवं वैशाखाद्या हृषादिसंक्रान्तियोगिन ।

तच्चैत्रमिति चैत्र एव चैत्रं स्वार्थं अन् देवतादिशब्दवत् क्वचित् स्वार्थिकप्रत्यया लिङ्गमतिवर्त्तन्ते ।

एतच्च लक्षणं क्षयमासेऽपि सङ्गतं उभयार्कसञ्चारे उभयस्यापि मासस्योभयसंज्ञासमावेशात् ।

किन्त्वत्रापि मलमासाव्याप्तिर्दीर्घः ।

रविणा लङ्घितो मासश्चान्द्रः स्यातो मेलिक्लृचः ।

इति वचनात् रविसंक्रान्तिरहितस्यैव मलमासत्वात् ।

न चानामको मलमास इति वाच्यं न निर्विशेषं सामान्यमिति न्यायेन चैत्रादिमङ्गकान्तिरिक्तमासाभावात् ।

न च—

वत्सरान्तर्गतः पापो यज्ञानां फलनाशकः ।

नैर्ऋतेर्यातुधानैश्च समाक्रान्तो विनामकः ॥

इति वचनादिति वाच्यं एतस्यामूलत्वात् समूलत्वेऽपि चैत्रादि-
मासविशेषचिह्नितकार्याभावात् लाक्षणिकं विनामकपदमिति
विनामकैरिति* कालमाधवीये पाठः ।

अमावस्यामतिक्रम्य कुलीरं याति भास्करः ।

द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥

इति राजमार्त्तगण्डादिवचने द्विराषाढाद्विपदप्रयोगाच्च ।

न च द्विराषाढादिप्रयोगो गौण इति वाच्यम् । युगवदृत्ति-
हयविरोधात् मूलमासमरणे तन्मासस्थानामकत्वेन सांवत्सरिक-
श्राद्धे सपिण्डीकरणे चानध्यवसायाच्च चैत्रादिविशेषचिह्नाभावा-
दिति । मूलमासेऽपि मृताहे सपिण्डीकरणविधानाच्च तत्तन्मास-
विशेषाङ्किततियविशेषस्य मृताङ्गशब्दवाच्यत्वादिति ।

एकसंज्ञो यदा मामी स्यातां भवत्सरं क्वचित् ।

तत्रायं पितृकार्याणि देवकार्याणि चोत्तरं ॥

इति राजमार्त्तगण्डवचने एकसंज्ञकत्वकथनाच्च । तत्रायं पितृ
कार्याण्येति सपिण्डीकरणविषयमिति वक्ष्यते ।

† सपिण्डीकरणे चैव नाधिमाभं विदुर्बुधाः ।

इति हारीतवचनात् ।]

* ग पल्लके - द्विमासक इति ।

† स पल्लके - पित्रागतो नाधिमा

तथा —

रविणा लङ्घितो मासस्यान्द्रः ख्यातो मलिङ्गुचः ।

तत्र यद्विहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत् ॥

इति भीमपराक्रमवचने तत्र मलमासे वैशाखादिपुरस्कारेण विहितं यत् कर्म तदुत्तरे प्रकृतवैशाखादौ मासि कुर्यादित्यभिधानान्मलिङ्गुचस्य वैशाखादिसंज्ञा स्फुटैवोक्ता अन्यथा मलमासे कर्मविधानाभावात्तदसङ्गतं स्यात् ।

यथा ज्योतिषे—

पञ्चदशेऽपि संक्रान्ति र्यदि न स्यात् सितामिते ।

तदा तन्मासविहितमुत्तरे मासि कारयेत् ॥ इति

तथा—

आद्यो भलिङ्गुचो ज्ञयो द्वितीयः प्रकृतः स्मृतः ।

इति हारीतवचने आद्यं द्वितीयमित्यपि मासयोरेकनामत्वे सत्येव सङ्गच्छते इति ।

वस्तुतस्तु—

सा वैशाखस्यामावस्या या रोहिण्या सम्बध्यते ।

इति श्रुत्यनुसारात् लक्षणांतरमुच्यते ।

मेघगतरविसञ्चाररहित-ससंक्रान्तमासादितरो मीनखरविसंयोगी शश्विमासश्चैत्र इति ।

मीनखरविसंयोगी शश्विमासश्चैत्र इत्युक्ते फाल्गुनेऽतिव्याप्तिसञ्चारणाय मेघगतरविसञ्चाररहित-ससंक्रान्तमासादितर इत्युक्तम् ।

फाल्गुनस्तु मेघगतरविसञ्चाररहितात् ससंक्रान्तमासादितरो

न भवत्येवेति । ससंक्रान्तपदन्तु मलमासाव्याप्तिवारणायैति सर्व्वेष्वेव मलमासेषु सर्व्वमासलक्षणातिव्याप्तिवारणाय मीनस्वरविसंयोगीत्यादिपदम् ।

न च प्रतिपत्नाक्षणे* उत्तरराशिसंयोगरूपे रविसञ्चारे सति पूर्व्वमासो मलमास एव उत्तरस्य प्रकृतमासत्वात् तन्नामकता-
ऽवय्वं वार्त्ता तत्र च पूर्व्वराशिस्वरविसंयोगाभावाङ्गणव्याप्तिरिति वाच्यम् ।

सूर्य्यमण्डलस्य महत्वादेकदेशेनोत्तरराशिसंयोगे सत्यपि पर-
भागेण पूर्व्वराशिसंयोगसत्त्वान्नाव्याप्तिः ।

एवञ्च वृषगत-रविसञ्चाररहित-ससंक्रान्तमासादितरो मेषस्वर-
विसंयोगो मासो वैशाख इत्यादिलक्षणमितरेषु मासेषूच्यम् ।

एतेन एकस्यापि क्षयमासस्योभयार्कसञ्चारेणोभ्रयलक्षण व्याप्त्या
उभयमासत्वं सङ्गतमिति ।

न च क्षयमासमरणे तन्मासस्योभयसंज्ञकत्वात् सांवत्सरिक-
श्राद्धानध्यवसाय इति वाच्यम्—

तिथ्यर्द्धे प्रथमे पूर्व्वी द्वितीयार्द्धे तदुत्तरः ।

मासाविति बुधैश्चिन्थौ क्षयमासस्य मध्यगौ ॥

इति व्यासवचनात् तिथेः पूर्व्वार्द्धमरणे पूर्व्वमासीयतिथिर्घात्त्वा
परार्द्धमरणे तु परममासीयतिथिरिति व्यवस्था । न चैतदनाकर-
मिति शब्दा कालमाधवीयादिषु पाश्चात्यस्मृतिषु लिखितत्वादिति ।

एवं चेत्त्रादिपदार्थं निर्णीति चेत्तर्पौर्णमास्यन्तर्निगन्तिधिप्रचयो
गौणचेत् इत्यादिलक्षणं ज्ञेयम् ।

न च मीनस्थरविप्रारब्धकृष्णप्रतिपदादिर्पौर्णमास्यन्तर्चेत् इत्यादि
वाच्यं कुम्भस्थरविप्रारब्धकृष्णप्रतिपदादावव्याप्तेः ।

न च मीनस्थरविसमाप्यकृष्णपक्ष—तद्व्यवहितशुक्लपक्षौ
गौण-चेत् इत्यादिलक्षणं वाच्यं त्रयमासाव्याप्तेः ।

अथ मलमासलक्षणम् ।

यथा हारीतः—

इन्द्राग््नौ यत्र ह्येते मामादिः स प्रकीर्त्तितः ।

अग्नीषोमौ स्मृतौ मध्ये समाप्तौ पितृमोमर्का ॥

तमतिक्रम्य तु रविर्यदा गच्छेत् कथञ्चन ।

आद्यो मलिक्कुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्रकृतः स्मृतः ॥

शुक्लप्रतिपदि इन्द्राग््नियागः कृष्णप्रतिपदि अग्नीषोमियागः एतौ दर्शपूर्णमास्यन्तर्गतौ । पितृविशिष्टमोमर्कवतोऽग्नीकरणज्ञोमः पिण्डपितृयज्ञान्तर्गतौ दर्शं विहितः । मामादिः समासावित्यनेन शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तद्यान्द्रे मास इत्युक्तं तन्मासमतिक्रम्य रविर्यदा गच्छेत् तत्र यदि सञ्चारं न करोति तदा स मासो मलिक्कुच इत्यनेन रविमंक्रान्तिशून्यो दर्शान्तद्यान्द्रमासो मलमास इति लक्षणम् । आद्यत्वं द्वितीयत्वञ्च मासद्वयस्य एकनामकत्ववशेनेत्यर्थः । प्रकृतः शुद्धः कर्त्तार्य इत्यर्थः ।

तथाच ब्रह्मसिद्धान्ते—

चान्द्रो मासो ज्ञान्क्रान्तो मलमासः प्रकीर्त्तितः ।

ज्योतिःपराशरः—

रविणा क्षणितो मासद्यान्द्रः ख्यातो मलिक्कुचः ।

तथा ज्योतिषे—

पञ्चदशेऽपि मंक्रान्तिर्यदि न स्यात् सितासितं ।

तदा तन्मासविहितमृत्तरे मासि कारयेत् ॥

मलमासकारणसूक्तं ज्योतिषे—

दिवसस्य हरत्यर्कः षष्टिभागवृत्तौ ततः ।

करोत्येकमहस्वेदं तथैवैकञ्च चन्द्रमाः ॥

एवमर्हदतीयानामब्दानामधिमासकम् ।

ग्रीष्मे जनयतः पूर्वं पञ्चाब्दान्ते तु पश्चिमम् ।

तस्यार्को दर्शकश्चैकराशौ दर्शद्वयातिगः ॥

अभावस्वाद्वयं यत्र रविसंक्रान्तिवर्जितम् ।

भजमासः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥

दिवसस्य तिथेः षष्टिभागं दण्डमेकं रविः प्रतिदिनमाकर्षति एतेन ऋतौ मासद्वये षष्टिनाद्याकर्षणात् तिथिरैका सूर्येणा-
कृष्यते चन्द्रेणाप्येवं एतच्च प्रायिकं गतेर्मन्दत्व-क्रास-हृदिदर्शनात् ।
तेन द्वाभ्यां प्रतिऋतौ तिथिद्वयकर्षणात् वक्षरेण द्वादशतिथयो
वर्द्धन्ते एवं सार्धसंवत्सरद्वयेन त्रिंशत्तिथ्याकर्षणात् मलमासो निष्प-
द्यते । अर्धेन ऋतीयं अर्धद्वितीयं सार्धसंवत्सरद्वयमित्यर्थः । एतदपि
प्रायिकं तिथिद्विद्विद्भासाभ्यां न्यूनाधिकेनाप्यधिमासदर्शनात् ।

अतएव विष्णुधर्मोत्तरे—

समाद्वये साष्टमासे तस्मान्मासोऽतिरिच्यते ।

स चाधिमासकः प्रोक्तः काम्यकार्मसु गर्हितः ॥ इति

तथा चतुर्दशवर्षाधिक-चतुर्दशशतशकाब्दे वैशाखी मलमासः ।
ततः परं षोडशवर्षाधिक-चतुर्दशशतशकाब्दे भाद्रे जनविंशत्यासे
मलमास इति । ततः परञ्च जनविंशतीति-चतुर्दशशतशकाब्दे
श्रावणे षट्त्रिंशत्यासे मलमासः । ततः परं द्वाविंशत्यधिकचतुर्दश-

शतशकाब्दे ज्येष्ठे पञ्चविंशत्यासे . मलमासः । इत्याद्यनेकशो
व्यभिचारो दृश्यते । किन्त्विदं नियतं एकस्माद्दधिमासादारभ्य
यत्तृतीये सौरवर्षेऽधिमासः पततीति ।

यच्च—

द्वाविंशद्भिर्गतैर्मासैर्दिने; षोडशभिस्तथा ।

घटिकानां चतुष्केन पतत्येकोऽधिमासकः ॥

इति वचनं तच्चतुर्थ्युगानां यावन्तोऽधिमासास्तेषां समविभाग-
कल्पनया गणनप्राप्तकालप्रदर्शनपरं नत्वसंक्रान्तमलमसि नियामक-
मिति । एवञ्च पञ्चसु वर्षेषु द्वौ द्वावधिमासकौ भवतः ।

तथाच विराट्पूर्वेषि—

पञ्चमे षष्ठ्यमे वर्षे द्वौ मासानुपचीयते ।

श्रीषे जनयतः पूर्वं पञ्चाब्दान्ते तु पश्चिमम् ॥ इति ।

तत्र चाष्टद्वितीयानां सार्धवर्षद्वयानां पूर्वं प्रथममधिमासं श्रीषे
श्रीषोपलक्षिते उत्तरायणे चन्द्रार्कौ जनयतः, वत्सरस्य प्रकृतत्वात्
पूर्वपथाद्भावेन द्विधाविभागस्योचितत्वात् फाल्गुनचैत्रयोर्मल-
मासदर्शनाच्चोत्तरायणं लभ्यते पञ्चाब्दानामन्ते पञ्चमे वर्षे पश्चिमं
द्वितीयमधिमासमर्थाद्दक्षिणायने जनयत इत्यर्थः ।

कल्पादिष्टष्टिमारभ्य सत्ययुगमारभ्य वा पूर्वपरव्यवस्था
शुक्लप्रतिपदमारभ्य षट्षाररश्मात् सत्ययुगप्रवृत्तेः ।

न च वैशाखादिषट्क एव मलमासः स्वाभाव्येति वाच्यम्—

प्रायशो न शुभः सौम्यो ज्येष्ठश्चाषाढकस्तथा ।

मध्यमौ चैत्रवैशाखावधिकाऽन्यः सुभिक्षकान् ॥

इति शाब्दिकवचनात्, वेश्याखादिषट्कव्यतिरेकेणापि मलमासा-
वगमात् सौम्यो मार्गशीर्ष इत्यर्थः ।

तथा च—

चतुविंशदधिक-चतुर्दशशतशकाब्दे चतुर्दश्यां तुला वृश्चिक-धनु-
र्झकर-कुम्भसंक्रान्तयः अभावस्याप्रथमपादे मीनसंक्रान्तिः प्रति-
पदो द्वितीयपादे मेषसंक्रान्तिः ततश्च तस्मिन्काले चैत्रो मलमासः ।

तथा—

॥सप्तमवेत्यधिक त्रयोदशशतशकाब्दे फाल्गुनो मलमासः तथा
त्रयश्चत्वारिंशदधिक-चतुर्दशशते शकाब्दे कार्तिकोऽसंक्रान्तमाम
इति ।

न च—

माधवाख्येषु षट्षकमासि दर्शद्वयं यदा ।

द्विराषाढः स विज्ञेयः शिनेऽत्राः आवणेऽस्युतः ॥

इति वचनविरोधाशङ्का अस्य वचनस्य इदानीं प्रायशो माधवा-
दिषट्के मलमासपातप्रदर्शनपरत्वम् ।

तथाहि सूर्यसिद्धान्त—

प्राग्गतेः सूर्यमन्दस्य कल्पे सप्ताष्टवज्रयः ।

इत्यादिना रवेर्मन्दोच्चसाधनमुक्त्वा तद्वशेन—

देशान्तरगुणा भुक्तिस्तद्वक्त्रोद्भृताः पुनः ।

स्वमन्दपरिधिच्छुषा भगवांशोद्भृताः कलाः ॥

* क पुस्तके—सप्तमवतोत्यादि प्रकृतवचनधिकम् ।

† * पुस्तके शिने त ।

कर्कादी तद्वलं तत्र मकरादावृणं स्मृतम् ।

इत्यनेन मन्दभुक्तिसाधनञ्चोक्तम् ।

तेन चेदानीं मिथुने सूर्य-मन्दारस्थितेर्माघवादिषट्के मन्दभोगात् किञ्चिदधिकैकत्रिंशदहोरात्रै रविसञ्चारात् प्रायशो माघवादिषट्के मलमासो दृश्यते तुलादिषट्केषु शीघ्रभोगाद्गणेशहिवसै रवि-सञ्चारादौदानीं कदाचित्क एव ।

यदा तु कालविप्रकर्षात् सूर्यमन्दोच्चतुलादिषट्के यास्यति तदा तत्रैव रवेर्मन्दभोगात् किञ्चिदधिकैकत्रिंशदहोरात्रै रवि-सञ्चारात् प्रायशस्तुलादिषट्क एव मलमासो भविष्यति माघवादि-षट्के तु शीघ्रभोगात् जनशिशहिवसै रविसञ्चारात् कदाचिदेव मलमासस्तत्र पतिष्यति ततश्चेदानीन्तनप्रायिकप्रदर्शनपरं माघ-वाद्येष्विति वचनं मन्तव्यम् ।

अतएव—

यां तिथिं समनुप्राप्य तुलां गच्छति भास्करः ।

तथैव सूर्यसंक्रान्तिर्यावन्मेषं न गच्छति ॥

इत्याद्यपि वचनमीदानीन्तनप्रायिकप्रदर्शनार्थमेवेति ।

न च मेषे जनयत इति वचनस्य मेषे माघवादित्रिके इति समयप्रकाशव्याख्यानं युक्तं वत्सरस्यैव प्रकृतत्वात् पूर्वपक्षाद्भावेन द्विधा विभागस्यैवोचितत्वात् । चिके त्रिके इत्यन्युक्तकल्पनापत्तेश्च । भवतु वा तादृशं वचनव्याख्यानं तथापि पूर्वोक्तव्याख्यानवचनात् व्यभिचारदर्शनाच्च सूर्यसिद्धान्तमतोक्तयुक्तेश्च प्रायिकप्रदर्शनार्थं वचनं न नियमपरमिति ।

एकायनेऽपि कदाचिदुत्पातसूचकं क्रमेषाधिमासद्वयं भवति
तथा ज्योतिषे—

एकायने यदि स्वातां क्रमात् हावधिमासकौ ।

तदा राष्ट्रस्य संक्षोभो नृपतेरपि संक्षयः ॥ इति—

तथाच जनपञ्चाशदधिक-चतुर्दशशतशकाब्दे भाषाङ्को मलमासः ।
ततः परं द्विपञ्चाशदधिक-चतुर्दशशतशकाब्दे वैशाखो मलमासः ।
तथा चतुःपञ्चाशदधिक-चतुर्दशशतशकाब्दे भाद्रो मलमासः ।
ततःपरं सप्तपञ्चाशदधिक-चतुर्दशशतशकाब्दे श्रावणो मलमासः
ततश्च सर्वमेवैतन्प्रायिकमेवेति ।

तस्मात्को दर्शक इति दर्शको प्रापक एकराशौ स्थित्वा दर्शद्वय-
क्रोड़ीकृतस्य चान्द्रमासस्वातिक्रामक इत्यर्थः । अतिक्रमं विवृ-
णोति अभावस्याद्वयमिति यत्र काले अभावस्याद्वयं अभावस्याद्वय-
क्रोड़ीकृतश्चान्द्रमासो रविसंक्रान्तिशून्यो भवेत् स कालो मलमासो
ज्ञेयः ।

तथा ज्योतिषे—

अभावस्यापरिच्छिन्नं रविसंक्रान्तिवर्जितम् ।

मलमासं विजानीयात् गर्हितं सर्वकर्मसु ॥

ततश्च रवेः सञ्चाराकरणमतिक्रम इत्यर्थः । अथैकस्मिन्नब्दे यदा
हावसंक्रान्तमासौ स्यातां तदा किं हावैव मलमासौ किंवा एकः
तत्र पूर्वो वा परो वा इति संशयः ।

अथ केचित्—अपवादवचनाविषयत्वे सति असंक्रान्तमासो
मलमास इति लक्षणम् क्त्वा एकस्यैव मलमासत्वमङ्गीकुर्वन्ति ।

तदसत्--

अपवादविषयज्ञानस्य मलमासज्ञानाधीनत्वेनान्योन्याश्रयदोष-
शस्तत्वात् पूर्वोपन्यस्तहारोतादिनानामुनिवंचनैरमक्रान्तमाममात्र-
स्यैव मलमासत्वाभ्युपगमाच्च ।

वस्तुतस्तु हावेव मलमासौ हारोताद्यनेकसुनिलक्षणाक्रान्त-
त्वात्तत्र च सत्यपि मलमासत्वे एकस्य वचनबलात् मलमाम-
विषयकनिषेधाविषयत्वं अतएव तस्योपाधिभेदात् नीलघटवत्
भानुलङ्घित इति संज्ञाविशेषः ।

तथा च वराह-संहितायाम्--

अधिमासे दिनपाते धनुषि रवौ भानुलङ्घिते मामि ।

चक्रिणि सुप्ते कुर्यान्नो माङ्गल्यं विवाहञ्च ॥

इति भेदेन हावभिधाय मङ्गल्यमात्रस्य निषेधद्वारा अन्येषां कर्मणां
प्रतिप्रसव उक्तः ।

अतएव कर्मणे सम्यक् सर्पतीति संसर्पसंज्ञापि तस्य वक्ष्यते
अथ मासः क्षयमामाधिकारणसंवत्सर एव भवति ।

अतएव ज्योतिषे--

यदा वक्रातिचाराभ्यां सूर्यसंक्रामणं भवेत् ।

चन्द्रियाणामस्रग्धारास्तदा वहति भेदिनी ॥ इति

यस्यां तिथावेकः सञ्चारस्तत्परतिथावपरः सञ्चारो यया गत्या
भवति सा गतिरतिचारस्तदा चासंक्रान्तमासः, यया तु गत्या
प्राक् सञ्चारतिथेः पूर्वतिथावपरः सञ्चारः सा गतिर्वक्रा तदा च

* ग पुसंके-धाराम् ।

क्षयास्थमासः स्यात्, ततस्तत्परः पुनरप्यतिचारगत्याऽसंक्रान्त
मासो भवेदित्यर्थः ।

तथा च—असंक्रान्तमासोऽधिमासः रूढः स्या-

द्विसंक्रान्तमासः क्षयास्थः कदाचित् ।

क्षयः कार्तिकादित्रये नान्यदा स्या-

त्तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयञ्च ॥

कार्तिकादिद्वयं इति प्रायिकप्रदर्शनं सप्तनवत्यधिकत्रयोदशशत-
शकाब्दे माघे क्षयमासदर्शनात् । किन्तु यस्मिन्नब्दे क्षयमासः स्यात्
तस्मिन्नब्देऽधिमासद्वयं स्यात् नान्यदेति नियम इति वचनार्थः ।

अत्र केचित्—

माघवादिषट्कपतितस्य मलमासत्वं तुलादिषट्कपतितस्य
भानुलङ्घितत्वं माघवाद्येषु षट्कोष्वित्यादिपूर्वोक्तवचनादिति
वदन्ति । तत्र—

चतुर्विंशतिषट्क-चतुर्दशशतशकाब्दे चतुर्दश्यां तुला-हृदिक-धनु-
मकर-कुम्भसंक्रान्तयः अमात्रस्याप्रथमपादे मीनसंक्रान्तिरिति
केवलं तस्मिन्नब्दे चैव एव क्रमवर्द्धितो मलमासः, वचनन्तु
प्रायिकदर्शनार्थमिति प्रागुक्तम् ।

नचोभयोरसंक्रान्तयोः सतीरेव तुलादिषट्कपतितस्य भानु-
लङ्घितत्वं अन्यस्य मलमासत्वमिति वाच्यं विनिगमनाविरहात् ।

षट्कन्यागते सूर्ये हृदिके वाय धन्विनि ।

मकरे वाय कुम्भे वा नाधिमासं विदुर्बुधाः ॥

इति कन्यागतस्वाधिमासत्वनिषेधाच्च ।

केचित्तु—

दिवसस्य हरत्यर्क इत्यादिना बीजमुक्तम् । तच्च क्रमसञ्चय-
रूपं पूर्वस्यैव न परस्येति पूर्व्य एव मलमास इत्याहुः । तदङ्गत्—
कारणाभावात् कार्यात्पत्तिरिति परस्याप्यवश्यं कारणमन्वेष्यं
तच्च क्षयमास एव वाच्यं ततश्च बङ्गस्तृणारणिमणिवदस्युप
बीजान्तरत्वंसम्भवात् क्रमसञ्चयरूपबीजन्तु वङ्गस्तृणवत् प्रायिक-
मवगन्तव्यम् ।

अथवा सार्धसंवत्सरद्वयेन किञ्चिन्नूनमासः सञ्चितस्तस्य
यदवशिष्टं तस्य-रवेर्मन्दगत्या पूर्व्यासंक्रान्तमासेन सञ्चितस्यापि
पुनः सूर्यस्य शीघ्रगतिवशात् क्षयमासेन लोपात् पूर्वसञ्चित एव
किञ्चिन्नूनमासः स्थितः तदवशिष्टञ्च परासंक्रान्तमासेन पुनः
पूरितमिति परस्यैव क्रमसञ्चयरूपं बीजं तत्कृतसञ्चयक्षयमासेन
लोपात् पूर्वसमीकरणादसत्कल्पत्वात् ।

अतो न पूर्व्यासंक्रान्तमलमासनिषेधविषयता किन्तु परस्यै—
वेति एतन्मूलकान्येव मुनिवचनानि ।

यथा कालमाधवीये जावालिः—

एकस्मिन्नेव वर्षे चेत् द्वौ मासावधिमासकां ।

प्रकृतस्तत्र पूर्व्यः स्यादुत्तरस्तु मलिच्छुचः ॥

प्रकृतः शुद्धः कर्माहं इत्यर्थः ।

मदनपारिजाते स्मृतिः—

मासद्वयेऽब्दमध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत् ।

प्रकृतस्तत्र पूर्व्यः स्यादधिमासस्तथोत्तरः ॥

सत्यव्रतः—

मासद्वयेऽपि संक्रान्तिर्न चेत्स्यादंशुमालिनः ।

प्रकृतस्तत्र पूर्व्यः स्यादधिमासस्तथोत्तरः ॥

भीमपराक्रमे—

एकस्मिन्नपि वर्षे लक्ष्मैतन्मासयोरुभयोः ।

तस्मिन्नपरोऽधिमासः स्फुटगत्या भवति चार्केन्दोः ॥

अर्केन्दोः स्फुटगत्या इति— प्रथमासंक्रान्तमासकृतसञ्चयस्य स्य-
मासेन लोपादुत्तरासंक्रान्तमासेन पुनस्तत्सञ्चयादित्यर्थः ।

कालचिन्तामणौ श्रातातपः—

त्रयोदशं यच्छति वाय मासं

चतुर्दशः कापि न दृष्टपूर्वः ।

एकत्र मासद्वितयं यदि स्या-

द्वयेऽधिकं तत्र परोऽधिमासः ॥

अत्र केचित्-पूर्ववर्द्धितमासस्य स्यमासेन समीकरणात् परत्र
वार्षिकसङ्क्राज्जको मासो न तु पूर्व्य इति । सिद्धार्थस्यानुवादकं
वचनं मलमासस्तु पूर्व्येव बीजसङ्गावादिति व्याचक्षते तदशुद्धं
एकत्र वर्षे मासद्वितयमधिकं यदि स्यादित्यादिपदेन विरोधात् ।

मलं वदन्ति कालस्य मासं कालविदोऽधिकम् ।

नेहेताव विशेष्यामन्यथावशकादृते ॥

इति गृह्यपरिशिष्टेनाधिकसंख्याजनकस्यैव मलमासत्वाभ्युप-
गमाच्च ।

मुनिवचनस्य विधिनिषेधफलकत्वेनैव सार्धकत्वोपपत्तेः ।

सिद्धार्थानुवादकत्वेन तु नान्तरीयेऽभिन्नेत्यव्य इतिवत् वैयर्थ्य-
प्रसङ्गाच्च परमासस्यैव मलमासतया कर्मप्रतिबन्धकत्वेन सम्भवति
सार्थकत्वे वचनस्य वैयर्थ्यकल्पनाया अन्यास्यत्वाच्च परस्मिन् बोजा-
भावस्य प्रागुक्तयुक्त्या निराकृतत्वाच्चेत्यलं बहुना ।

यच्च नीलाम्बरभटेन—

कार्तिकादिषु मासेषु यदि स्थातां मलिञ्जुचो ।

सर्वकर्महरः प्रोक्तः पूर्वस्तत्र मलिञ्जुचः ॥

इति वचनं लिखितं तस्मिन्पारिजात-हेमाद्रि-कीर्त्तिमाधवोय-
कालचिन्तामणिप्रभृतिषु दाक्षिणात्य-पायात्यसंग्रहकारे लिखित-
पूर्वोपन्यस्तवचनविरोधात् निर्भूलमेव समूलत्वाभिमाने तु
प्रागुक्तानेकवचनविरोधात् नो मङ्गल्यं विवाहश्चेति वराहसंहिता-
वचनेकवाक्यतया च कर्मपदमत्र मङ्गल्यकर्मपरम् ।

इत्यच्च तयोर्मलिञ्जुचमासयोर्यः पूर्वो भानुलङ्घितास्यो मनि
भुञ्जमासः सर्वमङ्गल्यकर्महरः प्रोक्तो मुनिभिरित्यर्थः ।

अन्ये तु—कार्तिकादिषट्कपतितमलिञ्जुचमामदयधिपयं
वचनमिदं व्याचक्षते ।

विशारदेन-समूलत्वेऽपि सर्वशिश्टसंग्रहेषु बहुतरवचनविरो-
धात्परस्तत्र मलिञ्जुच इत्येव पाठ इत्युक्तम् ।

षट्पञ्चाशदधिक-द्वादशशतशकसंवत्सरे आश्विनो भानुलङ्घितः
पौषः क्षयाख्यः फाल्गुनसु मलमासः । तथा सप्तनवत्यधिक-
त्रयोदशशतशकसंवत्सरे आश्विनो भानुलङ्घितो माघः क्षयाख्यः
फाल्गुनो मलमास इति ।

यस्तु—घटकन्यागते सूर्ये वृश्चिके वाथ धन्विनि ।

मकरे वाथ कुम्भे वा नाधिमासं विदुर्बुधाः ॥

इति फ्रास्युनस्यापि मलमासत्वनिषेधकं वचनं तदेकस्मिन्नष्टे मलमासपाते पूर्वमासविषयं अथवा वृश्चिकादिमासचतुष्टये मूलमासे सति घटकन्यागते सूर्येऽसंक्रान्तमासं नाधिमासं विदुरिति वचनार्थः । घटस्तुला इत्यर्थः ।

यच्च—चैत्रादूर्वाङ् नाधिमासः परस्तात्राधिको भवेत् ।

इति वचने तदीदानीं प्रायश्चैत्रादारभ्य रवेर्मन्दगतवशात् कार्तिकादारभ्य रवेः शीघ्रगतवशात्सासंक्रान्तमासस्य प्रायिक-भावाभावप्रदर्शनपरम् । अथवा चैत्रादारभ्योपरितनेषु मासेषु यदि षावसंक्रान्तमासौ स्यातां तयोर्ूर्वाक् पूर्वो नाधिमासः किन्तु तयोः पर्वाधिमासो भवेदित्यर्थः ।

किन्त्वनेषु त्रिष्वेव मासेषु मङ्गल्यकर्मानिषेधमाह बृहस्पतिः—

संसर्पाहस्यती मासावधिमासश्च निन्दिताः ।

इति मलमासनिषेधकर्मण्येऽपि संसर्पतीति संसर्पः क्षय-मासात् पूर्वोऽसंक्रान्तमासः क्षयमासस्य तु विवाहादिमङ्गल्य-कर्मणि निषिद्धत्वात् अहस्यतिसंज्ञा तत्परतन्तु असंक्रान्तमासो मलमासः ।

तथा वराहसंहितायाम्—

आधिमासे दिनपाते धनुषि रवौ भानुलङ्घिते मासि ।

चक्रिषि क्षुप्ते कुर्व्याको माङ्गल्यं विवाहश्च ॥

भानुलङ्घिते संसर्पे मङ्गल्यं चूडोपनयनादि ।

तथाच हेमाद्रि-कालचिन्तामणि कालमाध्वीयेषु स्मृतिः—

यद्वर्षमध्येऽधिकमासयुग्मं

यत्कार्तिकादिङ्कितये क्षयाख्यम् ।

मासत्रयं त्याज्यमिदं प्रयत्नात्

विवाहयज्ञोत्सवमङ्गलेषु ॥

यज्ञोऽग्निष्टौमादिः काम्यः । उक्तवः काम्योत्सव एव यज्ञसाह-
चर्यात् । मङ्गलानि नामकरणाद्युपनयनान्तबालकसंस्कारा एत-
द्द्वयतिरिक्तानि मूलमासे निविष्टानि अन्याधान-प्रतिष्ठा महादान-
व्रतश्राद्धादीनि संसर्प-क्षयाख्ययोर्मासयोः कार्याणि ।

यद्यथैकसंज्ञकः संसर्पपरभूतो मासोऽपि प्रकृतोऽस्ति तथापि
तत्तन्मासविशेषाङ्कितकर्माणि श्राद्धव्रतादीनि प्रथमोपस्थितत्वात्
संसर्प एव कार्याणि ।

अपरे तु—

पक्षद्वयेऽपि संक्रान्ति र्यदि न स्यात् सितासिते ।

तदा तन्मासविहितमुत्तरे मासि कारयेत् ॥

इति वचनानुसारात् मासविशेषाङ्कितकर्माणि प्रकृतमास्येव
कार्याणि सामान्यानि तु यज्ञ-महादान-प्रतिष्ठादीनि द्वयोरेव
कार्याणीति वदन्ति ।

तथा—एकस्मिन्नपि क्षयमासे मासद्वयलक्षणाक्रान्तत्वात्तन्मा-
सविशेषद्वयाङ्कितकर्माणि कर्तव्यान्वेव ।

अथ मलमासनिषिद्धानि ।

गृह्यपरिशिष्टम्—

मलिक्कुचसु मासो वै मूलिनः पापसम्भवः ।

गर्हितः पितृदेवेभ्यः सर्व्वकर्म्मसु तं त्यजेत् ॥

मूलिनः कालमलत्वात्, पापसम्भव इति निन्दार्थं सर्व्वकर्म्मपदं सम्भवत्कालान्तरकर्म्मपरम् ।

तथाच गृह्यपरिशिष्टम्—

मले वदन्ति कालस्य मासं कालविदोऽधिकम् ।

नेहेतात्र विशेषेण्यामन्यन्नावश्यकाद्भिधेः ॥

विशेषपदार्थं विवृणोति अन्यत्वावश्यकाद्भिधेरिति आवश्यक-
मसम्भवत्कालान्तरकं कर्म्म अहरहःक्रियमाणं गोहिरण्यान्नादिदानं
सन्ध्या-पञ्चमहायज्ञादि च उपरागादिविहितस्नानदानादि च ।
अपाटवादिनिमित्तककालाक्षेपासहिष्णुग्रहशान्त्यादि च तथा
कालाक्षेपासहिष्णु वृष्टिकामनया कावीरोयागादि ।

तथा चावश्यककर्म्मणां प्रतिप्रसवमाह वृहस्पतिः—

नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन् मलिक्कुचे ।

तीर्थस्नानं गजक्यायां प्रेतश्राद्धं तथैव च ॥

नित्यमहरहःक्रियमाणं नैमित्तिकं पुत्रजन्मनिमित्तकं श्राद्धम् ।

यथा मार्कण्डेयपुराणे—

नैमित्तिकमथो वक्ष्ये श्राद्धमभ्युदयार्थकम् ॥

पुत्रजन्मनि तत्कार्य्यं जातकर्म्मसमं नरैः ॥

क पुस्तके—अभ्युदयात्मकम् ।

अस्याप्यसम्भवत्कालान्तरकत्वात् तीर्थस्नानमाहृतमेव—

मलमासेऽप्यनाहृतं तीर्थस्नानमपि त्यजेत् ।

इति ज्योतिःपराशरेण अनाहृतस्य निषेधात् अस्य तु मावकांश
स्यापि वचनात् प्रतिप्रभवः । गजछायासुपरागनिमित्तकश्राद्धम् ।

यमः—सैहिकेयो यदा भानुं असते पर्वसन्धिषु ।

इस्तिच्छाया तु सा प्रोक्ता तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥

तथा कठब्राह्मणम्—

इस्ती वै भूत्वा स्वर्भानुरंशुभिरादित्यं तमसा पिदधातीति ।

अथवा नैमित्तिकमागन्तुकनिमित्तोपनिपातविहितं उपराग-
श्राद्धाद्यपाटवप्रतीकारादि गजछायाममावस्याश्राद्धम् ।

।था यमः—वनस्पतिगते सोमे छाया या प्राक्सुखी भवेत् ।

गजछाया तु सा प्रोक्ता पितृणां दत्तमङ्गयम् ॥

प्रेतश्राद्धं प्रेतपदानुष्ठेयश्राद्धम् ।

।था दत्तः—नैमित्तिकानि काव्यानि निपतन्ति यथा यथा ।

तथा तद्यैव कार्याणि न कालसु विधीयते ॥

नैमित्तिकानि आगन्तुकनिमित्तोपनिपातविहितानि अद्भुत दर्शन-
प्रतीकारादीनि ।

तथा भीमपराक्रमे—

अधिमासके विवाहं चूडां यात्रां तथोपनयनादि ।

कुर्व्यान्न* सावकाशं मङ्गलं न च विशेषेण्यम् ॥

सावकाशं यदन्यस्मिन् काले कर्तुं शक्यते सम्भवत्कालान्तरक-

मित्यर्थः सावकाशमिति पूर्व्वत्र सम्बध्यते तेन सावकाशं विवाहं
चूडां तथान्यदपि सावकाशमुपनयनादिकं मङ्गल्यं न कुर्यात्
तथा विशेषेण्यं सम्भवत्कालान्तराग्निध्यामग्निष्टोमादिकं न कुर्या-
दित्यर्थः । यात्रा तीर्थयात्रा राज्ञो विजययात्रा च ।

यथा लघुयात्रायाम्—

नावमरात्रे यायाहोषस्तत्राधिमासके व्यसनम् । इति ।

सावकाशविशेषणदुपस्थित-परचक्रादि-भयेनासम्भवत्कालान्तरां
यात्रां उत्तरकाले कन्यारजोयोगव्रात्यत्वादिसम्भवनया चा-
सम्भवत्कालान्तरकं विवाहोपनयनादि तथाऽपाटवादिनिमित्तक
मसम्भवत्कालान्तरकं ग्रहयज्ञ-कावोर्यादिकं मलमासेऽपि कुर्या-
देवेत्यर्थः ।

तथा—ग्रहन्वेकादशे नाम चतुर्थं मासि निष्क्रमः ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम् ॥

इति याज्ञवल्क्येन एकादशाह-चतुर्थ-षष्ठाष्टमेषु विहितत्वान्नाम-
करण-निष्क्रमणाद्यप्राशनान्यप्यसम्भवत्कालान्तरकाणि तथा कुला-
न्तरप्राप्ते षष्ठमासे क्रियमाणं नामकरणञ्च मुख्यकालकरणे
कालान्तरस्य संस्काराप्रकर्षप्रयोजकत्वात् ।

तथा कालमाधवीयधृत-काठकण्डह्ये—

घनन्यगतिकां नित्यं कुर्यान्नैमित्तिकां क्रियाम् ।

घनन्यगतिकामसम्भवत्कालान्तरामित्यर्थः ॥

एवञ्च जातकर्ण-जातेष्टि-पुञ्जजन्मनिमित्तक-जन्मदिनविहित

* ग पुञ्जे— गृह्यसूत्रोक्तमित्यम् ।

गोहिरण्यादिकदान-सूतिकाषष्ठादिदेवतापूजादीन्यसम्भवत्कालान्तरकाणि कर्त्तव्यान्वेव ।

तथा आर्द्रास्वरवौ विहितत्वादसम्भवत्कालान्तरकं नर्नादक
श्राद्धमपि कार्यम् । तथैकादश्यापवासोऽपि कार्यः ।

पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणम् ।

इत्यादिवचनेन प्रतिपक्षपुरस्कारेण विहितत्वादसम्भवत्कालान्तरत्वात्
तदकारणे तत्पक्षीयुविधिबाधात् । तथा दर्शश्राद्धमपि मलमासा-
कार्यं प्रतिमासविहितत्वेनासम्भवत्कालान्तरकत्वात् ।

यथा कात्यायनः—

श्रद्धान्वितः श्राद्धं कुर्वीत शक्रेनाप्यपरपक्षं नातिक्रामेत् ।

मासि मासि वोऽग्नमिति श्रुतः ।

आपस्तम्बः—

मासि मास्यपरपक्षस्यापराहः श्रेयानिति ।

सामान्यमासमात्रपुरस्कारेण विहितस्य दर्शश्राद्धस्य मलमासा-
कारणे लोप एव स्यात् ।

मच—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत् किञ्चित् श्राद्धिकं भवेत् ।

इष्टं वा प्यथवा पूर्त्तं तत्र कुर्वीतमलिच्छुचे ॥

इति लघुहारीतेन दर्शश्राद्धमपि सपिण्डीगोत्तरश्राद्धत्वात् पर्युदस्त
मिति वाच्यम् ।

अन्यत्रावश्यकादिधेरिति वचनेन उपरागश्राद्ध नित्यश्राद्धादि
वदस्यापि प्रतिप्रसवात् ।

नतु--

षष्ठा तु दिवसैर्मासः कथितो वादरायणे* ।

पूर्वमर्हं परित्यज्य उत्तरार्द्धं प्रशस्यते ॥

इति वचनाभ्यासैक्येन दर्शन्त्याहस्यापि सङ्गद्विधानात् सावकाशत्व
मिति वाच्यम् ।

मासद्वयस्य नामैक्येन षष्ठा दिवसैरेकमासत्वस्य भाक्तत्वात्
दर्शान्तभिशक्तिविधिपुरस्कारेण विहितं यत् कर्म तदुत्तरे प्रवृत्त-
वैशाखादौ मास्येव कुर्यात् सावकाशत्वात् नतु मलमास इत्यर्थः ।

एवञ्च निरवकाशं दर्शपौर्णमास्येकादश्युपवासादिकं यथा
प्रतिमासं क्षियते तथा दर्शन्त्याहमपीति ।

तथाच ऋष्यशृङ्गः—

अवषट्कारहोमश्च पर्व्यं चाग्रयणं तथा ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं काम्या इष्टीर्विवर्जयेत् ॥

अवषट्कारहोमः सायंप्रातर्होमो† वैश्वदेवश्च पर्व्यं दर्शपौर्णमासी
पिण्डपितृयज्ञश्च ।

यद्यपोष्टिसाहचर्यात् दर्शन्त्याहं नीच्यते तथापि तुल्यन्यायात्
तदपि चाग्रयणं नवशस्त्रेष्टिः साम्निकर्त्तव्या ।

यद्यप्याग्रयणं सावकाशं तथापि वचनाभ्यसमासेऽपि कार्यं
काम्यास्तु सावकाशा इष्टीर्विवर्जयेत् निरवकाशास्तु कावीर्यादिकाः
कर्त्तव्या एवेति प्रागुक्तम् ।

* न पुस्तके—वादरायणेः ।

† न पुस्तके—साम्निकहोमम् ।

तथा हारोतः—

आद्यो मलिच्छुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्रकृतः स्मृतः ।

तस्मिंस्तु प्रकृते मासि ह्यर्थात् आहं यथाविधि ॥

तथैवाभ्युदयं कार्यं नित्यमेकं हि सर्वदा ।

वैशाखादिमासविशेषपुरस्कारेण विहितं यत् तच्छ्राद्धं मासद्वयस्यैजु-
नामत्वेनोत्तरे मासि वैशाखादौ सावकाशत्वात् सम्भवत्कालान्तर-
रक्तं श्रीहृदयवपाकनिमित्तक-युगाद्याम्बुक्लृष्णपक्षादिविहितं
अभ्युदयञ्च विवाहादि सावकाशं प्रकृतमास्येव कार्यं न तु
मलमासे इति तात्पर्यम् ।

प्रकृतमासकरणस्य तत्तद्विधिवक्त्रैरेव प्राप्तत्वात् नित्य-
मावश्यकमसम्भवत्कालान्तरकमित्यर्थः । तच्च केवलं मलमासेऽपि
सर्वदा कार्यम् । एतच्चान्यत्रावश्यकद्विधेरिति गृह्यपरिशिष्ट-
वचनेन समानार्थकम् । एवञ्च दर्शत्राहैकादशुपवासकावौर्यादिकं
सुतरां कर्त्तव्यमित्यायातम् ।

तथा सावकाशकर्म्मणां निषेधमाह ज्योतिःपराशरः—

बाले वा यदि वा लुप्ते शुक्ले चास्तामुपागते ।

मलमास इवैतानि वर्जयेद्दृष्टदर्शनम् ॥

अग्न्याधेयं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञ-दान-व्रतानि च ।

देवव्रत-दृषीत्सर्ग-सूडाकरण-मिखलाः ।

मङ्गल्यमभिषेकञ्च मलमासे विवर्जयेत् ॥

एतानि वर्ज्यमानानि अग्न्याधेयादीनि मलमास इव शुक्लास्तादि-
ष्वपि व्रजयेत् ।

देवदर्शनं प्रथमदेवदर्शनमिति प्राग्वोक्तम्, यज्ञः काम्यो
ऽग्निष्टोमादिः नित्योऽपि वसन्तकर्त्तव्यः सोमयागो मासान्तरे
सावकांशत्वाच्च कर्त्तव्यः, दानश्चात्र महादानम् ।

वापी-कूप-तड़ागानि प्रतिष्ठा यज्ञकर्त्तव्यं च ।

न कुर्यान्न्यलमांसे च महादानं व्रतानि च ॥

महादानशब्दस्तुलापुरुषादिसु षोडशसु नानार्थो यामदग्न्यादिषु
रामशब्दवदनुगमत्तद्धर्माभावात् ।

तान्युक्तानि मंथ्यपुराणे यथा—

आर्यं स्यात् सर्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम् ।

हिरण्यगर्भदानञ्च ब्रह्माण्डं तदनन्तरम् ॥

कल्पपादपदानञ्च गोसहस्रञ्च पञ्चमम् ।

हिरण्यकामधेनुञ्च हिरण्याश्वस्तथैव च ।

हिरण्याश्वरथस्तद्वत्तद्वहेमरथस्तथा ॥

पञ्चमाङ्गलिकं तद्वत् धरादानं तथैव च ।

द्वादशं विश्वचक्राः स्यात्तद्वत्कल्पलतात्मकम् ॥

मत्स्यसागरदानञ्च रत्नधेनुस्तथैव च ॥

महाभूतघटस्तद्वत् षोडशः परिकीर्तितः ॥

तथा सुवर्णकृष्णाजिनाचलतिलधेन्वादिदानमपि मत्स्यसागरे न
कार्यम् ।

समाह्वये साष्टमासे तस्मान्मासोऽत्यरिच्यते ।

स चाधिमासकः प्रोक्तः काम्यकर्त्तव्येषु गर्हितः ॥

इति विश्वधर्मोत्तरेण काम्यकर्म्मनिषेधात् । मुमुक्षुणा त्वनभि
संहितफलं कर्त्तव्यमेवेति ।

न च महादानव्रतानि चेति विशेषनिषिद्धी व्यर्थ इति वाच्यम् ।
अनभिसंहितफलस्यापि महादानस्य पर्युदसनीयत्वेन चरितार्थ-
त्वात् ।

केचित्सु—

महादानपदं स्त्रायोगव्यवच्छेदकं न त्वन्यदानव्युदासकं काम्य-
कर्म्मसु गृहित इत्यनेन सर्वदानपर्युदासादित्याहुः ।

देवव्रतं नियमपूर्वकवेदपाठः वृषोत्सर्गशैकादशहविहिततरः
सपिण्डनोत्तरकर्त्तव्यः कार्त्तिक्यादी विहितः सावकाशत्वात्
पर्युदासविषयः । एकादशहविहितस्तु निरवकाशत्वाच्चेमित्तक-
त्वाच्च त्रैपञ्चिकाद्भवदुपरागनिमित्तकस्नानादिवशं कर्त्तव्य एवेति
प्रागुक्तम् ।

मङ्गल्यं प्रतिपादोक्त(?)चूडाकरणोपनयनातिरिक्तं नाम-
करणात्प्राशविवाहादीनां बलीवर्हस्नानयेत्यादिवत् विशेषदर्शनेन
सामान्यशब्दविशेषपरत्वात् ।

अभिषेको राज्यभिषेकः । अत्र व्रतस्थारश्च एव पर्युदस्यते
सावकाशत्वात्—

ऋत्तैकमन्दिरगतौ यदि जीवभानू

शुक्रोऽस्नानः सुरवरैकगुरुश्च सिंहे ।

नारभ्यते व्रत-विवाह-वृहप्रतिष्ठा

चौरादिकर्म्म गमनागमनञ्च धीरैः ॥

इति कश्यपवचनेन कालाशीचे व्रतारम्भनिषेधदर्शनात् मल-
मासेऽपि तुल्यन्यायाच्च ।

प्रारब्धव्रतन्तु वक्षरं प्रतिमासं कुर्यात् इति मासमाचपुर-
स्कारेण विधानात् निरवकाशत्वेन मलमासेऽपि कर्त्तव्यं प्रतिष्ठा तु
न कार्या कालान्तरे सावकाशत्वात् ।

यथा रश्माहृतीयाव्रते शिवरहस्ये—

मासि मलिन्नुचेऽप्येवं यजेद्देवीं सशङ्कराम् ।

किन्तु नोद्यापनं कार्यमित्याह भगवान् शिवः ॥

यत्र तु व्रते द्वादशसु मासेषु मासविशेषोल्लेखेन कर्मविशेष उक्त-
स्तदुत्तरे प्रकृते मासि सावकाशत्वान्नमलमासे न कर्त्तव्यम् । यथा
सर्व्वजयाव्रतादि च ।

तथाच लिङ्गपुराणे—

प्रारब्धे तु व्रते पश्चात् संप्राप्ते त्वधिमासके ।

पूर्व्वमानेन तं त्यक्त्वा कार्यं द्वादशमासिकम् ॥

पूर्व्वमानेन मलमासशून्याब्दमानेन तं मलमासं त्यक्त्वा द्वादशसु
मासेष्वेव कार्यमित्यर्थः ।

तथा सावकाशकर्मणां निषेधमाह ज्योतिषम्—

यदा शशी याति गभस्तिमण्डलं

दिवाकरः संक्रमणं करोत्यधः ।

तदाधिमासः कथितो विरिञ्चिना

विवाहयात्रोत्सवयज्ञदूषकः ॥

गभस्तिमालिनः सूर्यस्य मण्डलं मध्यपटलोपी समानः, यदा

अथो याति अभावस्थान्तिमक्षण इत्यर्थः । अभावस्थान्तिमत्तिस्याधः
प्रतिपक्षमये रविः सञ्चारं करोतीत्यर्थः ।

कानिचित्तु वचनबलात् मलुमासेऽपि सगवकाशानि कार्याणि ।

यथा लघुहारौतः—

प्रत्यब्दं हादशे मासि कार्या पिण्डक्रिया बुधैः ।

कचित् त्रयोदशे मासि आद्यं मुक्ता तु वत्सरम् ॥

चक्रवत् परिवर्त्तत सूर्यः कालवशाद्यतः ।

अतः सांवत्सरं श्राद्धं कर्त्तव्यं मासचिह्नितम् ॥

मासचिह्नन्तु कर्त्तव्यं पौषमाघाद्यमेव हि ।

यतस्तत्र विधानेन मासः स परिकीर्त्तितः ॥

असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाशुिकं प्रथमं द्विजैः ।

तथैव मासिकं पूर्वं सपिण्डीकरणन्तथा ॥

गर्भे वाहुषिके कृत्ये शृतानां पिण्डकर्त्तव्यम् ।

सपिण्डीकरणे चैव नाधिमासं विदुर्मुधाः ।

शृतान्ते प्रतिवत्सरं कुर्यादित्यनेन शृताष्टविहितं सांवत्सरिकं
श्राद्धं प्रत्यब्दं शृताहादवधर्मताहपर्यन्तं मास इति व्यवस्थया
हादशे मासि कार्यमित्युक्तं ।

कचित्तु—

वत्सरे हादशे वा 'मासि तत्पूर्वेषु वा मासेषु मलमासपाते
त्रयोदशे मासि कार्यं तस्यैव प्रकृतमासत्वात् ।

आद्यन्तु सांवत्सरिकं वचनादुत्तरं प्रकृतमासं विहाय हादशे
मलमास एव सपिण्डीकरणन्तरं कार्यं सांवत्सरिकविधेः सपिण्डी

त्तरकालप्राप्तत्वात् । मध्याधिमासे तु त्रयोदशे मासि श्राद्धं
वक्ष्यते ।

ननु सौरत्रयोदशमासस्य सौरशुद्धमासेतरत्वात् कथन्तत्र श्राद्ध-
मित्याह चक्रवत् परिवर्त्तेति चक्रवत् परिभ्रमणवशेन गतेर्मन्दत्व-
शीघ्रत्वाभ्यां कदाचिदेकराशिभोगे तिथिद्वयप्राप्तौ श्राद्धसंशयात्
कदाचिद्वा श्रुततिथेरलामे श्राद्धलोपापत्तेस्तदा च प्रतिसंवत्सरं
कुर्व्यादिति विधिवाधापत्तेः सौरमासचिह्नं विद्वायं वौषावाधादि-
चान्द्रमासचिह्नितं सांवत्सरिकश्राद्धं कार्यं यतस्तत्र सांवत्सरिक-
श्राद्धे विधानेन शास्त्रेण स माघादिचिह्नितश्राद्धो मासः प्रकी-
र्त्तितः स च चान्द्रमासो हारीतेनैव इन्द्राग्नी यत्र ह्येते इत्यादि-
नाभिहितः ।

आद्यं मुक्त्वा तु वत्सरमित्युक्तमेव स्पष्टयति—

असंक्रान्तेऽपि असंक्रान्ते मलमासे प्रथमाब्दिकं सपिण्डनानन्तर-
विहितं प्रथमसांवत्सरिकं तथा सपिण्डीकरणात् पूर्व्यं मासिकं
द्वादशमासिकं सपिण्डीकरणञ्च प्रकृतमुत्तरमासं विहाय
कर्त्तव्यम् ।

द्वादशमासिकमिति व्याख्याय सपिण्डीकरणानन्तरक्रियमाणं
सांवत्सरिकश्राद्धमनादृत्य प्राचामाचारो दुराचार एवेति वदन्ति ।
तदशुद्धं श्रुताह्ये प्रतिसंवत्सरं कुर्व्यादिति वौषावाधापत्तेः ।

आद्यं मुक्त्वा तु वत्सरमित्यनेन प्रकृतं त्रयोदशे मासि निरस्य
द्वादश एव मलमासे प्रत्यह्दविहितस्य सांवत्सरिकश्राद्धस्य प्रथम-
वत्सरे दर्शितत्वाच्च ।

अतःसांवत्सरं आहमित्यनेन प्रत्यब्दविहितस्यांशस्यैवोपसंज्ञा-
राश्व— तथैव मासिकं पूर्व्यं सपिण्डीकरणस्तथा ।

इत्यनेन द्वादशमासिक-सपिण्डीकरणयोः पृथक्प्रतिप्रसवाच्च ।

आब्दिकं प्रथमं नरैरित्यत्र प्रथमपदवैयर्थ्याच्च ।

मृताह्ने प्रतिसंवत्सरं कुर्यादिति विधिविहितस्यैव सांवत्सरिकस्य
हि प्रथमद्वितीयादिव्यवहारो युज्यते न तु द्वादशमासिकस्येति ।
न च द्वादशमासिकमेव सांवत्सरिकआहमिति वाच्यं

मृताह्नि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासञ्च वत्सरम् ।

प्रतिसंवत्सरञ्चैव आद्यमेकादशेऽहनि ॥

इति याज्ञवल्क्येन वत्सरं व्याप्य प्रतिमासं कुर्यादित्यनेन विहितस्य
द्वादशमासिकस्य प्रतिसंवत्सरविध्यगोचरत्वात् ।

यच्चान्यदुक्तमाधुनिकैः—

प्रतिमासन्तु वत्सरं प्रतिमंवत्सरञ्चैव-इत्यनेन सामान्यविशेष-
न्यायात् पदाह्ववनोयवत् प्रथमाब्देतरप्रत्यब्देः विधीयमानं कथं
प्रथमाब्दे प्रसज्जेतिति । तदतीवाशुभम् ।

सामान्यविशेषन्यायस्यैकविषयकत्वनियमात् अन्यथातिप्रसङ्गात् ।

न चात्र प्रतिमासं कुर्यात् प्रतिमंवत्सरञ्च कुर्यादिति विधि-
हयस्यैकविषयकताऽस्ति अन्यथामावस्यायां पितृभ्यो दद्यादित्य-
पेक्ष्य मृताह्ने प्रतिसंवत्सरं कुर्यादित्यस्य सामान्यविशेषन्याया-
दमावस्येतरपरत्वमस्तु ।

न च वत्सराधिकरणताम्नादायैकविषयता वाच्या मासिक-
श्राद्धविधेर्वत्सरान्तर्गतमासा एवाधिकरणानि प्रत्यब्दविधेस्तु वत्सर
इति कथमेकविषयता ।

किञ्च—

प्रत्यब्द-प्रतिमासविध्योर्ध्याप्यव्यापकभावाभावेन स्वातन्त्र्यात्
सामान्यविशेषभावस्य कः प्रसङ्गः-उभयोरविशेषत्वादिति ।

नच—

पदेषु जुहोतीत्यत्रापि चाश्वस्य पदहोमविधौ अग्न्याधानस्या-
शक्यत्वादग्नौ जुहोतीति विधेः सङ्कोचवदत्रापि सङ्कोचोऽस्त्विति
वाच्यम् । हेत्वभावात् समानविषयत्वाभावाच्च ।

किञ्च आद्यं मुक्त्वा तु वत्सरमित्यनेन हारीतेन कथं प्रकृतत्रयो-
दशमासं विहाय द्वादश एव मासे प्रथमाब्दे प्रथमाब्दिकयाष्टं
विहितम् ।

यच्च—

ब्राह्मणाय दधि दीयतां तन्नं कौण्डिन्यायेतिवत् प्रतिमासञ्च
वत्सरं प्रतिसंवत्सरञ्चेत्यत्रोक्तिबाधया प्रथमवत्सरतरपरत्वं प्रति-
संवत्सरविधेरिति तैरुक्तम् । तदप्यतीवायुक्तम्—

उक्तिबाधया अपि समानविषयकत्वनियमात् ।

अतएव चैत्रो भुङ्क्ते मैत्रो व्रजतीत्यत्र नोक्तिबाधा ॥

किञ्च यदि पूर्वोक्तसामान्यविधिमपेक्ष्य उत्तरस्य विशेषविधेः
प्रवृत्तिः स्यात् तदा सामान्यविधिर्उक्तिबाधाविषयः स्यात् । नच
प्रत्यब्दविधिमपेक्ष्य प्रतिमासविधिः, न वा सामान्यविशेषभावात्

व्याप्यस्थापकभावाभावात् । नव प्रत्यङ्गविधिः पूर्वैः प्रत्युत
याज्ञवल्करवचने प्रत्यङ्गविधिः पर एव श्रूयते इत्युक्तिबाधायाः
कः प्रसङ्गः ।

किञ्च हारोतेन प्रथमाब्देऽपि सांवत्सरिकश्राद्धविधानमसङ्गतं स्यात् ।

न च द्वादशमासिकश्राद्धे तन्त्रेणैव सांवत्सरिकं सिद्धमिति
वाच्यं वाक्ये उभयोस्त्रेखप्रसङ्गाद्द्वादशमासिके प्रेतपदवत्त्वेन देवतात्वं
सांवत्सरिके तु पितृपदवत्त्वेन देवतात्वमिति देवताभेदेन तन्त्र-
तावगमाच्च फलभेदेन प्रयोगभेदाच्च द्वादशमासिकस्य प्रेतत्वपरी-
हारः फलं सांवत्सरिकस्य तु पितृत्वमिति ।

एतेनानुषङ्गोऽपि निरस्तः प्रतिसांवत्सरिकविधेः सपिण्डनो-
त्तरकालविहितत्वेन कालभेदाच्च ।

न च सपिण्डनश्राद्धमेव सांवत्सरिकश्राद्धमिति वाच्यं विधि-
भेदेन फलभेदेन च श्राद्धभेदात् सपिण्डनस्य पार्व्येणैकोद्दिष्टाङ्गताया
द्वाराङ्गत्वेन सांवत्सरिकेतरत्वाच्च हारोतेन पृथग्विहितत्वाच्चेति ।

अतएवापराह्णे क्रियमाणसपिण्डनानन्तरमपराह्णे एव श्राद्धं
प्रथमसांवत्सरिकमवश्यमेव प्राच्यः कुर्वन्ति । रात्रिसायाङ्कतरस्यैव
श्राद्धयोस्यकालत्वाटिति ।

अस्यैव श्राद्धस्य प्रतिश्राद्धं एकाहः पुनराब्धिक इति वचनेन
प्रायश्चित्तमुपदिश्यते* । पुनराब्धिकं प्रथमप्रत्याब्धिकं इत्यर्थः ।

यत्तु -

पूर्वमुर्वीर्षिकं श्राद्धं परंशुः पुनराब्धिकम् ।

इति शङ्कनाम्ना वचनं पठन्ति तदमुत्तं तस्मिन्नायामदृष्टत्वात्

समूलत्वेऽपि पूर्वदिने अपरान्त्वानुरोधे कृते सपिण्डीकरणे पर-
दिने यदि मृततिथेर्मध्याह्ने लाभः स्यात्तदा परेद्युरपि पुनराब्धिकं
श्राद्धं कार्यं न तु सपिण्डनसाहचर्यात् पूर्वदिन एवेति नियम
इति वचनार्थः ।

अतः प्रथमसंवत्सरेऽपि सांवत्सरिकमवश्यं कार्यमिति सिद्धम् ।
ततश्चापकृष्य कृते सपिण्डीकरणे सांवत्सरिकस्यापकर्षविधाना-
भावात् पूर्णं संवत्सरि तदवश्यं सुतरामिव कार्यम् ।

तदस्य प्रकृतमनुसरामः ।

गर्भं वार्षुषिके कृत्येचेति—

गर्भं गर्भकृत्ये-गर्भाधान-पुंसवन-सीमन्तोन्नयने वार्षुषिके कृत्ये
धनवृद्धिग्रहणे मृतानां पिण्डकर्मसु दशशाहिकपिण्डदानाद्यश्राद्ध-
भामिकादिषु सपिण्डीकरणे च नाधिमासदोषं विदुरंतान्यधि-
मामे तु कर्त्तव्यानीत्यर्थः ।

मृतानां पिण्डकर्मस्त्विति प्रेतश्राद्धं तथैव चेति ब्रह्मस्यतिवचन
ममानार्थं सपिण्डीकरणन्तथेति पूर्वोक्तेऽपि प्रतिप्रसवे पुनः सपि-
ण्डीकरणपदं सपिण्डनापकर्षार्थम् ।

ननु मलमामपाते त्रयोदशेऽपि सपिण्डनमाह विष्णुधर्मोत्तरं-

संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासकः ।

तदा त्रयोदशे मामि क्रिया प्रेतस्य वार्षिकी ॥

तथा सत्यव्रतः—

संवत्सरस्य मध्ये च यदि स्यादधिमासकः ।

तदा त्रयोदशे श्राद्धं कार्यं तदधिकं भवेत् ॥

विष्णुः—मासिकार्थवत् द्वादशाहं. आहानि कृत्वा त्रयोदशेऽङ्ग
वा कुर्यात्* संवत्सरस्य मध्ये यद्यधिमामो भवेत् तदा मासिकार्थे
दिनमेकं वर्धयेत् ।

अस्यार्थः—अशौचापगमे द्वादशसु दिनेषु द्वादशमासिकानि
कृत्वा त्रयोदशेऽङ्ग सपिण्डनापकर्षं कुर्यात् यदि तद्वत्सरमध्ये-
ऽधिमासः स्यात्तदा आहदिनमेकं वर्धयेत् ।

तेन त्रयोदशदिनेषु त्रयोदशमासिकानि कृत्वा चतुर्दशाहं
सपिण्डनमिति ।

विष्णुधर्मीन्तरे--

मध्ये चेदधिमासः स्यात् कुर्यादभ्यधिकं ततः ।

मत्तं --एतेषां वचनानां मध्यपदश्रुतर्मध्याधिमामविषयत्वं हारीत-
वचनत्वस्याधिमासविषयमिति न विरोधः ।

चेत्तु यात्र मध्याधिमासे द्वादशे मासि सपिण्डीकरणस्यासम्भवे
मृतमामोयमृताहाप्राप्तेरेवमाद्याधिमासेऽपि । अन्त्याधिमासे तु
मामहयस्यकनामत्वात् मृतमामोयतिथिलाभः ।

एतेनैतदुक्तं भवति द्वादशमासेऽधिमासपार्ते तत्रैव सपिण्डनं
सांवत्सरिकं कार्यम् ।

यदा त्वन्येष्वेकादशसु मासेषु अधिमासः स्यात् तदा त्रयो-
दशसु त्रयोदशं आहानि कृत्वा त्रयोदशे मासि सपिण्डनं सांवत्स-
रिकञ्च कार्यमिति ।

* . ग। पक्षके : सधिक पाठ मन्ववन्ते हि श्रुताणाम् ।

क्षयमासस्य पूर्वमासमरणे तु मध्येऽधिमासपातेऽपि द्वादश-
मास्येव सपिण्डनं तत्रैव मृतमासीयप्राप्तेः—न तु त्रयोदशमासे वच-
नानां युक्तिमूलत्वात् क्षयमासस्योत्तरमासमरणे तु त्रयोदशमास्येव
निर्विवादं तत्रैव मृताहलाभादिति ध्येयम् ।

अभावस्यामृतस्य तु मध्ये मलमासपातेऽपि न तत्र मासिकं
किन्तु तिथ्यन्तरमृतस्यैव ।

यथा समयप्रकाशष्टता कुशुभिः—

अग्दमम्बुघटं दद्यादन्नञ्चामिषसंयुतम् ।

संवत्सरे विह्वलेऽपि प्रतिमासञ्च मासिकम् ॥

संवत्सरातिरेको वै मासस्यैव त्रयोदश ।

तस्मिंस्त्रयोदशे श्राद्धं न कुर्यादिन्दुसंचये ॥

संवत्सरे विह्वले मलमासपातेन मासाधिक्यादित्यर्थः । किन्त्वत्रापि
त्रयोदश एव मासि सपिण्डनं सांवत्सरिकञ्च तत्रैव मृतमासीय-
तिथिप्राप्तेः ।

यत्तु— संवत्सरातिरेको वै मासस्यैव त्रयोदश ।

*तस्मान्त्रयोदशं श्राद्धं न कुर्यान्नोपतिष्ठते ॥

इति ऋष्यशृङ्गवचनं तदन्त्याधिमासविषयमभावस्यामृतविषयं वा ।

यच्च— जातकर्म्मणि यच्छ्राद्धं नवश्राद्धं तस्यैव च ।

प्रतिसंवत्सरश्राद्धं मलमासेऽपि तत् स्मृतम् ॥

इति सत्यव्रतवचनम्—

यश्च —

वर्षे वर्षे च कर्त्तव्यं मातापित्रोर्मृताहनि ।
मलिन्युचेऽपि कर्त्तव्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥

इति व्याघ्रवचनम्—

यश्च —

नं कुर्यान्मलमासे तु काम्यं कर्म कथञ्चन ।
त्यक्त्वा नैमित्तिकं श्राद्धं तत्रैव तत्रैव कीर्त्तितम् ॥
एकोद्दिष्टन्तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

इति प्रजापतिवचनं तत् यदि साकरं स्यात्तदा तत् मर्कमन्याधि-
मासविषयं हारीतवचनममानार्थं वर्णनीयम् । वर्षे वर्षे च यच्छ्राद्धं
प्रत्याब्धिकश्राद्धमित्यर्थः

अथवा—

मलमासमृतानाञ्च श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरम् ।
मलमासेऽपि कर्त्तव्यं नान्येषान्तु कटाचन ।

इति पैठीनसिवचनेकवाक्यतया मलमासविषयम् ।

तथा चोगनाः—

मलमासमृतानान्तु यच्छ्राद्धं प्रतिवत्सरम् ।
मलमासे तु तत्कार्यं नान्येषामिति निश्चयः ॥

ज्योतिषे—

न यात्रां न विवाहञ्च न च वास्तुनिवेशनम् ।
न परीक्षां न प्रतिष्ठां कुर्यात् प्रासादभूरुहाम् ॥
न हिरण्यं न वासांश्च धारयेन्मलमासके ।

वासुनिवेशनं वास्वारश्रम् ।

तथा

उद्यानविद्यागृहकर्णविष--

प्रासादशङ्खाद्युपभोगयात्राः ।

कुर्यान्नरो नैव गृहप्रवेशं

मलिन्मुचे मासि तथैव मङ्गलम् ॥

श्रीगोविन्दपदहन्ध्यानदोषाभिदीपिता ।

प्रेक्षावतां प्रेक्षणीया कालशुद्धिर्निरूपिताः ॥

(क) पुस्तके—विवेचिता ।

अथोदकशुद्धिः ।*

एवं कालशुद्धिं निरूप्येदानीं जलादीनां शुद्धिर्निरूप्यते ।

मनुः—

आपः शुद्धा भूमिगता वैदृष्या यासु गोर्भवेत् ।

अथ्यासाद्येदमेध्येन गन्धवर्णरसान्विताः ॥

प्रशस्तगन्ध-रूप-रसान्विताः । दुर्गन्धा निर्दितरूपा दुष्टरसाश्च वर्जनीया इत्यर्थः । तत्रापां शुक्लरूप-मधुररसौ स्वाभाविकौ, गन्धस्तु यद्यपि स्वाभाविको नास्ति तथापि सांक्रामिक एव प्रशस्तो याद्यः, तेन प्रशस्तगन्धान्विता गन्धहीनाद्यापः शुद्धा इत्यर्थः ।

तथा च शङ्खः,—

भूमिष्ठमुदकं शुद्धं तद्ददेव* शिलागतम् ।

गन्धवर्णरसैर्दृष्टैर्वर्जितं यदि तद्भवेत् ॥

यमः—

अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका ।

दशरात्रेण शुध्यन्ति भूमिष्ठश्च नवोदकम् ॥

हारीतः -

मत्स्यं कङ्करं शम्बूकं शङ्खं शुक्तिं कपर्दकैः ।

पौत्वा नवोदकश्चैव पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

* (ग) तथा तद्दद्वेषि ।

मत्स्याद्यस्थिनिर्मितपात्रैर्जलं मीलेत्यर्थः ।

अक्षीभ्याणामपां नास्ति प्रसृतानाञ्च दूषणम् ।

स्तीकानामुद्धृताणाञ्च दोषैर्दृष्टत्वमिच्छते ॥

उद्धृताद्यापि शुध्यन्ति शुद्धैः पात्रैः समुद्धृताः ।

एकरात्रोषितास्तास्तु त्याज्या मेध्या अपि प्रियाः ॥

प्रसृतानां स्त्रीतोजलानां, दोषैः श्लेष्मदुग्धपुगीषादिभिः ।

यो गियाश्चवल्काः—

अथाह्ना आगता आपो नद्याः प्रथमवेगिताः ।

प्रक्षोभिताश्च केनापि याश्च तीर्थादिनिःसृताः ॥

शुष्कनद्याः प्रथमवेगागता आपः, तीर्थादिनिःसृताः गङ्गादि-
प्रवाहात् पृथग्भूय विनिर्गता इत्यर्थः ।

व्यासः—

त्यजेत् पथ्युषितं पुष्पं त्यजेत् पथ्युषितं पयः ।

न त्यजेज्जाङ्गवीतीयं तुलमोविल्वपङ्कजम् ॥

उशनाः—

नद्यः कूपतडागानि सरांसि सरितस्तथा ।

असङ्गतान्यदोषानि मनः स्थायम्भुवोऽब्रवीत् ॥

सृतपञ्चनस्नात् कूपादत्यस्तोपहृतात्तथा ।

अपः समुद्धरेत्सर्वाः शोधं शास्त्रेण शोधयेत् ॥

सरितः प्रसरणशीला निर्भरा इत्यर्थः, कूपादिति संहतोदकोप-
सत्तनं, शास्त्रेण शास्त्रविधिनित्यर्थः ।

अत्यन्तोपहतत्वमाह आपस्तम्बः—

गिरोरुहाणि विष्मूत्रं स्वीरजो मर्त्यमेव च ।

एभिश्च दूषिते कूपे कुम्भानां शृतसुचरेत् ॥

एवञ्च कुम्भगतोदरणे यत्र सर्वाङ्गारो भवति तत्रैव सर्वाङ्गारः ।

अधिकजले तु घटगतोदरणं कृत्वा शोषयेत् ।

शोधनमाह बृहस्पतिः—

वापीकूपतडागेषु दूषितेषु विशोधनम् ।

घटानां शतमुदृत्य नदीतोयं ततः क्षिपेत् ॥

पञ्चगव्यं ततः क्षिप्त्वा ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् ॥

स्वस्ति वाचयेत् ब्राह्मणेभ्यः किञ्चिद्द्वयमित्यर्थः । अतिमहत्सु
तडागादिषु दोषाभाव इत्युक्तमेव ।

तथाच बृहद्विष्णुः—

जलाशयेष्वथान्येषु स्थावरगेषु मञ्जीतनं ।

कूपवत् कथिता शडिमैहत्सु न तु दूषणम् ॥

स्थावरगेषु स्थिरतरगेषु ।

अङ्गिराः—कूपे विष्मूत्रसंसृष्टे पीत्वा तोयं द्विजात्तमः ।

त्रिरात्रेण विशुध्यति कुम्भे मान्तपनञ्चरेत् ॥

यस्तु कूपे पिबेत्तोयं ब्राह्मणः शवदूषितं ।

अर्हारात्रेणपितो भूत्वा पञ्चगव्यं शुध्यति ॥

देवलः*—क्षिप्तो भिन्नः शवस्यैव कूपस्थो यदि दृश्यते ।

पयः पीत्वा त्रिरात्रन्तु मानुषे दिगुणं स्मृतम् ॥

*गुं। पुस्तके देवचयचनं मोद्धतम् ।

आपस्तम्बः—

अन्धजैः खनिताः कृपा स्तङ्गागानि तथैव च ।

एषु स्नात्वा च पीत्वा च पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

अन्धजाः कौवर्त्तादयः ।

अङ्गिराः—

चाण्डालकृतकूपेषु यद्यज्ञानाज्जलं पिवेत् ।

चरेत् स्नान्तपनं विप्रः प्राजापत्यञ्च भूमिपः ॥

तदर्क्षन्तु चरेद्दैत्यः पादं शूद्रस्य ज्ञापयेत्* ॥

अङ्गिराः—

चाण्डालभाण्डसंस्पृष्टं पिवेद् यः कूपतो जलम् ।

गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥

शूद्रस्वामिकजलपाने तु विशेषमाहृ ग्रातातपः—

यदि विप्रः प्रमादेन शूद्रस्य तु जलं पिवेत् ।

उपोष्य विष्वपद्धानां पलाशस्य कुशस्य च ॥

एतेषामुदकं पीत्वा तेन शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

* ग पुस्तके—दापयेत् ।

अथ भूमिशुद्धिः ।

भूमिस्त्रावदशुद्धा त्रिविधा भवति, अनेध्या दुष्टा मलिना च ।

यथा देवलः—

प्रसूते गर्भिणी यत्र न्निर्मते यत्र मानुषः ।

चाण्डालैरुषितं यत्र यत्र वा दहते शवः ॥

विषमूत्रोपहतं यत्र कुणपो यत्र दृश्यते ।

एवं कश्मलभूयिष्ठा भूरमेधेति कथ्यते ॥

वाण्डालैरुषितं चाण्डालवसतिस्थानं, विषमूत्रोपहतं प्रत्यहं विषमूत्र-
करणेनोपघातः, कुणपः शवः ।

दुष्टामाह स एव—

(क्रि) क्कमि कीटपदक्षेपैर्दूषिता यत्र मेदिनी ।

त्रसापकर्षणेः क्षिप्तेर्वान्तेर्वा दुष्टतां व्रजेत् ॥

त्रसमघनीभूतं अपकर्षणं श्लेषादि ।

मलिनामाह—

नख-दन्त तनूज त्वक् तुष-पांशु-रजोमन्तैः ।

भस्म-पङ्क-लणैर्वापि सञ्चन्ना मलिना भवेत् ॥

तनूजं लोम ।

शुद्धिमाह देवलः —

दहनं खननं भूमेरवलेपन-वापनं ।

पर्यैस्त्र्यवर्षणञ्चेति शौचं पञ्चविधं स्मृतम् ॥

पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमेध्या त्रिशुध्यति ।

द्विधा त्रिधा वा दुष्टा तु शुध्यते मन्निर्नकधा ॥

वापनं मृदन्तरेण पूरणं, उपघातभूयस्वाल्पत्वाभ्यां दहनादिभिः
पञ्चभिर्वापनान्तैश्चतुर्भिर्वा भूरमेध्या विशुध्यति । दुष्टा तु दहना-
दिभिस्त्रिभिर्दहनलेपनाभ्यां वा । मलिना तूपलेपनमात्रेण
शुध्यतीत्यर्थः ।

यासूवल्करः—

भूशुद्धिर्मार्जनाद्वाहात् कालान्नोक्तमणादपि ।

सेकादुल्लेखनाल्लेपाद् गृहं मार्जनलेपनात् ॥

मार्जनमवकरनिरसनं, यावता कालेन गन्धलेपक्षयो भवति स
एवात्र कालः, सेको जलक्षालनं, उल्लेखनं म्रक्षणम् । अत्र
च उपघातभूयस्वाल्पत्वापेक्षया मसुदायेन प्रत्येकेन शुद्धिरिति
व्यवस्था । गृहस्य पृथगुपादानं मार्जन-लेपनयोः प्रतिदिन-
प्राप्तार्थम् ।

*अङ्गिराः—

यावत्यां वापिता नीली तावती चाशुचिर्भवेत् ।

यावद् द्वादशवर्षाणि परतस्तु शुचिर्भवेत् ॥

नील्या चोपहृतं क्षेत्रे धान्यं यत्रत्यरिरोहति ।

अभोज्यं तद्द्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणश्चरेत् ॥

सुमन्तुः— नीलीप्ररोहणं क्षेत्रं तथा वै शीण्डिकालयः ।

तस्य शुद्धिः समाख्याता वर्षद्वादशभिर्बहिः ॥

* क सुस्तके—वापसम्बः ।

† अ सुस्तके पाठः—वापिता यत्र नीली स्थात्तावन्नस्यशुचिर्भवेत् ।

‡ ग सुस्तके—यत्तु प्ररोहति ।

मरीचिः—

गृहेष्वजातिसंवेशे शुद्धिः स्यादुपलेपनात् ।

संवासो यदि जायेत दाहलेपे विनिर्दिशेत् ॥

अजातिस्त्रण्डालादिः, संवेशे स्वापे, संवासोऽवस्थितिः ।

बीधायनः—

अर्नकीद्वास्त्रे दारुशिल्पे मार्जनादुल्लेखनात् ज्ञाननाच्च शुभे
दृष्टकाः सङ्कीर्णीभूताः ।

सङ्कीर्णीभूताः परस्परं अघिता इत्यर्थः ।

देवलः—

मार्जनात् जालनाच्छुद्धिरश्मनः क्षोभितस्य च ॥

यमः—

द्विजस्य मरणे वैश्व विशुध्यते दिनत्रयात् ।

श्व-शूद्र-पतिताद्यान्या मृताद्येद् द्विजंश्मनि ॥

शौचं तत्र प्रवक्ष्यामि मनुना भाषितं यथा ।

दशरात्राच्छुनि प्रेते मासाच्छूद्रे भवेच्छुचि ॥

हाभ्यान्तु पतिने गृहमन्थे मासचतुष्टयात् ।

अत्यन्थे वर्जयेद्गृहमित्येवं मनुरब्रवीत् ॥

अत्यन्थे पुनः पुनर्दोषोपस्थितौ ।

यथोक्तकालानन्तरमपि विशेषमाह सम्बर्त्तः—

गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्त्यस्य शवदूषणे ।

प्रोक्तं ज्यःसृग्मयं भाण्डं सिद्धमन्नं तथैव च ॥

गृहादपास्य तत्सर्व्वं.गोमयेनोपक्षेपयेत् ।
 ब्राह्मणैर्मन्त्रपूर्तैश्च हिरण्यकुशवारिभिः ॥
 सर्व्वमभ्युक्षयेद्देश्म ततः शुष्येदसंशयम् ॥

यान्नवस्काः—

पन्यानस्तु विशुध्यन्ति सोमसूर्यांशुमारुतैः ॥

निर्लेपविषयमेतत् ।

तत्रा यमः—

रथ्याकर्द्धमतोयानि स्पृष्टान्यन्यश्चवायसैः ।

मारुतेनैव* शुध्यन्ति पक्केष्टकचितानि च ॥

पराशरः—रथ्याकर्द्धमतोयानि नावः पन्यास्तृणानि च ।

स्पर्शनात् प्रदूष्यन्ति† पक्केष्टकचितानि च ॥

स्पर्शनादन्यजातीनामित्यर्थः ।

यमः— ब्राह्मणावसथे भूमिं देवागारे तथैव च ।

मेध्यां चैव सदा मन्वेद् गवां गोष्ठे तथैव च ॥

अनुपहतविषयश्चेतत् ।

मार्कण्डेयपुराणे—

रथ्यागतञ्च चेलादि तात ! वाताच्छुचि स्मृतम् ॥

* ग पुस्तके—मारुतार्कैश्च ।

† ग पुस्तके—मारुतार्कैश्च शुध्यन्ति ।

अथ तैजसादिद्रव्यशुद्धिः ।

मनुः—

निलेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरिव विशुध्यति ।

अजमश्ममयश्चैव राजतश्चानुपस्कृतम् ॥

अस्त्रं शङ्खशुक्लादि, चकारात् काचपात्रञ्च, अनुपस्कृतं रेखादि-
गुणान्तराधानरहितम् ।

मलेपस्य तु विशेषमाह स एव—

तैजसानां मणीनाञ्च सर्व्वस्वाश्ममयस्य च ।

भस्मनाद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥

ताम्रायःकांस्यरैत्वानां त्रयुषः शीसकाश्च च ।

शौचं यथाहं कर्त्तव्यं चारान्शोदकवारिभिः ॥

यथाहं लेपमलाद्यपकर्षानुसारेण चारो भस्म, अश्लोदकं जम्बीरा-
दिरसः, अश्लोदकं ताम्बरैत्वानां मम्बध्यते, अन्येषु चारोदकं
पञ्चाङ्गलेनेति सर्व्वत्र सम्बन्धः ।

शङ्खः—

चारेण शुद्धिं कांस्यस्य लोहस्य* च विनिर्द्दिशेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

श्रीदुर्वाशामन्त्रेण चारेण त्रयुषीसयोः ।

भस्मान्शुभिश्च कांस्यानां शुद्धिः प्रायो ह्रवस्य च ॥

बृहत्सतिः—

अश्वसा हेमरूप्यायः कांस्थं शुध्यति भस्मना ।

अश्वान्शसा ताम्ब्रैत्ये पुनर्दाहेन सृण्मयम् ॥

पुनर्दाहेन सृण्मयमिति चाण्डालादिस्पर्शविषयम् ।

शोणितोच्छिष्टादिस्पर्शं परित्यागमाह मनुः—

*शोणितान्तृणकाष्ठञ्च पलालञ्च विशुध्यति ।

मार्जनीपाञ्चनैर्वेणु पुनःपाकेन सृण्मयम् ॥

मर्दौर्मूत्रैः पुरीषैश्च स्त्रीवनैः पूयशीणितैः ।

संखटं नैव शुध्येत पुनःपाकेन सृण्मयम् ॥

बृहद्दयमः -

मणिमुक्ताप्रवालानां शङ्खानामुपलस्य च ।

अज्ञानाञ्चैव सर्व्वेषामग्निः शीघ्रं विशोधनम् ॥

उपहतविषये कश्यपः—

सिकताभिर्दारु-दन्त-शृङ्गाश्म-शङ्ख-शुक्तीनाम् ॥

सिकताभिर्जलमिश्रवाल्काभिः ।

तक्षणं दारुशृङ्गास्थामिति याज्ञवल्क्योक्तवचनमत्यन्तोपहत-
विषयम् ।

व्यासः -

सृदाग्निः शुध्यते दारु तक्षणेनार्तिदूषितम् ।

मार्सिकञ्च पुनःपाकात् त्याज्यं मूत्रादिदूषितम् ॥

अङ्गिरः—

गवाघ्नातानि कांस्यानि शूद्रोच्छिष्टहतानि च* ।
 शुध्यन्ति दशभिः क्षारैः श्वकाकोपहतानि च ॥
 गण्डूलं पादशौचञ्च यत्कृतं कांस्यभाजने ।
 भूमौ निक्षिप्य षण्मासान् पुनर्भस्म समादिगेत् ॥

यदित्यथयं यस्मिन्नित्यर्थः ।

आपस्तम्बः—

भस्मना शुध्यते कांस्यं सुरया चेन्न लिप्यते ।
 सुरा-विण्मूत्र-संशुष्टं शुध्यते टाङ्गलेखनैः ॥
 शूद्राणां भाजने भुक्त्वा भुक्त्वा वा भिन्नभाजने ।
 अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

बौधायनः—

भिन्नकांस्यं तु योऽशोयात् नयां स्नात्वा द्विजोत्तमः ।
 गायत्र्याष्टमहस्त्रन्तु एकभक्तस्ततः शुचिः ॥

देवलः --

तान्म-रजत-सुवर्ण-शङ्ख-शुक्ति-स्फटिकानां भिन्नमिति न दोषः† ।

बौधायनः—

नैजसानां पात्राणां मूत्र पुरीष शुक्रासृक्कुण्ठपमचौरल्पकाल-
 संमर्गे परिलेखनं गोमूत्रे वा सप्तरात्रं स्थापनं महानद्यां वा ।

महानदी गङ्गा ।

* अ पस्तके—शूद्रोच्छिष्टानि यानि तु ।

† ग पुस्तके भिन्नमभिन्नम् ।

चिरकालसंसर्गे तु बृहद्विष्णुः—

अत्यन्तोपहतं सर्व्वं लौहभाण्डमग्नीं प्रक्षिप्तं शुध्येत् । मन्थिमय-
मश्नमयं वा सर्व्वञ्चाजं समरात्रं महीतले निखनेत् ।
लौहभाण्डं सुवर्णादितैजसभाण्डम् ।

ब्रह्मपुराणे—

सुवर्णं रूप्यं शङ्खाश्म शक्तिरत्नमयानि च ।
कांस्यरयस्ताम्र रैत्वानि त्रपुसीसमयानि च ॥
सूतिकाश्वविष्मूत्र रजस्वलाहृतानि तु ।
प्रक्षेप्तव्यानि चैवाग्नीं यच्च यावत् सङ्घेदपि ॥
रत्नमयं स्फटिकादिमयं, सूतिकाश्वलोपहतत्वं भोजनद्वारा,
यत्पात्रं यावत्कालमग्निं सहते तावदग्नीं योजयेदित्यर्थः ।
अतिचिरकालसंसर्गे बीधायनः—
तैजसानां मूर्त्तं-पुरीषाष्टक्-कुण्ठपमद्यैरधिवासितानामग्निना-
वर्त्तनमतैजसानामुत्सर्गः ।

शातातपः—

संहतानान्तु पात्राणां यदेकमुपहन्यते ।
तस्यैव शोधनं प्रोक्तं न तु तत्स्फष्टिनामपि ॥
न तु तस्योपहतपात्रस्य स्पर्शवतामन्येषां पात्राणामित्यर्थः ।
याज्ञवल्करः—

तत्रणं दाहशृङ्गास्यां गोबालैः फलसम्भ्रवाम् ॥

फ न ल भु श म ला तु प्र भृ ती नां गो बाले ज ल घ र्ष सैः शुद्धिः उप हृत-
विषयश्चेतदन्यथा चालनेनेति ।

तथा तत्रैव —

यतिपात्राणि मृद्वेषु दार्ढ्यलातुमयानि च ।

सलिलैः शुद्धिरितीषां गोबालैश्चापि घर्षणात्* ॥

* ग पुस्तके—अवधर्षणात् ।

अथ प्रोक्षणादिशुद्धिः ।

शङ्खः—

निर्ध्यासानां गुड़ानाञ्च लवणानान्तथैव च ।
 *मूलानां कुसुमानाञ्च कर्णाकार्पासयोस्तथा ॥
 प्रोक्षणात् कथिता शुद्धिरित्याह भगवान् यमः ॥

अत्यन्तोपहतानां गुड़ादीनां परित्यागमाह देवलः—

मर्द्द्वद्वाणां मूलानां लवणस्य गुडस्य च ।
 नान्यत् शौचं परित्यागादशुद्धानामिति स्थितिः ॥

विष्णुः—

गुड़ादीनामिच्छुविकाराणां प्रभूतानां पुनः प्राक्तेन स्नेहलवणा-
 नाञ्च* | वार्यग्निदानेन | प्रोक्षणेन तु पुस्तकानाम् ।

मनुः—

मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ।
 चमसानां ग्रहाणाञ्च शुद्धिः प्रक्षालनेन तु ॥
 चरुणां स्तुकसुवाणाञ्च शुद्धिरुत्थेन वारिणा ।
 स्फाशूर्पशकटानाञ्च सुषलोदूखलस्य च ॥
 अग्निस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् ।
 प्रक्षालनेनः स्वल्पानामग्निरेव§ विधीयते ॥

* ग पुस्तके कुसुमकुण्डमानाञ्च ।

+ क पुस्तके | | चिह्नितानिः पतितः ।

‡ क पुस्तके त्वत्सामाम् ।

§ ग पुस्तके अग्निः मौनम् ।

चेलवच्चर्मणां शुद्धिर्वेदलानान्तर्धैव च ।

शाकमूलफलानाञ्च धान्यवत् शुद्धिरिष्यते ॥

प्रोक्षणात् तृणकाष्ठञ्च पलालञ्च विशुध्यति ॥

यद्गो यज्ञपात्रविशेषः, चरुणां चरुसंस्कृतानां, सूक्ष्मवादिपात्राणां
स्नेहाक्तानामित्यर्थः, स्नां यज्ञकर्मणिं दूर्वाविशेषः, वैदलानां
वेद्यादिदलनिर्मितानां चेलवत् धान्यवदिति बहूनां प्रोक्षणैः
स्वल्पानां क्षालनेनेत्यर्थः ।

लौकाक्षिः — (लौगाक्षिः)

द्वाभ्यामूर्ध्वं सरक्तानि वस्त्राणि प्रोक्षणैः तु ।

दशरभ्य विचित्राणि मितान्यारभ्य विंशतः ॥

अङ्गिराः —

संज्ञतानि च वस्त्राणि पटकुट्याविकानि च ।

कामाद्यागङ्गानसंस्पर्शं प्रोक्षणाच्छुद्धिरिष्यते ॥

संज्ञतानि प्रच्छदपटादीनि, पटकुटो वस्त्रगृहं, आविकं कम्बलः ।

देवलः—

तूलिकामुपधानञ्च पुष्परक्तास्त्रितानि च ।

शोषयित्वातपे किञ्चित्करैरुन्मार्जयेन्मुहुः ॥

पश्चाच्च वारिणा प्रोक्ष्य विनियुञ्जीत कर्मसु ।

तन्तु कौश्लियैः कुतपःपट-र्क्षाम दुकूलजाः ॥

अल्पश्रीचा भवन्त्येते शोषणप्रोक्षणादिभिः ।

तान्येवामेध्युक्तानि निर्निज्याद्गौरसर्पपैः ॥

पुष्परक्तानि कुसुमपुष्पादिना रञ्जितानेत्यर्थः ।

याज्ञवल्काः—

सोषैरुदकगोमूत्रैः शुध्यत्याविककौषिकम् ।

सत्रीफलैरंशुपष्टं सारिष्टैः कृतपन्तथा ॥

अपः चारुसिका, आविकं कम्बलः, कौषिकं क्षमिकोपीत्यं
शंशुपष्टं पष्टशटकः, कृतपो नेपालकम्बलः, अरिष्टं गौरसर्षपः,
उदकगोमूत्रैरिति सर्वत्र सम्बध्यते, एतन्नात्यन्तोपहतविषयं
पूर्ववचनात् ।

बोधायनः—

वासोवत् वृक्कलक्षणजिनानां शुद्धिरिति शेषः ॥

विष्णुः—

अत्यन्तोपहतस्य वस्त्रस्य प्रक्षालितं यन्न विरज्यते तच्छुन्यात् ॥
न विरज्यते उपरि क्षतरागविहितं न स्वादित्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणे—

प्रत्यहं क्षालयेद्दस्त्रं देवे पैत्रे च कर्षणि ।

शुष्येद्विष्णुं त्रशुक्रास्त्रगूषितन्तु सृदम्नुभिः ॥

विष्णुः—न प्रक्षालितं पूर्वघृतं वा वासो विशुष्यात् ॥

जावालः—

शुद्धधीतं क्षिया धीतं तथा रजकधावितम् ।

प्रत्यग्याम्यदशाशुष्कमधीतं मनुरन्नवीत् ॥

बोधायनः—

काषायवासाः कुचते अपहोमप्रतिपद्धान् ।

न भवेत्तस्य न स्वाश्च इव्यकश्चिष्यथो इविः ॥

शङ्कराः—

स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।
 वृथा तस्य महायज्ञा नीलीवस्तस्य धारणात् ॥
 नीलीरक्तं यदा वासो ब्राह्मणोऽङ्गेन * धारयेत् ।
 अहोरात्रमुपोपित्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

तरुभिंहपुराणि—

न रक्तमुख्यं वामो न नीलञ्च प्रशस्यते ।
 मलाक्तञ्च दशाङ्गीं वर्जयेदम्बरं बुधः ॥

उत्सवमुद्घटं सर्वतो रक्तमित्यर्थः, एकदेशरक्तानु न दुष्टमित्यर्थः ।

कालिकापुराण,-

निर्दृशं मलिनं जीर्णं तथा गात्रावलम्बितम् ।
 परकीयं ह्यग्निदग्धं सूचीविह्वं तथासितम् ॥
 उमकेगमधौतञ्च श्रेष्णरक्तादिदूषितम् ।
 नीलीरक्तमाखुजग्धं देवैश्च च वर्जयेत् ॥

जावान्निः

नाद्रमेकञ्च वसनं परितध्यात्कटचन ॥

मनुः

उपानह्नीं च वामश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।
 उपवीतमलङ्कारं स्रजं करकमेव च ॥

करकं कमण्डलुम् ।

अथान्नशुद्धिः ।

वशिष्टः—

गृहदाहे समुत्पन्ने विनष्टे पशुमानुषे ।

अभोज्यस्तद्गतो ब्रौह्मिर्धातुद्रव्यस्य संग्रहः ॥

बृहद्विष्णुः—

असिद्धानस्य यन्मात्रमुपहतं तन्मात्रं परित्यज्य कण्डनप्रक्षालने
कुर्व्यात् ॥

असिद्धानस्य तण्डुलस्य ।

तथा हारीतः*—

कण्डन-विमृशान-क्षालनेः फलीकृतानामवह

गोधूमानाम् ।

फलीकृतानां तण्डुलानाम् ।

मनुः—

पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवच्छुतम् ।

दूषितं केशकीटैश्च सृक्षसेपेण शुध्यति ॥

भक्ष्यपक्षिजग्धमिति कुङ्कुमभट्टः । अवधूतं निश्वासीपहतं अवच्छुतं
सपरिकृतच्छुतम् ।

याज्ञवल्करः—

गोघ्रातेऽपि तथा केशमच्छिकाकीटदूषिते ।

सलिलं भस्मसृष्ट्वा हि प्रक्षेप्तव्यं विशुद्ध्यते ॥

* न पुकने— हारीतवचनं गोदूतम् ।

केवलजलं भस्मजलं सुज्जलं चेत्यर्धः । केशकीटादिद्रूपित इति --
उपरि सृतमंशिकाकेशादिपाते बोद्धव्यम् ।

यथा यमः—

मक्षिकाकेशमन्त्रेषु पतितं यत्र दृश्यते ।

मूषिकस्य पुरीषं वा स्रुतं यच्चैवधूनितम् ॥ .

भस्मना स्पृश्य वाञ्छीयाद्भ्युक्ष्य सलिलेन च ॥

जीवन्मक्षिकास्पर्शे तु न दोषः ।

यथा याज्ञवल्काः --

विप्रषो मक्षिकाः स्पर्शे वत्सः प्रस्त्रवणे शृचिः ॥

मक्षिकाकेशादिभिः सहपाकेन दूषितान्तु वर्जयेदेव यथा न
भुञ्जतेत्यनुवृत्तौ मनुः—

केशकीटावपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामतः ॥

अवपन्नं सहपक्वमित्यर्थः ।

देवलः—

विशुद्धमपि चाहारं मक्षिका-क्रिमि-जन्तुभिः ।

केशकीटनक्षैर्वापि दूषितं परिवर्जयेत् ॥

शूद्रभुक्तावशिष्टञ्च चिरपर्युषितञ्च यत् ।

दम्पत्योर्भुक्तशिष्टञ्च तन्न भुञ्जते कर्हिषित् ॥

शूद्रभोजनावशिष्टं स्त्रीलीखितमित्यर्थः ।

शातातपः—

केशकीटाद्युपहतं श्वायसनरीक्षितम् ।

क्लीवाभिगस्तपतितैः सृत्तिकोदक्षणाक्षिकैः ॥

दृष्टं वा स्याद् यदन्नन्तु तस्य निष्कृतिरुच्यते ।
 अभ्युच्य किञ्चिदुद्धृत्य सुवर्णरजतोदकैः ॥
 भस्मना वापि संस्पृश्य भुञ्जीताप्यविशङ्कितः ॥
 उपरि केशादिपातेनोपहतमित्यर्थः ।

यच्च—

केशकीटगवाघ्रातं वायमोपहतञ्च यत् ।
 क्लीवाभिग्रस्तपतितैरुदकवासूतिनाम्निकैः ॥
 दृष्टं वा यदि वा स्पृष्टमन्नमाघ्रातमेव वा ।
 भुञ्जीत्तार्थ्यं तु तद्द्रव्यं स्नातव्यं विमले जले ॥
 तदङ्गः क्षपयित्वा तु घृतं प्राश्य विशुध्यति ।
 नोत्तारयति चेत्सर्वमपुष्यैव विशुध्यति ॥

इत्यङ्गिरोवचनं तत् श्वायसक्लीवादीनां निरीक्षणे मृज्जलप्रक्षेपादि
 शुद्धिव्यतिरेकेण भोजनप्रायश्चित्तविधायकम् । श्वायसक्लीवादीनां
 अगनाघ्राणयोस्तु मृज्जलादिप्रक्षेपिणापि न शुद्धिर्वचनाभावात् ।

यमः—

उदकयथा श्वभिः स्पृष्टं गवाघ्रातञ्च यद्भवेत् ।
 काककुक्कुटमंस्यृष्टं शृङ्गां वा क्षमिसंयुतम् ॥
 अभोज्यञ्च द्विजातीनां धर्मराजवचो यथा ॥

मनुः—

विडालकाकाखूर्च्छिष्टं भुञ्ज्या श्व-नकुलस्य च ।
 केशकीटावपन्नञ्च पिवेद् ब्रह्मसुवर्चलाम् ॥

ब्रह्मसुवर्चला पीतपुष्यसूर्यावर्णः ।

वशिष्ठः —

देवद्रोण्यां विवाहे च यज्ञेषु प्रततेषु च ।

काकैः श्वभिश्च यद् स्पृष्टं तदन्नं नैव दूष्यति ॥ •

तावन्मात्रं समुद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति ॥

देवद्रोण्यां देवतायतने, यावन्मात्रमुपहत, संस्कारो मृज्जलाभ्युत्तणं घृतप्रक्षेपः ।

बृहद्विष्णुः—

द्रोणाधिकं मिदमन्नमुपहतं नैव दुष्येत्, तंस्योपहतमात्र-
मपास्य गायत्र्याभिमन्त्रितं सुवर्णांश्च क्षिपेत् सूर्यस्य दर्शये
दग्नेय ॥

मनुः—

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।

अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥

स्थानान्तरे तद्द्रव्यमनिधाय स्वाङ्ग एव स्थापयित्वा कृताचमनः
शुचिः स्यात्, द्रव्यमपि शुद्धं भवेत् । द्रव्यमत्रान्नव्यञ्जनादि-
व्यतिरिक्तं द्रव्यं । दुग्धमेवेति रत्नाकारः ।

बृहस्पतिः

अरण्येऽनुदके रात्रीं चौरव्याघ्राङ्कुले पथि ।

कृत्वा मूलं पुरीषञ्च द्रव्यहस्तो न दूष्यति ॥

गोचञ्च कुर्यात् प्रथमं पाटीं प्रक्षालयेत्ततः ।

उपस्पृश्य तदभ्युक्ष्य गृह्णीतं शुचितामियात् ॥

देवतः — अभोज्यं प्राङ्गुराहारं शुक्तं पर्युषितञ्च यत् ।

अन्यत्र दधिसर्पिर्भ्यामीषधाश्वधुनो गुडात् ॥

शुक्तं स्वभावमधुरमन्धतां गतं अत्र प्रतिप्रसवात् शुक्तगुडस्य
भक्ष्यत्वेऽपि शुक्तगुडपक्वस्य निषेधमाह ।

शब्दः—

केवलानि च शुक्तानि तथा पर्युषितानि* च ।

गुडपक्वञ्च भुक्त्वा वै त्रिरात्रं व्रतमादिशेत् ॥

केवलानि अन्यद्रथामिश्रितानोत्थः । शुक्तगुडपक्वस्य मिश्रितत्वे-
ऽपि वचनान्निषेधः ।

यमः—

दधि भक्ष्यञ्च शुक्तेषु सर्व्वञ्च दधिसम्भवम् ॥

याज्ञवल्करः—

अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम् ।

अस्नेहा अपि गोधूम-यव-गोरसविक्रियाः ॥

अन्यदपि चिरसंस्थितं स्नेहाक्तं कृत्वा भोज्यमित्यर्थः ।

यमः—

आममांसं घृतं क्षीरं तैलं स्नेहाः फलोद्भवाः ।

अन्यभाण्डस्थिता द्रव्या निष्क्रान्ताः शुचयो मताः ॥

“शुद्धिः भ्रावो द्रवस्य च” इति याज्ञवल्करवचनमनुपहतविषयम् ।

भ्रावो वस्त्रादिना विमलौकरणम् ।

* न पुस्तके केवलानि तथाज्ञानि... त्रिरात्रञ्च व्रती भवेत् ।

प्रातातपः—

नापनं घृततैलानां प्लावनं गोरसस्य च ।

तन्मात्रमुद्धृतं शुभ्रेत् कठिनं यत् पयो दधि ॥

तन्मात्रं यन्मात्रमुपहतम् ।

हारीतः—

दधि-सर्पिः-पयः-क्षौद्रे भाण्डदोषो न विद्यते ॥

वसिष्ठः—

पयोदधिविकारादि शुचि पात्रान्तरस्थितम् ।

प्लावनेन द्रवं यच्च घनञ्च प्रोक्षणेन च ॥

पात्रान्तरं कृत्वा षष्ठ्य प्लावनेन, घनस्य चं प्रोक्षणेन शुद्धि-
रित्यर्थः ।

यत्तु

भाण्डस्थितमभोज्यानामपो दधि पयः पिवेत् ।

ब्रह्मकूर्शोपवासेन द्विजातीनाञ्च निष्कृतिः ॥

शूद्रस्य* तूपवासेन दद्याद्दानञ्च शक्तितः ॥

इति पराशरवचनं तदन्त्यजभाण्डस्यस्य पयसः पानविषयं पात्रा-
न्तरकरणे तु वशिष्ठादिभिः शुद्धिविधानात् ।

बृहस्पतिः—

ताम्बूलपात्रे यत्तोयं चूर्णं यच्चापि गोरसे ।

क्षौद्रे तैले शुद्धे चैव न दोषः शाकटायनः ॥

* न पुंसके - शूद्रस्य नोपवासः स्थाण्डिलो दानेन शुध्यति ।

शातातपः ---

घृतं दधि तथा क्षीरं तर्धवेक्षुरमो गुडः ।

शूद्रभागङ्गतं तक्रं तथा मधु न दुष्यति ॥

मनुः ---

“नाद्यात् शूद्रस्य पक्वान्नम्” ॥

हारीतः ---

कन्दुपक्वं स्नेहपक्वं पायसं दधिशक्तवः ।

एतान्यशूद्रान्नभुजां भोज्यानि मनुरग्रवीत् ॥

कन्दुपक्वं उखापक्वं चिपीटकलाजादि, पायसं पयोविकारः
आमिच्छादीति रत्नाकरः । अशूद्रान्नभुजां द्विजानां शूद्रपक्वान्यप्ये-
तानि भोज्यानीत्यर्थः ॥

हरिद्रा गोरसयूर्णं धान्यं काषायमैक्षवम् ।

न चैषां पाकदोषोऽस्ति तैलस्य लवणस्य च ॥

इति गौडपठितवचनात्

हैमस्तिकं सितास्त्रिद्वं धान्यं मुक्तास्तिला यवाः ॥

इति पूर्वलिखितशातातपवचने हविर्द्रव्यकथने धान्यस्यास्त्रिद्वता-
विशेषणस्वरसाच्च स्त्रिद्वधान्योदनं गौडो भुञ्जीत तदन्ये न मन्यन्ते
सर्वसंग्रहेष्वलिखितत्वेन “हरिद्रेत्यादि वचनस्यामूलत्वात्, शाता-
तपवचने च अस्त्रिद्वपदं होमादौ स्त्रिद्वधान्यव्यावर्त्तकं, अन्यथा
धान्यत्वाविशेषात्तेनापि होमादिप्रसङ्गात् ।

पाषाण्यास्तु सितास्त्रिद्वमिति पठित्वा आश्विनमाससम्भवी
ब्रीहिरिति व्याचक्षते ।

वसुतसु नानासुनिवचनेषु द्विःस्त्रिभ्रनिषेधात् स्त्रिभ्रतण्डुल-
भ्रचयं यद्यपि निबिन्नं तथापि वक्ष्यमाणवशिष्टवचने घृतदधि-
भ्रिभ्रप्रतिप्रसवाद् गौडशिष्टानां तत्र प्रवृत्तिः ।

यथा शङ्खलिखितौ—

न द्विःपक्षं न शुक्तञ्च न च पर्युषितं तथा ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

भिन्नभाण्डगतं दुष्टं मुखवानोपशामितम् ।

अग्न्युष्पक्षं द्विःस्त्रिभ्रमवकीटमसंस्कृतम् ॥ .

मुखवातेनोपशामितं फुत्कारिण त्वाजितोष्णभावं, यद्द्रव्यं अग्नेरु-
पशा धूमेन पक्षं कदलत्रोफलादि, अवकीटं कीटावपक्षं, सर्वत्र
दुष्टमिति सम्बन्धः ।

गाद्यादित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः—

अन्नं पर्युषितं भावदुष्टं पुनःस्त्रिभ्रमामृजीवपक्षं, कामन्तु
दधा घृतेन वाभिस्त्रावितः सुपभुञ्जीत ॥

पुनःस्त्रिभ्रं निष्पन्नोदनं काठिन्यादिनिमित्तं पुनर्जलादिना
कृतपाकं, यच्च स्त्रिभ्रधान्यतण्डुलानामोदनं तदपि पुनःस्त्रिभ्रं एतेन
पक्षं निष्पाद्य तदन्नं दुग्धेन सह पुनःपाकेन पायसं क्रियत इति
केषाञ्चिदाचारो दुराचार एव ।

दाक्षिणात्यासु—स्त्रिभ्रावतारितं व्यञ्जनं पुनर्घृतादिपाकेन
संस्कृतमपि द्विःस्त्रिभ्रमाहुः । अतएव प्रथमतो घृतादिसंस्कारिण

तत्रैव दृतादिप्रविषेष वा व्यञ्जनं पचन्ति । [अन्ये तु अभीष्ट-
नियन्तिपर्यन्तं पात्रपदार्थमाहुः ।]

प्राग्मिति निषेधोऽयं स्विन्नधान्यतण्डुलविषयः पुनःस्विन्न-
सान्निध्यात् । न चामं तण्डुलमुन्नादौति कल्पतरुव्याख्यानं युक्तं
प्रकृतत्वादन्नस्य विशेषणात् । न चादनीयमात्रेऽन्नशब्दो यौगिकः-
अतीते क्लृप्तप्रत्ययविधानात् । न चात्र तदवगमः किन्तु शोदन-
शब्दवाच्ये धान्यवित्तारविशेषे योगरूढ एव ।

अतएव ..

भिःसा स्त्री भक्तमन्वोऽन्नमोदनोऽस्त्री स दीदिविः ।

इत्यमरकोषः ।

एवञ्चामविशेषणात् स्वकारणे तण्डुले लाक्षणिकमन्नपदं,
अतो नाममुन्नादिनिषेधः ।

किञ्च तण्डुलभात्रस्य भक्षत्वे आमामेन आहवैश्वदेवादि-
विधानमसङ्गतं स्यात् ।

आपस्रब्धेनापि—

सर्वं पर्युषितमनाद्यं फाञ्चित-पृथुक-धाना तण्डुल-करम्भ-
तरुज-शाक-मांस मधुसौरविकारौषधि मूलवर्जम् ॥

इति प्रतिप्रसूय पर्युषितस्यापि तण्डुलस्य भक्षत्वं विहितम् ।
अविगानेन सर्वदेयीयशिश्टप्रवृत्तिस्य इत्यतः ।, तस्मात् सान्निध्यात्
स्विन्नतण्डुलविषय एव निषेधो युक्तः ।

ऋजीवपक्षसुक्तं ब्रह्मपुराणे—

भूमिरन्तर्गतं कृत्वा सृष्टिस्थाच्छांदितश्च यत् ।

पक्षमांससृजीवश्च प्रयत्नात्तन्न भक्षयेत् ॥

उक्तानां पर्युषितानां सर्वेषां प्रतिप्रसवमाह कामम्बिति ।

अतो गौडशिष्टानां पर्युषितान्नवत् घृतमिन्द्रणात् स्निग्धतण्डुलाक-
भक्षयन् । • एतन्मूलक एव साधारणो गौडाचार इति प्रतीमः ॥

हारीतः—माहिषं गव्यमाजश्च भक्ष्यं क्षीरेषु निर्दिशेत् ॥

मनुः— अनिर्दिश्या गोः क्षीरमौद्भ्रमेकशफन्तयत् ।

आविकं सन्धिनीक्षीरं विवक्षायाश्च गोः पयः ॥

आरक्षानाश्च सर्वेषां सृगाणां माहिषं विना ।

स्त्रीक्षीरश्चेव वर्ज्यानि सर्व्यशुक्तानि चैव हि ॥

एकशफा अश्वादयः, सन्धिनी वृषाक्रान्ता ।

बोधायनः—स्यन्दिनीक्षीरमपेयमभेधभुजश्च ॥

स्यन्दिनी स्वयंस्त्रवत्क्षीरा, अभेधभुजः श्वविष्टादिभुजः ।

आपस्तम्बः—

अन्नियश्चैव वृत्तिस्थो वैश्वः शुद्धीऽथवा पुनः ।

यः पिवेत्कापिलं क्षीरं न ततोऽन्योऽस्यपुण्यकृत् ॥

इवसहितोऽक्षुष्टवत्तरोदुग्धादिपाननिषेधमाह अग्निपुराणे—

यो माहुर्याति षण्णश्च पिवेत् क्षीरश्च तद्वाम् ।

यावन्ति तस्य सोमानि तावद् वर्षाण्यधोगतिः ॥

तासां न चाज्यं पातव्यं शाश्वतीं गतिमिच्छता ॥

अथ ज्ञानशुद्धिः ।

अनुवृत्तेरुद्धृतैर्वा जलैः स्नानं समाचरेत् ॥

इति पद्मपुराणवचनादुद्धृतोदकेनापि स्नानानुष्ठाने उष्णोदकेन
काम्यस्नानं शुद्धिस्नानञ्च न कार्यमित्याह वराहपुराणे—

स्नातस्य बद्भित्तेन तद्यैव परवारिणा ।

शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं भवेत् ॥

मृते जन्मनि संक्रान्त्यां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥

स्नानफलं काम्यस्नानफलं न लभेदित्यर्थः, जन्मनि पुत्रजन्मनि,
एतच्च गङ्गाजलव्यतिरिक्तविषयम् ।

यमः-- क्षेत्रस्यमुद्धृतं वारि शीतमुष्णमथापि वा ।

सद्यः पुनाति गाङ्गेयं पापमामरणात्मिकम् ॥

याज्ञवल्करः—

पञ्च पिच्छाननुद्धृत्य न स्नायात्परवारिषु ॥

प्रतिष्ठितजलाशये परकीयत्वाभावेऽपि परकृतत्वेन पञ्चपिच्छी-
हरणपूर्वकं स्नानमप्रतिष्ठिते तु परकीयत्वेन सर्व्वदैव स्नाना-
भावः ।

यथा मनुः—

परकीयनिपानेषु न स्नायाच्चि कदाचन ।

निपानकर्तुः ज्ञात्वा तु दुष्कृतांश्चिन् विप्यते ॥
 अत्र कदाचनेति सर्वथैव निषेधात् तदीयत्वेनैव तत्पापभागि-
 त्वाच्च । तथाच “अनुत्सृष्टन्तु मूत्रवदिति” “कूपाच्च त्रीन् घटां-
 स्तथेति बौधायनवचनात् कूपजले घटत्रयोद्धारणम् । जलाशय-
 प्रतिष्ठा तु दानकौमुद्यां प्रतिपादिताऽस्माभिः ।

योगियीश्वरवक्त्रः--

प्रभूते विद्यमाने तु विमले सुमनोहरि ।

नाल्पोदके द्विजः स्नायानदीश्वोत्सृज्य क्लृप्तिम् ॥

छन्दोगपरिशिष्टम्--

यव्यहयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

आसु ज्ञानं न कर्त्तव्यं वर्जयित्वा समुद्रगाम् ॥

उपाकर्त्तव्यि शोक्लर्गं प्रेतज्ञाने तथैव च ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

रात्रादिदोषस्तु शुद्धिज्ञाने ।

यथा यमः--

चण्डाल-श्लपचैः सृष्टे निशि ज्ञानं विधीयते ।

न वसेत्तत्र रात्रौ च सद्यःज्ञानेन शुध्यति ॥

अथ तत्र वसेद्भ्रात्रावभ्रानादविन्नक्षयः ।

तदा तस्य तु यत्पापं शतधा परिवर्धते ॥

श्लपचण्डालभेदः । एतच्चासुर्यसर्गोपलक्षणम् । सद्यःज्ञानं न
 तु परदिनज्ञानेन । .

व्यासः—ज्ञानार्हसु यदा ज्ञानमकृत्वाप्नोति वै द्विजः ।

अहोरात्रोषितः ज्ञात्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

देवसः— दिवाहृतैर्जलैः ज्ञानं नृमि कुर्व्यान्निमित्ततः ॥

पराशरः—

ज्ञानमाचमनं प्रोक्तं दिवोदृतजलेन तु ॥

हारीतः—

न रात्रावपो गृह्णीयाद् धान्नी धान्ने इत्यग्निमुपविष्टा त्वापर-
चेद् गृह्णीयात् ॥

*मन्त्रसु ।

ॐ मापोमोषधीर्धान्नीधान्नी राजं स्ततोवरुणनीशस्य ।

अत्र तु शुद्धिज्ञाने तर्पणं नास्ति केवलं मञ्जनमात्रम् ।

यथा जावालः—

असृष्ट्यभ्रर्शने वान्ते अन्तुपाते भगे क्षुरे ।

ज्ञानं शुद्ध्यर्थकं प्रोक्तं दैवपैत्रविवर्जितम् ॥

एवं वक्ष्यमाणनिमित्तेष्वपि बोद्धव्यम् । क्षुरे क्षुरकर्षणि, भगे
मेघुने, ऋतुकाल एवेति वक्ष्यते ।

शङ्कः—चाण्डालेन सहाध्वगमने सचेत्तज्ज्ञानम् ॥

अङ्गिराः—

यसु ष्ण्डायां क्षपाकस्य ब्राह्मणो अदितिष्ठति ।

सचेत्तो जलमाविश्य हृतं प्राश्य विमुध्यति ॥

पश्चिन्नायाः क्रम्य तिष्ठतीत्यर्थः । कदाचिच्छायास्पर्शं त्वाचमनमाचमम् ।

पराशरः—

चैत्थत्त्वस्य चित्तिर्यूपचाण्डालः सोमविक्रयी ।

एतांस्तु ब्राह्मणः सृष्ट्वा सचेत्सो जलमाविशेत् ॥

चैत्थत्त्वो ग्राममध्ये देवपूजाह्वयः, यूपोऽन्वेष्टिकृत्स्नं यूपस्य चित्ति-
सन्निधानात् ।

मनुः—

दिवाकीर्त्तिमुदक्याश्च पतितं सृत्तिकास्तथा ।

शवं तत्सृष्टिनं चैव सृष्ट्वा ज्ञानेन शुध्यति ॥

दिवाकीर्त्तिसंज्ञकालः ।

तथा चामरकोषः—

चण्डाल-प्लव मातङ्ग-दिवाकीर्त्ति-प्लवङ्गमाः । इति

उदक्या रजस्रला, तत्-सृष्टिनं शवसृष्टिनं, सन्निधानात् शव-
स्यैवानुषङ्गे न सर्वेषाम् ।

उदक्याशौचिभिः ज्ञायात् संसृष्टस्त्रीरुपसृशेत् ।

तैरुदक्याशौचिसृष्टैः संसृष्टस्तु उपसृशेदाचामेदिति याज्ञवल्क्ये-
नोदक्योपस्पर्शं प्राचमनमाचमविधानात् ।

एवञ्च—

उपसृश्याशुचिसृष्टं तृतीयं वापि मानवः ।

हस्तौ पादौ च तोयेन प्रक्षास्याचम्य शुध्यति ॥

इति देवस्य चनं शवोपस्पर्शं तरोपस्पर्शं विषयम् ।

एकशाखाद्याक्रमणे तु ज्ञानमाह्न आपस्तम्बः—

एकशाखां समारूढशाखालादिर्यदा भवेत् ।

त्राङ्गणस्तत्र चानग्रन् ज्ञानेन शुचितामियात् ॥

एकशाखामिति एकदण्डादेरुपलक्षणं, तदुपीपस्यर्शे त्वाचमन-
मात्रम् । उदक्याशौचिभिः स्नायादिति याज्ञवल्कावचनेना-
शौचिस्यर्शे यत्ज्ञानं विहितं तदङ्गास्यस्यत्वपर्यन्तमपि बोद्धव्यं,
तदूर्ध्वत्वाचमनमात्रम् ।

श्वनः—

श्वपाकं, प्रेतधूमं, देवद्रव्योपजीविनं, ग्रामयाजकं, यूपं, चिति-
काष्ठं, मर्द्यं, मद्यभाण्डं, सस्त्रेहं मानुषास्त्रि, शवसृष्टं, रजस्वलां
महापातकिनं शवश्च सृष्ट्वा सचेलमन्त्रोऽवगाह्य उत्तीर्याग्निमुप-
सृशेत्, गायत्रसृष्टशतं जपेत्, घृतं प्राश्य त्रिराचामेत् ।

अग्निस्पर्शनादिकान्तु शवस्यर्श एव, अन्येषान्तु असक्तत्
कामतः* स्यर्शं ज्ञेयं स्मृत्यन्तरे ज्ञानमात्रविधानात् ।

तथाच हृष्टस्यतिः—

पतितं सृतिकोदक्यामन्त्रं† सृष्ट्वा तु कामतः ।

स्नात्वा सचेलं सृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥

मदिरास्यर्शे तु विशेषः—

जान्वधः ज्ञानमात्रं स्यादानामेकरात्रकम् ।

जह्वे नामिस्त्रिरात्रं स्यान्मदिरास्यर्शने विधिः ॥

* ग पुस्तके—मद्यं पदं नास्ति ।

† क पुस्तके—कामकृतस्यर्शे ।

मनुः—

नारं स्पृष्टास्त्रि सस्त्रेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति ।

आचम्यैव तु निःश्लेहं गामालभ्यर्क्षमीक्ष्य वा ॥

गामालभ्य स्पृष्टेत्यर्क्षः ।

[असक्तत् कामकते तु निस्त्रेहस्त्रिस्त्रिं ज्ञानमाह ब्रह्मपुराणे—

मानुषास्त्रि तु संस्पृश्य स्निग्धमस्निग्धमेव वा ।

स्नायान्नां संस्पृशेत् सूर्यं पश्येद्विष्णुमनुभरेत् ॥]

यत्तु मानुषास्त्रि स्पृष्ट्वा स्निग्धं त्रिरात्रमशीचं अस्निग्धे त्वेकरात्र-

मिति वसिष्ठवचनं तदपकृष्टजातीयास्त्रिस्त्रिंविषयम् । मनुवचनन्तु

सजातीयस्योत्कृष्टजातीयस्यास्त्रिस्त्रिंविषयमिति वा व्यवस्था ।

शवानुगमनस्नानन्तु सपिण्डाद्यशौचप्रवेशे लिखितम् ।

देवलः—मानुषास्त्रि वसां विष्टामार्त्तवं मूत्ररितसम् ।

मज्जानं शोणितं वापि परस्य यदि संस्पृशेत् ॥

स्नात्वापमृज्य लेपादीनाचम्य स शुचिर्भवेत् ।

तान्येव स्नानि संस्पृश्य पूतः स्यात् परिमार्त्तनात् ॥

मार्त्तवं स्त्रीशोणितं अपमृज्य स्नात्वेति क्रमः । मार्त्तनानन्तर-

माचमनञ्च ।

तथा च पैठीनसिः—

उच्छिष्टरेतो विष्मूत्रं संस्पृश्यान्मृज्य द्यवाण्य तं देशमाचम्य

प्रयतो भवति ।

न पुस्तके - [] चिह्नितार्थः परिततः ।

व्यासः--

भास वानर माञ्जरि खरीद्वाणां शूनान्तथा ।

शूकराणामभ्यक्ष्य स्मृष्टा स्त्रायात् सचेलकम् ॥

भासी वनकुकुटः गृध्र इति केचित् काकस्य तुल्यतया सर्व्वत्राभि-
धानात् काकविष्टास्त्र्येऽपि ज्ञानम् ।

ब्रह्मपुराणे--

उच्छिष्टेनाथ विप्रेण विप्रः स्मृष्टस्तु तादृशः ।

उभौ ज्ञानं प्रकुरुतः सद्य एव समाहितौ ॥

तादृश उच्छिष्टः ।

अनुच्छिष्टेन उच्छिष्टस्यार्थे आचमनमाह देवलः--

उच्छिष्टं मानवं स्मृष्टा भोष्यं वापि तथाविधम् ।

तथैव हस्तौ पादौ च प्रक्षात्याचम्य शुध्यति ॥

तथाविधमुच्छिष्टमेतच्च सर्व्वविषयम् ।

लघुहारीतः--

श्लविष्ठां काकविष्ठां वा कङ्कगृध्रनरस्य च ।

अधोच्छिष्टस्तु संस्पृश्य सचेलो जलमाविशेत् ॥

उर्ध्वोच्छिष्टस्तु संस्पृश्य* प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।

उपोष्य रजनीमेकां पञ्च गव्येन शुध्यति ॥

अधोच्छिष्टो मूत्रपुरोषोक्तर्गेषाश्चः उर्ध्वोच्छिष्टो भोजनोच्छिष्टः ।

* क पुस्तके--संस्पृष्टः ।

पैठोनसिः—अनुदकमूत्रपुरीषकरणे सचेत्संज्ञानम् ।

उदकव्यतिरेकेण मूत्रपुरीषानन्तरं शीघ्रविलम्बे शीघ्रं कृत्वा-
ज्ञानम् ।

मनुः—वान्तो विविक्तः ज्ञात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् ।

आचामेदेव भुक्तान्नं ज्ञानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥

विविक्तो जाताधिकविवेचनः, अन्नं भुक्त्वा सद्योवमने तु आचमन-
मात्रमित्यर्थः । मैथुनिनः स्नानमृताविति शेषः ।

तथाच शातातपः—

ऋती तु गर्भशङ्कित्वात् ज्ञानं मैथुनिनः स्मृतम् ।

अनृती तु सदा कार्यं शीघ्रं मूत्रवदेव तुं# ॥

हारीतः—अमृतकर्म्यायोनि-पशु-दिवामैथुने च ।

अयोनिर्योनिव्यतिरिक्तसङ्गं पशुर्गवादिः ।

शातातपः—

रजकसम्भकारथ व्याधजालोपजीविनी ।

चेलनिशंजकश्चैव नटः शैलूषकस्तथा ॥

मुखे भगस्तथा श्ला च वनिता सर्व्ववर्षगा ।

चक्री ध्वजी वध्यघाती ग्राम्यकुङ्कुटशूकरौ ॥

एभियैदङ्गं संस्पृष्टं शिरोवर्ष्णं द्विजातिषु ।

तोयेन चालनं कृत्वा आचान्तः शुचितामियात् ॥

रजको वस्त्रादिरञ्जनकारी चक्री तैलिकः, ध्वजी शीष्णिकी

वध्यघाती रांघ्रा वधाईहवने नियुक्तः एभिः शिरःस्वर्गे तु ज्ञान
मित्यर्थः । अत्र शिरःशब्देन नाभेर्बर्हिं लक्ष्यते ।

अतएवाङ्गिराः—

‘जर्हिं नाभेः करौ सुक्ता यदङ्गमुपहन्यते ।

तत्र ज्ञानमधस्तात् क्षालनेनैव शुध्यति ॥

एतांस्तु यदि येन केनचिदङ्गेन स्वयं स्पृशति तदापि ज्ञानमेव ।

तथाच यमः—शक्रकुटवराहांस्य ग्राम्यान् स्पृष्ट्वाथ मानवः ।

सचेलः सशिरः ज्ञात्वा तत्क्षणादेव शुध्यति ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

सूयिका सूतिका षण्ड मार्जारान् शक्रकुटान् ।

पतितापविद्ध-चण्डाल-मृतहारांस्य धर्मवित् ॥

संसृश्य शुध्यति ज्ञानात् उदक्या ग्रामशूकरौ ।

सूयिका प्रसवकारिणीः । अपविद्धः परिवादयस्तः, मूष्णेन

मृतकहारकानित्यर्थः । संसृश्येत्यभिधानात् मार्जारकर्मेके स्वर्गे

ज्ञानं मार्जारकर्तृके तु जलस्वर्गः ।

तथाच छन्दोगपरिशिष्टम्—

मार्जार-मूषिकस्वर्गे भान्नुष्टे क्रोधसम्भवे ।

निमित्तेषु च सर्वेषु कर्म कुर्वन्पः स्पृशेत् ॥

यमः—शिशुर्दर्वी च वायुश्च मार्जारश्च सदा शुचिः ।

अतो मार्जारेण पाकस्वास्तीस्वर्गे दोषाभाव इति ।

योगियाज्ञवल्करः—

•चाण्डाल पुत्रश्च श्लेषभिल्लपारसिकादिकान् ।
महापातकिनश्चैव स्पृष्ट्वा स्नायात्सचेलकम् ॥

पारसिका यवनाः ।

कालिकापुराणे—

•स्पृष्ट्वा रुद्रस्व निर्घ्रातं सवासा आमुत शुचिः ।
अत्र निर्घ्रातमपनीतमित्याचारादर्शः ।

स्नानाशक्तावाहं यमः—

आतुरे स्नानसंप्राप्ते दशकत्वस्वनातुरः* ।
स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेत् चिप्रं ततः शुष्येत् स आतुरः ॥

यमः—

देवयात्राविवाहेषु यज्ञेषु प्रततेषु च ।
उत्सवेषु च सर्वेषु स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति ॥

बृहस्पतिः—

तीर्थे विवाहे यात्रायां संधामे देगविभ्रवे ।
नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति ॥

स्पृष्टोऽस्पृष्टिरस्पृश्यो येन स तथा ।

* न पुत्रान्ते—कस्यो स्नानादरः ...स्पृशेत्तन्तु ।

अथ मृज्जलशुद्धिः ।

पुरीषोक्षणं याज्ञवल्करः—

गृहीतशिशोत्याय सृन्निरभ्युद्धृतैर्जलैः ।

गन्धलेपक्षयकरं शीचं कुर्यादतन्द्रितः ॥

उत्थाय अन्यतो गत्वा उद्धृतैरिति न जलाशये इत्यर्थः । अतन्द्रितो निरलसः । अतएव मुन्यन्तरोक्तसंख्यया शीचे कृतेऽपि गन्धलेपाद्यपेक्षया भावशुद्धापेक्षया चाधिकमपि शीचं कुर्यादित्यर्थः ।

यथा दक्षः—

शीचञ्च द्विविधं प्रोक्तं वाङ्मन्त्राभ्यन्तरन्तथा ।

मृज्जलाभ्यां स्मृतं वाङ्मन्त्रं भावशुद्धया* तथान्तरम् ॥

उभयेन† शुचिर्यस्तु स शुचिर्नेतरः स्मृतः ।

तथा— ‡:न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं शीचं शुद्धिमभीप्सता ।

प्रायश्चित्तेन युज्येत विहितातिक्रमे कृते ॥

मनुः— एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश§ ।

उभयोः सप्त दातव्या सदः शुद्धिमभीप्सता ॥

एकत्र वामे ।

* न पुस्तके—भावशुद्धिः ।

† न पुस्तके—उभाभ्याञ्च ।

‡ न पुस्तके—उनाधिकम् ।

§ न पुस्तके दश वाचकरे तथा ।

यमः— तिस्रस्तु पादयोर्द्वेयाः शुद्धिकामेन नित्यशः ।
एतच्च प्रतिपादम् ।

शङ्खः—

सृत्तिका तु समुद्दिष्टा त्रिपर्षीं पूर्यति यया ।

इदञ्च मृत्तिकाप्रमाणं गुदं विहाय ।

तत्र तु दक्षः—

षड्मसृत्तिमात्रा तु प्रथमा सृत्तिका क्षृता ।

द्वितीया च तृतीया च तदूर्ध्वार्धं प्रकीर्त्तिता* ॥

शातातपः—

शुषो देशे सृदो आम्नाः शर्करास्थ्यादिवर्जिताः ।

नाखूत्काराच्च बल्लीकात् पांशुलाच्च च कर्द्दमात् ॥

न मार्गान्नीषराच्चैव शीचशिष्टाः परस्य च ।

विष्णुपुराणे—

शीचावशिष्टां गेहाच्च नादद्यान्नेपसम्भवाम् ।

अन्तःप्राण्यवपन्नाच्च हलीत्खाताच्च वर्जयेत्* ॥

सृहे कुट्यादिलेपसम्भवाम् अन्तःप्राण्यवपन्नां सकीटामित्यर्थः ।

मूत्रशीचे दक्षः—

एका लिङ्गे करे सव्ये त्रिरुभयोर्द्वयं स्मृतम् ।

मूत्रशीचं समाख्यातमिति !

* च शुकाद्ये—तदूर्ध्वं परिकीर्त्तितम् ।

+ न शुकाद्ये—न चाहरेत् ।

वीधायनः—

मूत्रवद्रेतउत्सर्गे ऋतुकालगमने तु ज्ञानं पूर्वोक्तमेव ।

ब्रह्मपुराणे—

न यावदुपनीयेत द्विजः शूद्रस्तथाङ्गना ।

• गन्धलेपक्षयकारं शौचं तेषां विधीयते ॥

सञ्छूद्रस्य तु अर्धशौचम् ।

एतच्छौचं द्विजातीनामर्धं शूद्रे विनिर्दिशेत् ।

आपस्तम्बः—

अङ्गि शौचं यथा प्रोक्तं निम्नर्धन्तु तदिष्यते ।

पथि पादसु पित्रेय आर्त्तः कुर्व्यादयथावसम् ।

पथीति यत्र मार्गं विलम्बे सति चौरादितोऽनिष्टाशङ्का तत्परम् ।

मनुः—

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुणन्तु वनस्थानां यतीनां तच्चतुर्गुणम् ॥

शातातपः—

न सृद्धं नोदकं वापि न निशायान्तु गोमयम् ।

देवलः—

धर्मविहृत्त्रिषुं धस्तमधःशौचे न योजयेत् ।

तथैव वामहस्तेन नाभेरर्धं न शोधयेत् ॥

ऋषभः—

यस्मिन् स्थाने कृतं शौचं वारिणा तप्तु शोधयेत् ।

शुीचानसरं हारीतः—

गुसयेने सृदा वा कसणुलुं परिसृज्य पूर्ववदासुयादित्यं
सुसमन्निं वा निरीक्षेत ।

अत्र दिवा आदित्यं रात्रौ सुसं उभयोरभावे अग्निमिति
व्यवस्था ।

ब्रह्मपुराणे—

द्विराचस्य ततः शुद्धः सृत्वा विष्णुं समान्तरम् ।

अथाचमनशुद्धिः ।

देवलः—

प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः ।

उदङ्मुखो वा दैवत्ये पैलके दक्षिणामुखः ॥

शिखां बद्ध्वा वसित्वा हे निर्णिके वाससी शुभे ।

आचामेदिति शेषः ।

दैवपैत्रातिरिक्तस्थले तु प्रत्यङ्मुखेन पादप्रक्षालनम् कार्यम् ।

यथा आपस्तम्बः—

प्रत्यक् पादावसेचनमिति ।

तत्र ब्राह्मणस्यांदौ दक्षिणपादप्रक्षालनम् ।

यथा पारस्करः—

सव्यं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयति ब्राह्मणश्चेद्दक्षिणं प्रथमम् ।

एतच्च पारस्करोक्तत्वाद्वाजसनेयिनामेव सामगानान्तु प्रथमं वामपादप्रक्षालनम् । गोभिलेन सव्यं पादमवनेनिजे इत्यने प्रथमं वामपादप्रक्षालनस्योक्तत्वात् ।

हारीतः—

आशुल्फात् क्षालयेत् पादौ ।

षड्वगमनादिना तु प्रत्यस्तोपहृते जानुपर्यन्तं क्षालयेत् ।

आपस्तम्बः—

इत्येवमङ्गिराजानु प्रक्षाल्य चरणौ पृथक् ।

इस्तौ च मणिवन्धाभ्यां पञ्चादासीत् वाग्यतः ॥

मनुः—

न पद्मदौ धावयेत्कांस्ये कदाचिदपि भाजने ।

याज्ञवल्क्यः—

अन्तर्जानु शची देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।

प्राग्वा ब्राह्मणेन तोर्थेन द्विजो नित्यमुपसृशेत् ॥

अन्तर्जानुर्जानुमध्यस्थितकरद्वयः । प्राग्वा प्राङ्मुखो वेत्यर्थः ।

उपसृशेदाचामेत् ।

मनुः—

श्रीचंषुः मर्त्रेदाचामेदेकान्तं प्रागुदङ्मुखः ।

हारीतः—

अन्तर्ध्वीरग्री कृत्वा त्रिरपरेऽगृह्यं पिवेत् ।

मनुः—

ब्राह्मणे विप्रस्तोर्थेन नित्यकालमुपसृशेत् ।

काय-त्रेदशिकाभ्यां वा न पित्रेण कदाचन ॥

कायं प्राजापत्यं त्रैदशिकं देवं नित्यकालमित्यनेन ब्राह्मतीर्थेना-
शक्तावेव देवप्राजापत्याद्याचमनं निष्कयेत्यर्थः ।

तीर्थान्याह याज्ञवल्क्यः—

कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यथं करस्य च ।

प्रजापतिं-पितृ-ब्रह्म-देवतीर्थानीति क्रमात् ॥

गोभिलीयः—

वामहस्तस्थितैर्दक्षिणोदकं पिवेत् ।

रुधिरं तद्वेत्तोथं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

सपवित्रेण हस्तेन ध्याप्तामन्ति द्विजाश्च ये ।

सोमपानं भवेत्तेषामर्थञ्च क्रतुमादिशेत् ॥

केवलवामहस्तस्यैर्दक्षिणेन दर्भशृङ्गेनेत्यर्थः । पवित्रेण भोजन-
मपि क्रतुतुल्यफलम् ।

हारीतः—

आचामेत्ययतो नित्यं पवित्रेण द्विजोत्तमः ।

नोच्छिष्टम्भु भवेत्तस्य भुक्तशेषञ्च वर्जयेत् ॥

तत्पवित्रं नोच्छिष्टं भवेत् भुक्तशेषजलं वर्जयेत्कर्मकाले पवित्र-
धारणविधानात्कर्माङ्गाचमनमेव पवित्रेण विधाय तस्यैवानु-
च्छिष्टता प्रतिपाद्यते । किञ्चन्यकाले पवित्रं विनाप्याचमनमिति
शिष्टाचारः ।

सुमन्तुः—अन्यिर्यस्मिन् पवित्रे तु न तेनाचमनञ्चरेत् ।

आचामेथसु मोहान्धो यथा भोक्ता तथैव सः ॥

यथा भोक्ता उच्छिष्टः स्वात्तथा सोऽपीत्यर्थः ।

शङ्कः—विना यज्ञोपवीतेन तथा सुक्तशिखोऽपि वा ।

अप्रक्षालितपादो वाप्याचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥

बौधायनः—

पादप्रक्षालनशेषेण नाचामेत् यद्याचामेत् भूमौ स्रावयित्वा-
चामेत् ।

आपस्तम्बः—

न वर्षधाराभिराचामेत् न तप्ताभिश्चाकारणात् ।

रोगादिकारणे तु तप्ताभिरपि आचामेदित्यर्थः ।

शङ्कलिखितौ—

न शूद्राशुच्येकपाषाणवर्जिताभिः ।

शूद्रेणाशुचिना च अन्येन चैकपाषाणिना दत्ताभिरङ्गिर्नाचामेत् ।

याज्ञवल्क्यः—

अङ्गिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः ।

हृत्कण्ठतालुगाभिश्च यथासंख्यं हिजातयः ॥

शुधेरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत्सृष्टाभिरन्ततः ।

प्रकृतिस्थाभिर्दुष्टगन्धवर्णरसहीनाभिः । शङ्कमनुवचनेकवाक्यतया
दुष्टगन्धहीनेन सुवासितेनापि जलेनाचमनं कार्यमन्यथा कल्पना-
गौरवात् ।

यथा शङ्कः—

भूमिष्ठसुदकं शुद्धं तथा यच्च ऋशिलागतम् ।

गन्धवर्णरसैर्दुष्टैर्वर्जितं यदि तद्भवेत् ॥*

मनुः—आपः शुद्धा भूमिगता वैदृष्ट्यां यासु गोर्भवेत् ।

अव्याप्ताशेदमेध्येन गन्धवर्णरसान्विताः ॥

अपां स्वभाविकगन्धाभावात् प्रशस्तगन्धान्विता इत्यर्थः ।

अन्यथा—शुचि गोदमिश्रित्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम् ।

इति याज्ञवल्क्यपरवचनात् वासितजलस्याशुचित्वप्रसङ्गः । एवञ्च

लवणस्य समुद्रजलस्योत्पत्तिकाले तथात्वम् प्रकृतिस्थता अन्यथा

समुद्रस्नानविधिविरोधः । अन्तत ओष्ठप्रान्तेनेत्यर्थः ।

* ग पुस्तके—शुचिर्नागागतम् ।

एतच्च ब्राह्मणादिशुश्रुषारंभितस्य सञ्छूद्रस्य ।

शुश्रुषापराणाञ्चाह बौधायनः—

शूद्राणामार्याधिष्ठितानां वैश्ववदाचमनकल्पः ।

असत्शूद्राणाञ्चाह गोतमः—

आचमनार्थं पाणिपादप्रक्षालनमेवैके ।

नरसिंहपुराणे—

दक्षिणन्तु करं कृत्वा गोकर्णाल्लतिमत्पुरः ।

दक्षं प्रक्षाल्य पादौ च त्रिः पिवेदम्बु वीक्षितम् ॥

संहत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विःप्रमृज्यात्ततो मुखम् ।

संहृत्य तिसृभिः पूर्वमास्यमेवमुपसृशेत् ॥

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या भ्राणं पश्चादनन्तरम् ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ॥

नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयन्तु तलेन वै ।

सर्वाभिश्च शिरः पश्चाद्वाह्वा चाम्रेण संसृशेत् ॥

वीक्षितमिति फेनबहुदादिदोषापनयनार्थम् ।

* [यत्तु गोतमेन—

यज्ञोपवीत्यामणिवन्धात् पाणी प्रक्षाल्य

त्रिस्रुतुर्वाचामेदित्युक्तम् ।

तत् श्रमादिभिरपां हृत्तत्वाभावे चतुर्वेति ज्ञेयम् ।।

संहृत्य मुखमिति शेषः । एवमिति मुखं संहृत्येत्यर्थः तिसृभिः

स्तर्जनीमध्वमांनामिकाभिः संहतवभिर्मिलिताभिरास्यमुप समीपे
सृशेत् नत्वलोमकस्थाने “ओष्ठौ च संसृश्य यत्रालोमकाविति”
वशिष्टेन पुनराचमनविधानात् एवमित्यनेन मुखसंवरणप्रतिधाना
च्चेति । पश्चाद्घ्राणं सृशेत् अनन्तरं चक्षुः-ओष्ठे सृशेदित्यन्वयः ॥

अत्र घ्राण-चक्षुः-ओष्ठाणां गोलोकद्वयापेक्षया.पुनः पुनरिति
मन्तव्यं नतु प्रत्येकं वारहयं गौरवात् ।

यथा शङ्खः—

तर्जन्यङ्गुष्ठयोगिन सृशेन्नासापुटद्वयम् ।

अङ्गुष्ठानामिकायोगात् सृशेन्नेत्रद्वयन्ततः

अङ्गुष्ठस्थानामिकायार्योगिन श्रवणे सृशेत् ।

बाहुस्पर्शनञ्चामदेशे--

आस्यनासाक्षिकणांश नाभि-वक्षः-शिरोऽसकान् ।

इति कन्दोगपरिशिष्टवचनात् ।

स्नानि चैव सृशेदङ्गिरात्मानं शिर एव च ।

इति मनुवचनात् जलार्द्रहस्तेनैवाङ्गस्पर्शनम् ॥

अविरोधात्सुष्याकाङ्क्षितत्वात् मञ्जूद्राणामपि यथोक्ततोर्यंनाचमन
साम्याद्यङ्गस्पर्शनञ्च ।

देवलः—ततः कृत्वाङ्गुलिस्पर्शं दृग्घ्राण श्रोत्र नाभिषु ।

मूर्धानं चरणौ चाङ्गिः संप्रोक्ष्यार्थं शुचिर्भवेत् ॥

भविष्ये—यद्गूमावुदकं वीर समुत्सृजति मानवः ।

वासुकिप्रसूत्वा नागास्तेन प्रोणम्यसंग्रथम् ॥

अथाचमनपात्राणि ।

सुमन्तुः—

चर्मं तैजस पाषाणं काचेन्धनगतं जलम् ।

उच्छिष्टः स्वयमांदाय समाचान्तो विशुध्यति ॥

इन्धनं काष्ठम् ।

आपस्तम्बः—

अलावूताम्बवंशस्थं करङ्कस्थञ्च यत्पयः ।

आचम्य स्वयमानीय शुद्धो भवति मानवः ॥

उशनाः—

कांस्थायसेन पात्रेण त्रपुसीसकपित्तलैः ।

आचान्तः शतकृत्वोऽपि न कदाचिच्चुचिर्भवेत् ॥

अथाचमने निषिद्धा व्यवस्था ।

देवलः—

सोपानलो जलस्रो वा मुक्तकशाऽप वा ऽहजः ।
उष्णीषी वापि नाचामेत् क्लेशावेका वा, शिरः ॥
'न गच्छन्न शयानश्च न चलन्न परासृशन् ।
न हसुन्नैव संजल्पन् नात्मानमवलीकयन् ॥
केशान् नीवीमधः कायं न सृशन् धरणीमपि ।
यदि सृशति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत् करम् ॥
आत्मानं हृदयं अधःकायं नाभेरधः ।

मरीचिः—

न बहिर्जानुस्त्ववया नामनस्यो न चोत्थितः ।
न पादुकास्यो नान्यचित्तः शुचिः प्रयतमानसः ॥
भुक्त्वासनस्योऽप्याचामिन्नान्यकाले कथञ्चन ।

गोभिलः—

जानूभ्यामूर्ध्माचम्य जले तिष्ठन् न दुष्यति ।
तिष्ठन्नुत्थित इत्यर्थः ।
तेन न चोत्थित इति निषेधो जलेतरविषयः ।

यमः—

जानूर्ध्वं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् ।
अधस्ताच्छतकत्वोऽपि समाचान्तो न शुष्यति ॥

गोभिलीयः—

उदक एवोदकस्यः स्थलगत्तु स्थले शुचिः ।

पादौ कृत्वोभयत्रैव आचम्योभयतः शुचिः ॥

उभयत्र जले चैकं स्थले चैकं पादं कृत्वाचम्य उभयतो जले स्थले
च कर्म कुर्वन् शुचिः स्यात् ।

व्यासः— अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ।

विष्णुपुराणे—

सुक्तकच्छसु नाचामेत् देवाद्यक्षां च वर्जयेत् ॥

होमदेवार्धनाद्यासु क्रियास्वाचमने तथा ।

नैकवस्त्रः प्रवर्त्तते द्विजो वाचनिके जपे ॥

गोभिलीयः—

नान्तरीयैकदेशेन कल्पयित्वात्तरीयकम् ।

अन्तरीयं परोधानवासः ।

शाध्यायनः—

दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।

प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥

भासनारूढपादस्तु जानूर्वीर्जङ्घयोः स्थितः ।

कृतावसक्थिको यश्च प्रौढपादः स उच्यते ।

जुर्वीकृतं जानुजङ्घादयमालम्ब्य स्थितो यथासिनारूढपादो यश्च
भिन्नादौ कृतावसक्थिकः । स त्रिविधः प्रौढपाद इत्यर्थः ।

अथाचमननिमित्तानि ।

उच्छिष्टं मानवं सृष्ट्वा भोक्ष्यं वापि तथाविधम् ।

तथैव हस्तौ पादौ च प्रक्षाष्याचम्य शुष्यति ॥

एतच्च सवर्णीत्तमजातीयस्यर्गं ज्ञेयम् ।

बौधायनः—

देहिकानां च्युत्पानां मलानां स्यर्गं नीवीं विस्रंस्याचम्य परिधा
चोपसृशेत् ।

देहिकानां अष्मादीनाम् ।

मनुः—वसाशुक्रमसृङ्मज्जा सूचवित्कर्णविचखाः ।

अेषान्यु दूपिका खेदो हादशैतं नृणां मलाः ॥

बौधायनः—

आददोत सृदोऽपस्य षट्सु पूर्वेषु शुद्धये ।

उत्तरेषु च षट्सङ्गिः केवलाभिविशुध्यति ॥

अत्र प्रक्षालनोत्तरमाचमनम् ।

देवलः—श्रीचाश्रःस्तिमितां भूमिं सृष्ट्वाचामेत् प्रयत्नतः ।

विष्णुः—

पञ्चनखास्त्रि निखेहं सृष्ट्वाचामेच्चण्डालान्नेच्छसम्भाषणे च ।

देवलः—

कामतस्तु निरीक्ष्यैव रेतोविद्यमूत्रमेव च ।

देवाभिगमकामे च द्विजो नित्यमुपसृशेत् ॥

देवाभिगमकामे देवदशैर्नेच्छायाम् ।

देवात् सकृद्दर्शने विशेषमाहं यमः—

*प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शक्यत् ।

दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत गामग्निं, ब्राह्मणांश्च वा ॥

देवात् परशकृद्दर्शने तु यान्नवल्काः—

• गायत्रीमशुची दृष्टे चापले चानृतेऽपि च ।

गायत्रीं जपेदिति पूर्वेषाम्बयः ।

हारीतः—

नोत्तरेदनुपसृश्य ।

जलपारगमनपूर्वमाचामेदित्यर्थः ।

सम्बन्धः—चर्भारं रजकं वेणुं धीवरं नटमेव च ।

एतान् स्पृष्ट्वा नरो मीहादाचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥

वायुपुराणे—

निष्ठीविते तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने ।

उच्छिष्टस्य तु सन्धाषे अशुष्यपहतस्य च ॥

सन्देहेषु च सर्वेषु शिखां मुक्त्वा तथैव च ।

विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेवमुपसृशेत् ॥

उद्द्रवायससंस्पर्शे दर्शने चान्यजन्मनः ।

निष्ठोवने सुखेन श्लेषत्यागे । आचमननिमित्तसन्देहेष्वित्यर्थः ।

यज्ञोपवीतं विना स्थित्वेत्यर्थः ।

* क पुस्तके—अर्थादित्यं न पश्येत ।

• अथ हिराचमननिमित्तानि ।

याज्ञवल्करः—

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेत् वासो विपरिधाय च,॥

मध्वादिकं पीत्वा न तु जलमिति कश्चित् तन्न सामान्येन विधानात् ।

तथाच मनुः—

सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्यीकानृतानि च ।

पीत्वापोऽध्येष्यमानश्च आचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥

ध्येष्यमानो अध्ययनं चिकीर्षन् ।

आपस्तम्बः—

भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोऽपि हिराचामेत्

वशिष्टः—

आचान्तः पुनराचामेत् वासः परिधाय ओष्ठौ च संसृश्य
यत्कालोमकौ* ॥

शङ्खलिखितौ—

मूत्र पुरोध निष्ठीवनादिषु शक्तवाक्त्राभिधाने च हिराचामेत् ।
शक्तं परुषम् ।

आपस्तम्बः—

स्वप्ने क्षुरथौ सिंहानिकायाद्यालभे लोहितस्य अग्नेर्गवां ब्राह्मणस्य

* नं पुस्तके वाचलोमकौ ।

स्त्रियाश्चालम्बेऽमेध्यश्चोपस्पृश्याप्रयतश्च मनुष्यं नीवीश्च परिधायोप-
सृशेत् ।

• सुरयुः कालः सिंहानिका, श्लेष्मा लोहितं रक्तं अग्नेयिता
चण्डालादिसम्बन्धिनो निषिद्धस्य ।

• गवां प्रसूतानां दशरात्रान्तः, ब्राह्मणस्य उदक्वाशीचिसृष्टस्य
यात्रवस्त्रावचनात् अन्यदाग्निगोब्राह्मणानां मेध्यत्वकथनादन्य
शोधकत्वाच्च ।

यथा मनुः—मक्षिका विप्रुषम्काया गौरश्वः सूर्यरश्मयः ।

रजो भूर्वायुरग्निश्च स्यशं मेध्यानि निर्हिंशेत् ॥

मत्स्यपुराणे—

एवं सूर्यं नमस्कृत्य त्रिः कृत्वाथ प्रदक्षिणम् ।

द्विजं गां काश्चनं सृष्ट्वा ततो विष्णुगृहं व्रजेत् ॥

स्त्रियास्तु चतुर्थदिवसस्नातायाः—

भर्तुः शुद्धा चतुर्थेऽङ्गीति वचने भर्तुरेव स्यशं शुद्धिविधानात् ।

पैठीनसिः—

कलिल-कास-श्वासमेव रथ्याचत्वरश्मशानानि चङ्गुम्याचान्तः

पुनराचामेत् ।

कलिलः कठिनश्लेष्मा श्वासो विकृतः चत्वारोऽङ्गनम् ।

काशीखण्डे—

स्नात्वा भुज्जा पयः पीत्वा प्रारम्भे शुभकर्मणाम् ।

सुम्ना वासः परोधाय तथा दृष्ट्वाप्यमङ्गलम् ॥

प्रसादादशुचिं गृष्ट्वा हिराचान्तः शुचिर्भवेत् ।

अत्र शुभकर्मपदं वैदिककर्मपरम्—तेन

यः क्रियां कुरुते मोहादनाचम्यैव नास्तिकः ।

भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वाः न संशयः ॥

इति वायुपुराणवचनेन प्रतिकर्मादौ यत्कर्माङ्गाचमनं विहितं
तद्विराचमनं मन्तव्यम् ।

अथाचमनानुकल्पः ।

मार्कण्डेयपुराणे—

कुर्यादाचमने स्पर्शं गोपृष्ठस्यार्कदर्शनम् ।

कुर्वीतालम्बनञ्चैव दक्षिणश्रवणस्य च ॥

यथासम्भवतो ह्येतत् पूर्वाभावे परम्परम् ।

‘आचमने आचमनस्थाने इत्यर्थः ।

विष्णुः—

आर्द्रं द्रवणं गोमयमास्पृशेत् ।

शातातपः—

वातकर्माणि निष्ठीव्य दन्तस्निष्टे तथा नृते ।

क्षुते पनितसम्भाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ।

अथाचमनापवादः ।

मनुः—नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गि पतन्ति याः ।

न श्मश्रूणि गतान्यास्यं न दन्तान्तरविष्टितम्* ॥

मुख्या सुखीकृत्वाः, दन्तान्तरविष्टितं दन्तमध्यप्रविष्टम् ।

देवलः—

भोजने दन्तलम्बानि निर्हृत्याचमनश्चरेत् ।

दन्तलम्बमसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ॥

न तत्र बहुशः कुर्याद्यत्नमुद्धरणे पुनः ।

भवेदाशुच्यमत्यन्तं दृणवेधाद्दृणे कृते ॥

पैठोनसिः—

मुखच्युता भूमिगता बिन्दवः परामृष्टाः शुद्धाः ।

मनुः—सृशन्ति बिन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ।

भौमिकौस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ॥

शातातपः—

दन्तलम्बे फले मूले भक्ष्ये स्नेहे तथैव च ।

ताम्बूले चैतद्दण्डे च नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥

फले कटुतिक्तकषाये हरीतक्यादौ भक्ष्ये कटुकषाये ।

यथा हारीतः—

कटौ कषाये ताम्बूले भक्ष्ये स्नेहानुलेपने ।

मधुपर्के च सीसे च नोच्छिष्टं मनुरन्नवीत् ॥

* क उक्तं - विष्टितम् ।

यमः—

सवणादि तु यद्द्रव्यं वृक्षाणां त्वक् फलन्तया ।
कटुतिक्तकषायश्च नोच्छिष्टं मुनयो जगुः ॥

अत्रिः—

मधुपर्को च सोमे च असु प्राणाहुतिषु च ।
नोच्छिष्टसु भवेद्दिप्रो यथात्रैर्वचनन्तथा ॥

असु—

आपोऽग्निप्रक्रियायां प्राणाहुतिषु पञ्चमास्याम् ।

अथ स्वभावशुद्धानि ।

शातातपः—

गोकुले कन्दुशालायां तैलयम्बेक्षुयन्मयोः ।

अमीमांस्थानि शौचानि स्त्रीषु वाक्सातुरेषु च ॥

कन्दुशालां चीपीटकलाजाद्युपकरणवृष्टम् ।

बालः पञ्चवर्षाभ्यन्तरवयस्कः अमीमांस्थानि शृङ्खरशुद्धिभागितया
न विचारणीयानीत्यर्थः ।

वशिष्ठः—

बालेन च समाक्रान्तं स्त्रीभिराचरितञ्च यत् ।

प्रसारितञ्च यत् पण्यं न दोषस्तत्र तत्र च ॥

मनुः—

नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितम् ।

ब्रह्मचारिगतं भेष्यं नित्यं मेध्यमिति स्त्रितिः ॥

नित्यं शुद्धः प्रक्षालनव्यतिरेकेषु च कारुनिर्भ्रतं द्रव्यं व्यवहार्य-
मित्यर्थः कारुः शिष्यो पण्यं विक्रयद्रव्यं क्रयदेशे प्रसारितं तच्च
सिद्धान्तव्यतिरिक्तम् ।

तथा—नित्यमाख्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः फलपातने ।

प्रसवे च शुचिर्वत्सः स्त्रा मृगयच्छेषे शुचिः ॥

चुम्बनादौ स्त्रीणां मुखं शुचीत्यर्थः ।

तथाच वशिष्ठः—

स्त्रीमुखं रतिसंस्पर्शे इति ।

तथा मनुः—

श्वभिर्हृतस्य यन्मांसं शुचि तन्ननुरन्नवीत् ।

क्रव्याद्विश्व हतस्यापि चाण्डालाद्यैश्च दस्युभिः ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

अलिप्रभृतं वान्तर्चं वृद्धातुरविचेष्टितम् ।

कर्मान्ताङ्गारशालाश्च स्तनन्धययुताः स्त्रियः ॥

रथ्यागतमविघ्नातं दासवर्गाङ्गतश्च यत् ।

वाक्प्रशस्त्वं चिरातीतमनेकान्तरितं शुचि ॥

कर्माणामन्तः परिणामो यत्र कर्मान्तशाला शिल्पशाला अङ्गार-
शाला पाकशाला तत्र निष्यन्नस्य शुद्धशुद्धान्वेषणं न कार्य-
मित्यर्थः ।

तथाचापस्तम्बः—

नानीषधिः कराः स्त्रीणां पाकशाला प्रियामुखम् ।

एतानि नित्यशुद्धानि गृहस्थस्यैव पञ्चमः ॥

नानाप्रकार ओषधि ब्रीहिसुद्गादिः श्वकाकचाण्डालादिसर्पेऽपि
शुद्धः स्त्रीणां करः शुद्धः स्त्रीभिः करेण शुद्धशुद्धिर्वा यत् संस्क्रियते
तच्छुचीत्यर्थः । पाकशालायां निष्यन्नं शुचि गृहस्थस्यातिथिभ्यो
नित्यं शुद्ध इत्यर्थः ।

वामनपुराणे—

चेष्टितं बालवृद्धानां बालस्य च मुखं शु

कर्मान्ताङ्गारशालाय स्तनन्धययुताः स्त्रियः ॥

वाग्विप्रबो द्विजातीनामाचान्तस्याम्बुबिन्दवः ।
 रथीकईमतोयानि नावः पन्थाः* वृषानि च ॥
 मारुतेनैव शुध्यन्ति पङ्केटकचितानि च ।

वशिष्ठः—

अमेध्यभूस्था ये वृक्षा पत्रपुष्पफलोपगाः ।
 तेषां नैव प्रदुष्यन्ति पत्रं पुष्पं फलानि च ॥

अत्रिः—

मन्त्रिका सन्ततिधारा भूमिस्तोयं हुताशनः* ।
 मार्जारस्यैव दर्बी च नकुलस्य सदा शुचिः ॥
 सन्ततिः शिशुः पञ्चवर्षाभ्यन्तरवयस्कः धारा तु पतन्ती ।
 मार्जारकर्तृकस्यर्षे तु ज्ञानमुक्तं मीर्कण्डेयपुराणे—
 सूर्यिका सूर्यिका-षण्ड मार्जाराखुशुकुटान् ।
 पतितापविह्व चण्डाल मृतहारांश्च धर्षयित् ॥
 संस्पृश्य शुध्यति ज्ञानादुदकवायामशूकरो ।

अपविह्वः परिवादग्रस्तः ।

हारीतः—

दधि-सर्पिः-पयः-क्षौद्रे भाण्डदोषो न विद्यते ।
 शिशुदर्बी च वायुस्य मार्जारस्य सदा शुचिः ॥
 पतो मार्जारेण पाकस्याख्यादिस्यर्षे दोषाभाव इति । दर्बी च
 काष्ठादिनिर्भिन्ता मार्जानादिना लेपाद्यभावे शुचिरित्यर्थः ।

शङ्खः—

शङ्खं नदीगतं तोयं सर्व्व एव तथाकराः ।

सुखवर्ज्जन्तु गौः शुष्ना माङ्गारः क्रमशे शुचिः ॥

सर्व्व एवाकरा धान्यादिमर्दनस्थानानि तथा अन्नलाजादि-
निष्पत्तिस्थानानि चेत्यर्थः ।

मनुः—मक्षिका विप्रुषम्हाया गौरश्चःसूर्य्यरश्मयः ।

रजो भूर्वायुरग्निश्च स्यर्शं मेध्यानि निर्द्दिशेत् ॥

छाया तु चाण्डालादन्यस्य—

चाण्डालपतितच्छायास्यर्शं दुष्टा तनुर्भवेत् ।

इति ब्रह्मपुराणवचनात् ।

गौः प्रसूतेतरा । भूषामेध्वलेपरहिता अग्निश्च चण्डालादि-
सम्बन्धीतरः ।

यथा देवलः—

चाण्डालान्नेरमेध्याग्नेः सूतिकाग्नेश्च कर्द्दिचित् ।

पतिताग्नेश्चिताग्नेश्च न शिष्टैर्ग्रहणं स्मृतम् ॥

शातातपः—

रेणवः शुचयः सर्व्वे वायुना समुद्दीरिताः ।

अन्यत्र वासभाजानां समूहान्याश्च वाससाम् ॥

वासभो गर्हभः समूहनी सम्भार्ज्जनी ।

नारदीयपुराणे—

अजारजः खररजस्तथा सम्भार्ज्जनीरजः ।

स्त्रियाः पादरजो नित्यं शक्नादपि हरौ शुचि ॥

बृहस्पतिः—

*पदौ शुची ब्राह्मणानामजाभ्यानाम् सुखं शुचि ।

शङ्खः—

गोपुरीषश्च मूषश्च नित्यं मेध्यमिति स्थितिः ।

देवलः—

गोशुक्लच्छुद्धदेशस्थं श्मशानादुद्धृतं शुचि ।

तेन यावत् श्मशानस्थितं तावदेवाशुचीत्यर्थः । •

मनुः—

त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।

अदृष्टमङ्गिर्निर्णिकं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥

जङ्घं नामेध्यानि खानि तानि मेध्यानि नित्यशः ।

यान्यधस्तान्यमेध्यानि देहाच्चैव च्युता मलाः ॥

ब्राह्मणानामिति चातुर्वर्ण्योपलक्षणम् । *अदृष्टमपवित्रतया स्वयमज्ञातं निर्णिकं प्रक्षालितम् । खानि छिद्राणि मेध्यानि स्पृश्यानि अमेध्यान्यस्मृश्यानि देहच्युता मला नखादयाऽमेध्याऽस्मृश्या इत्यर्थः ।

व्यभिचारादृतौ शुद्धिरिति—न स्त्री दुष्यति जारेण—

इत्यादि याज्ञवल्क्यादिवचनं रजसा स्त्री मन्नीदुष्टा इति मनुवचने मनोयद्दृष्टवैयर्थ्यभयेन तदेकवाक्यतया मानसव्यभिचारपरम् ।

* न पुनने—अधिष्ठाः फलः ।

नवां पृष्ठाणि मेध्यानि सर्कगात्राणि द्योषिताम् ।

अथवा—

कायिकव्यभिचारस्थले सर्वत्रैव सकलमुनिभिः प्रायश्चित्तोप-
देशाद्यथाविधिकृतप्रायश्चित्ताया अपि रज्जोयोगानन्तरमेव शुद्धि-
नियमविधायकम् । रजसा स्त्री मनोदुष्टेति मनुवचनसु मनो-
दोषे तस्माच्चशुद्धिर्यमिति ध्येयम् ।

मनुः—

चान्ध्या शुध्यन्ति विद्वांसो दानिनाकार्यकारिणः ।

प्रच्छन्नपापा जप्येन नदी वेगेन शुध्यति ॥

मरीचिः—

येषु स्थानेषु यच्छौचं धर्माचारश्च यादृशः ।

तत्र तं नावमुच्येत धर्मस्तत्रैव तादृशः ॥

गणपतिभट्टतनूजो गोविन्दानन्दपण्डितः श्रीमान्

समकृत सप्तोपार्थं सुधियां श्रीशुद्धिकौमुदीमेताम् ॥

सर्वार्थार्थामिने तस्मै गोविन्दाय नमो नमः ।

अत्रानुरागं धास्यन्ति यत्कृपाभिर्विपश्चितः ॥

इति श्रीगोविन्दानन्दकविकल्पणाचार्य

विरचिता शुद्धिकौमुदी

समाप्ता ।

विषयसूची

	पृ:	प०
अथर्वविमंद्शीचम् ...	४०	१
अधिकारिनिरूपणम् ...	८२	१
अथर्वशुद्धिः ...	३१४	१
अथर्वचन्द्रनिर्णयः ...	१८८०	३
अशीचकासननिरूपणम् ...	६	१
अशीचसङ्करः ...	३८	१
अशीचे विधिविषेधौ ...	१३	१
अशीचिकर्त्तव्यता ...	१४०	१
अस्थिसञ्चयनम् ...	१४४	१
अस्थिसञ्चयनप्रयोगः ...	१४८	१
अचम-ब्राह्मण्यनिरूपणम् ...	२१२	१६
आचमनपात्राणि ...	३४४	१
आचमनशुद्धिः ...	३३८	१
आचमनानुकाण्डः ...	३५२	१
आचमनापवादः ...	३५३	१
आचमने निषिद्धाव्यवस्था ...	३४५	१
आचमननिमित्तानि ...	३४७	१
उत्पातनिरूपणम् ...	२१६	६
उदकदानादिः ...	१२२	१
उदकशुद्धिः ...	२८७	१
एकादशाहृत्यम् ...	१५५	१

	पृ:	प०
कालाशुद्धिभिरूपणम्	१८०	१२
गर्भस्त्रावाशीचम्	४३	१
गुरुशुद्धिनिर्णयः	२०५	१०
चन्द्रशुद्धिप्रशंसा	१८८	५
जननाशीचम्	८	१
तैजसादिद्रव्यशुद्धिः	३०५	१
ताराशुद्धिनिर्णयः	२०३	२
दशाहकाल्यम्	१५१	१
हिराचमननिमित्तानि	३४८	१
पुंसवनादिकालनिर्णयः	२३८	१
प्रकृतानुसरणम्	५४	१
प्रेतकाल्यविवेचनम्	१०६	१
प्रेतपिण्डदानविधिः	१२८	१
प्रेतपिण्डदानप्रयोगः	१३४	१
श्रीचपादिशुद्धिः	३१०	१
बालत्वादिकालनिर्णयत्व	२२६	७
बालाशुद्धिनिर्णयः	२१	१
भूमिशुद्धिः	३०१	१
शृङ्गलशुद्धिः	३३४	१
मङ्गलाचरणम्	१	१
मलमासलक्षणम्	२६५	१
मासपदार्थनिरूपणम्	२५०	१

	पृ:	प०
मलमासादिनिषिद्धानि	२७०	१३
योजनसाधनप्रकारः	२११	२१
रविशुद्धिनिर्णयः	२०५	५
राहुदर्शने शुभाशुभनिरूपणम्	२१७	८
रक्तपाताशौचादिषु कर्मनिषेधनम्	१८७	११
वारप्रवृत्तिनिर्णयः	२११	६
विवाहे विहनक्षत्रवर्जनम्	२०६	१५
विष्टिनिरूपणम्	२०७	१५
विदेशस्थाशौचम्	३४	१
विवाहे मासशुद्धिः	२३१	१२
विवाहे वर्षशुद्धिः	२३०	१२
व्यतीपातादिवर्जनम्	२०८	६
शय्यादानादिप्रयोगः	१७४	१
शुद्धिसंस्कारनिरूपणम्	१	८
सद्यःशौचादि	६६	१
सद्यःशौचशब्दार्थविवेचनम्	७३	६
सपिण्डनाधिकारिणः	१०३	१
सर्वकाले गङ्गाम्बानविधिः	१८७	१२
स्यशौचम्	२८	१
स्नानशुद्धिः	३२४	१
स्वभावशुद्धानि	३५५	१

ऋषिनामानि ।

अङ्गिराः ७, ७।२४, १५ । २५, १४। २७, ४।४६, १५।४७, १५।५५, १६ ।

६७, १।८३, १४।८४, १३।१४२, १२ ।

अत्रिः ४७, ४।३५४, ४।३५७, ७।

आपस्तम्बः २४३, १५। २८१, १२। ३३८, ७-१८। ३४०, २।३४४, ५।

३५६, १२।

आश्वलायनः १२३, १०।१२७, ५।१४०, १ ।

उशनाः १७२, १८, ३४४, ७।

ऋष्यशृङ्गः ४, ६ । १४, १७ । २५, १ । २७-४। ३१, ५।८०, ३।८२, ८ ।

१३०।१७।२८२, ११ ।

काश्यपः २२२, ८ ।

कात्यायनः १४१, ११।१४४, १३।२४८, १०।२८१, ८ ।

काश्यपः ६, ८।७७, १६ ।

गोतमः ७, १५।३५, १०।३६, ५।८२, १।८४, ५।८४, १८।१२६, १० ।

गोभिलः १७८, २२ ।

छागलेयः ७५, १५ ।

जावालः १३, २। ५६, १६। ५८, १४ । ६७, १७। ८०, १५ । ११८, ८।

१८३, १७ ।

जाबालिः २७३, १६ ।

दक्षः ५, ८। ६, १६।६४, ८ । ६६, १४।७४, ३।१५६, ७।१६७, १५।१८२,

८।१८०, ८।१८२, १०।१८५, ५ ।

देवव्रतः १६४, २० ।

देवलः ८, ८ । ३४, ८। ३५, २। ३६, १७। १११, १८। १५५, ३। १८५, १२ ।
२१८, १२। ३००, १ । ३०१, २-१७। ३०३, ८। ३०७, १५। ३१०, १६।
३११, १५। ३१५, १३। ३१८, १। ३२८, १। ३४५, १। ३४७, १५। ३५३, ४।
३५८, ५।

नारदः ८२, १३ ।

पराशरः १०, १-६ । ६१, ४। ७१, -१ । ७२, १४ । ११७, ५ । २२०, १६।
३०३, १०। ३३८, १५।

पारस्करः २१, १३ । २२, १४। २४, १३। ६४, ४। १०४, ११ । १२३, २१।
१३०, १० । १३३, ६। १३८, १४ । १३८, ११। १७८, ११। २३८, १५।
२४३, १२। ३३८, १०।

पितामहः ७१, ६। २४२, १। २४४, ८। २४६, ५।

पैठीनसिः १०, १६। २४, ६। ३२, १०। १०३, १४। १२५, १५। १५५, ७।
१८२, १६। २४६, ८। २८५, १५। ३५०, १५। ३५३, ८।

प्रचेताः ८, १०। ११६, ६। ११७, १। ११८, २१। १२८, २। १३२, १७।

प्रजापतिः २८५, ८।

बृहगाय्यः ७६, १८।

बृहस्पतः ३०६, १०।

बृहद्विष्णुः २८८, १२। ३०८, १। ३१४, ५। ३१७, ६।

बृहन्ननुः २१, ८। ४१, १०। ७८, ७।

बृहन्नतिः ७, १। ३४, २। ४८, ६। ७१, १५। ७४, २। ८३, २। ८६, १०।
८८, ३। ८९, १। ४। ८२, ८। १६७, १८। १७८, १८। १८३, ८।
२७६, १३। २७८, १५। २८८, ६। ३०६, १। ३१७, १६। ३१८, १०। ३५८, १।

३०२, ५। ३०४, ४। ३०८, १८। ३१२, १। ३१४, १८। ३१५, ८।
३१८, १२। ३२८, ३-१७। ३४१, ५। ३४८, १।

लघुचारीतः १६, १६। १७, ६। १८, ७। १९, १७। २०, १३। २१, १२।
१०३, १३। १०४, ३८। १०२, ५। १०६, १०। १०८, ६। १०९, १८। १०८, ४।
व्याघ्रः २८५, ४।

योगियाज्ञवल्करः २८७, ७।

लौगाक्षिः ३११, ८।

वशिष्ठः ४७, ८। ५३, १। ६३, १। १४१, १७। २००, १। २१४, २। ३१७, १।
३१८, १७। ३४८, १। ३५५, ७-१८। ३५७, ४।

वाल्मीकिः ८८, २।

विष्णुः २८, १८। ३४, ४। ३५, १२। ३८, १२। ४८, १। ५४, १६। ६७, ७।
७४, १८। ७८, १८। ८०, १८। १११, ८। ११८, १४। १४८, १२।
१५२, १३। १८६, १। २१८, १५। २५४, ७। २८३, १। ३१०, १८।
३१२, ८। ३५२, ७।

व्यासः ३२, १६। ३३, १४। ४०, ७। ५४, ७। ७८, १०। ८३, ८। ८४, ६। ८८, १८।
२४५, २२। २८८, ११। ३०६, २८। ३४६, ६।

शङ्खः ४, ८। १३, १८। १५, ३। २२, ७। २५, ७। २६, १७। ३७, ३। ४०, १५।
६५, ३। ७३, १४। ७८, ४। ८८, ६। ८२, १६। ८४, १६। ८५, १८। ८८, ६।
१८०, ५। १८७, ११। २६३, १८। ३०५, १४। ३१०, २। ३१८, ६।
३४०, १५। ३४१, १२। ३५८, ३।

शाव्यायनः १७३, १। ३४६, १४।

शङ्खलिखितौ २४, ८। ५०, ६। १२३, १५। १३८, ४।

(८)

शातातपः ४६, १८।१४०, १२।१७८, १२।१८१, ८।१८१, १८।२१८, ७।
२७४, ८।३००, १४।३०८, १५।३१५, १८।३१८, १।३२०, १।३५२, ८।
३५५, १।

शाण्डिल्यः २६८, १।

शुनःपुच्छः १२८, ११।१३२, ७।

सत्यव्रतः २४५, १८।२७४, १।२८२, २०।

सम्बन्तः ८, ३।१०, १३।२०, ६।१४४, ११।३०३, १८।३४८, १०।

सुमन्तुः ५१, १४।११८, १८।३०२, १८।३४०, १२।३४४, १।

हारीतः १६, ११।४५, १३।४६, १२।५७, १२।७४, १४।१०५, ६।११२, १।
१३८, १६।१४३, १।१५३, १७।१७८, १७।१८३, १४।१८७, १८।
२४४, १४।२५०, ५।२५४, २०।२५५, १८।२६१, २०।२६२, १३।
२६५, २।२८३, १।२८१, ४।३१४, ८।३१८, ५।३२०, १६।३३७, १।
३३८, १५।३३८, १०।३४०, ५।

पुराणनामानि ।

- अग्निपुराणम् १०७, ८।१६०, १५।१८१, १२।१८५, १८ ।
 आदिपर्व १८७, १ ।
 आदिपुराणम् ८, १६ । ११, १८ । १८, ४-१५ । २८, १ । २८, २ ।
 ३३, १-२०।४०, ७।४३, २। ४४, १६।४५, १५ । ५२, १८।५६, १३ ।
 ५८, ४ । ६१, १-१२ । ६३, १५ । ६७, १३ । ६८, ५, १८ । ६८, १६ ।
 ७०, १०।७२, ८। ७५, ५। ७६, ५।७७, ५।७८, १२ । ८१, १।८७, १८ ।
 ८१, ३ । ८४, ७ । ८५, ३।८६, ५।१०६, ८।११०, १५ । ११२, ११ ।
 ११५, १।११६, ३, १४।११८, १।१२१, ३, १३। १२३, १८।१२४, १६ ।
 १२८, ५। १२८, ८ । १३२, ८-१८। १४३, ४ । १४४, २। १४५, ८।
 १४८, १३।१५१, १४।१७२, ३।१८०, १५।१८७, १२।१८८, १८ ।
 कालिकापुराणम् २, १८। ७४, १३। १७२, ३। १८०, १५। १८७, १२।
 १८८, १८।२४७, १।३१३, १०।
 कूर्मपुराणम् ८, १।८, ८।१३, ७।१८, ८।२१, २। २२, ३।२३, १८।२४, ३।
 ३०, ८। ३२, १६। ३८, २। ३८, १४। ४१, ७। ४३, ११।५४, २-१३।
 ५६, १। ५८, १४-१८। ६०, ५-१३-१८। ६२, ७। ७६, १। १५४, ६।
 १५८, १८।१८७, १ ।
 गण्डपुराणम् १८६, ५ ।
 नरसिंहपुराणम् ३१३, ६।३४२, ६१
 नारदीयपुराणम् ३५८, २० ।

पद्मपुराणम् १२०, १२६

बृहन्नारदीयपुराणम् ८३, ५।१८६, १०।

ब्रह्मपुराणम् ११, १५। २६, ७। ५२, १०। ५५, १५। ७६, १०। ७८, ६।
८८, १७। ८९, १८। ९३, १४। ९८, २०। १००, १३। २४३, २२। २४८, ८।
२५६, १८। २५८, ५। ३०८, ५। ३१२, १२। ३३७, ६। ३५८, १०।

ब्रह्माण्डपुराणम् ५, १३। १८७, १२।

भविष्यपुराणम् ३, १८। ५६, ४। १८७, १५। ३४३, २०।

भागवतम् ८५, १२। १०८, १६। १३३, ८। २२१, ८।

मत्स्यपुराणम् ४८, १२। ७४, १७। १२८, ८। १३८, १८। १६३, ४।
१६५, १२। १६७, ८। १६८, ३। १७२, १५। १७७, ४। १७८, ३।
१८२, १८। १८३, १२। १८४, १४। १८४, ८। २४३, १७। २८४, ८।
३५०, १०।

महाभारतम् १२७, १। १४३, ११।

मार्कण्डेयपुराणम् ११, १२। ८८, १३। १०३, २। १४३, ७। २७८, १८।

३०३, १८। ३०५, १७। ३५२, २। ३५६, ४। ३५७, ११।

वाराहपुराणम् १०७, १। १०८, ३। ११०, १। ११७, ६। १७७, ११।

वामनपुराणम् ७०, १। १८२, १। ३५६, १८।

वायुपुराणम् ११८, १६। २४८, ४। ३४८, १३। ३५८, ४।

वाराहम् १०८, ११।

विराटपर्व २६७, १०।

विष्णुपुराणम् ५७, ८। ८२, १५। ८६, ११। १०५, ४। १०६, १८।

१४२, १६। १८८, १५। २३५, १८। २४८, १३। ३४६, ७।

विष्णुसहस्रनामम्	२१४, १११
रामायणम्	८८, २११२४, २२११२६, ६११६७, ६१
लिङ्गपुराणम्	०२८६, १२१
शिवसहस्रनामम्	२८६, ६१
स्कन्दपुराणम्	१५३, ११

अन्यान्यग्रन्थनामानि ।

अगस्त्यसंहिता १४१,१।	काठकगृह्यम् २८०,१८।
अमरुकोषः २४८,१५।२४८,२।	कात्यायनगृह्यम् १४६,२२।
आश्वलायनगृह्यम् १३१,३।	काशीखण्ड ३५०,१८।
उपनिषत् २३,८।	कुशुमिः २८४,७।
कठब्राह्मणम् २७८,७।	
गृह्यपरिशिष्टम् १६,१३-१८।११८,१२।२२२,१।२४७,१२।२४७,२०।	
२७८,२१ ।	
छन्दोगपरिशिष्टम् ७,१४।१३,१२।६७,२०।१०८,१८।१११,१।	
११२,५।११३,८।११८,४।१२२,११।१२५,७।१४६,२२।	
१४७,१।१५६,२१।१६५,६।१८०,६।२४३,२०।२५४,४।३४३,१३।	
परिशिष्टम् ८४,१४।१३८,२।१४५,३।	
पाणिनिः २५७,१८।	
वैजवापयगृह्यम् ७४,१५।	
वीधायनसूत्रम् ३८,२१।	
भूरिप्रयोगकोषः १८१,१५।	
विष्णुधर्मः १२,७।	
विष्णुधर्मोत्तरम् ११,८।१८४,३।२३८,१।२४१,१४।२४५,८।	
२४७,१८।२५१,१८।२६६,१६।२८२,१७।२८३,१०।	
श्रुतिः २३६,५।२५५,१२।	
स्मृतिः २७३,२०।२७७,१।	

संग्रहकारनामानि ।

अनिरुद्धः	१३२; ३।
अभियुक्तः	१०१, ५।
भ्राधुनिकः	१००, ३।
गङ्गावाक्यावलीकारः	२१७, १७।
गौड़हर्षः	८८, १०।
नीलाम्बरभट्टः	२७५, ५।
ब्रह्मगुप्तः	२५५, १०। २६०, ११।
हर्षः	१०३, १७।
भोजराजः	१८, १३। २१५, १५।
रुद्रधरः	५३, १४। ७८, १७।
वाचस्पतिमिश्रः	३३, ११। ८७, ८।
विष्णारदः	८७, ८। १४५, ५। २७५, १४।
आद्यविवेककारः	१५, १८।
षट्त्रिंशन्मुनिः	६३, १३। ६८, १३।
हेमाद्रिः	२७५, ८। २७७, १।

संयज्ञग्रन्थनामानि ।

कल्पतर्कः ३३, १४ ।

कालमाधवीयः २६१, ६।३, ७३, १६।२, ७५, ८।२, ७७, १।२, ८०, १८।

कालचिन्तामणिः २७४, ८।२, ७५, ८।२, ७७, १।

दानकौमुदी १६०, १।

निर्णयामृतम् ८८, १८ ।

भीमपराक्रमः २२३, ७।२, २४, ५ । २२६, ७ । २२८, ७।२, २८, ८-१८ ।

२३०, ८।२, ६२, ४।२, ७४, ४।२, ७८, १८ ।

मदनपारिजातः २७३, २।२, ७५, ८ ।

मिताक्षरा २२, १४।४, ७, ४।६, ८, १३।१, ८२, १६ ।

रत्नमाला २३५, १४।३, ००, ८।२, १३, १।७।२, ५२, ८ ।

राजमार्तण्डः १८, १३। १८८, ४।२, ०२, १, ८ । २०३, १।७।२, ०४, १०।

२०५, ८।२, ०६, ७ । २०७, ३।२, ०८, १५ । २१०, ८-१८। २१४, १४।

२१५, ७।२, १७, १।७।२, २२, १६। २२३, २-१८।२, २४, १।२।२, ६, १३।

२२७, ७-१८ । २३०, ४-१२। २३१, १२ । २३२, ६। २३३, ७-२।

२३८, १८।२, ३८, ३।२, ४०, ७।२, ४३, ३।२, ५२, ४।२, ६१, ८-१७।

शुद्धिदीपिका १८७, १८ । १८८, १५ । २००, १६ । २०३, २-११ ।

२०६, १२-१५।२, ०७, १५।२, १०, ६।२, ११, ६।२, १२, १०।२, १५, २० ।

२१६, १३।२, २१, १६।२, २७, १५।२, २८, १।२, ३३, ६-१।

शुद्धिविवेकाः ३३, १०।३, ६, ११।८, ७, २।

श्राद्धचिन्तामणिः ८८, १८।८, ३.१८।

(१५

आह्वयविक्रमः १५, ७३३, १८८ ७५, ७५८७, २१ ८८, २०१ ८०, ११ ८४, ११

१००, ११२०१, १२१२३०, ३१२३६, १८८

समयप्रकाशः १६, ६१२८४, १०१

स्मृतिसागरः १८२, ३१

हारलता ३०, १८१२१, ८१३३, १०५२, १७५७, ८१

ज्योतिषग्रन्थानि ।

करणरत्नम् २१३, १४।

ज्योतिषम् २५७, १२। २५८, १२, १७। २६२, ८, २६५, १८। २६६, १।

२७०, २। २७१, १६। २८६, १७। २८५, ८।

ज्योतिःपराशरम् १६८, ८। २६५, १७। २७८, ३। २८३, १५।

द्वैतवक्त्रभा २०८, ११।

नष्टयात्रा २१५, ५।

पद्मपतिदीपिका २०६, ३। २१०, १। २११, १। २१२, ६। २२८, १६।

बृहज्जातकम् २०१, १५।

बृहद्यात्रा १८८, ३। २०१, ८।

ब्रह्मसिद्धान्तम् २५१, ३। २६५, १५।

योगयात्रा २३८, ८।

वराहसंहिता २१७, ८। २५१, ७। २७१, ८। २७६, १८।

सप्तयात्रा २०८, ६। २१४, १८। २८०, ५।

सूर्यसिद्धान्तम् १५५, १२। २०८, ६। २११, ८। २२५, ४। २३४, ४।

२४०, १०। २४६, ११। २६८, १६। २५२, १३। २५३, १४। २६८, २१।

स्वरोदयः २०३, ७।

होरासारः २०५, १। २२१, १। २४२, ७।

शुद्धिकौमुदीधृत व्यवस्थापकवचनानामकारादिक्रमेण
सूचिपत्रम् ।

अ ।

	पृः	पं०
अचतायां चतायां वा	८०	११
अचारलवचानाः स्युः	१४२	४
अचोभ्याणामपां नास्ति	२८८	२
अक्षुप्तबुद्धा ये बालाः	१२८	१८
अम्बाधानं प्रतिष्ठाञ्च	१६८	५
अयाज्ञा आगता आपः	२८८	८
	२८६	१८
अचाङःसु व्यतीतेषु	३५	३
	३६	१५
	१५५	४
अङ्गादङ्गात् सम्भवति	८३	५
अष्टिचनानायां कर्त्तव्यम्	११	१०
अजा गावो महिचक्ष	३०७	१५
अजातदन्तमरचे	२३	२०
अजातदन्तो मासैर्वा	२३	५
अजारजः खररजः	३५८	२१

	पृ:	पं०
अजीर्णोऽभ्युदिते वान्ते	१८१	१८
अतिचारं गते जीवे	२३८	२
	२३०	१
अतिचारं गतो जीवः	२२८	१७
अत 'जङ्घं द्वितीयास्तु	४०	१०
अत जङ्घं पतन्त्येते	७८	१६
अत जङ्घं स्वजात्युक्तम्	४३	५
अतिक्रान्ते दंष्ट्राहे तु	३४	१८
	७३	१२
अतीते सूतके स्त्रे स्त्रे	३७	४
	७३	१५
अतःपरं प्रहृष्टानाम्	२८	५
अथ चेन्नर्भसंयुक्ता	११७	१८
अथ तत्र वसेद्रात्री	३२५	१८
अथ पुत्रादिरामृत्य	११३	१२
अथानवेष्यमेत्यापः	१२२	११
अदन्तायान्तु यो जातः	८१	२१
अदन्तजन्मरक्षम्	२४	४
अङ्गिस्तु प्रकृतिस्थाभिः	३४१	५
अङ्गिस्तु प्रोक्षणं श्रौचम्	३१०	१७
अधःप्रय्यासनादीनाम्	१४२	१०
अधिमासके विवाहम्	२७८	१८

		पृ:	पं०
अधिमासे दिनपाते	२७६	२०
अध्यायनञ्च ग्रहचारकर्म	२४१	१५
अमतीतद्विवर्षसु	२८	२
अनन्यगतिकां नित्यम्	२८०	१८
अनस्थिसञ्चिते कश्चित्	६३	१६
अनस्थिसञ्चिते शूद्रे	६३	२०
अनस्थिसञ्चये विप्रः	६३	१८
अनाद्यं ब्राह्मणं दोनम्	६१	२,५
अनादिदेवतां दृष्ट्वा	२२३	३
अनिष्टे त्रिविधोत्पाते	२१५	२१
अनिर्हयाया गोः क्षीरम्	३२३	८
अनिलान्निशक्रवरुणाः	२१६	१८
अनुष्टुतेरुष्टुतेर्वा	३२४	१
अनुपनीतो विप्रसु	२६	२
अनूढभार्यः शूद्रसु	२६	१८
अनेन विधिना यत्सु	२४१	५
अनीरसेषु पुत्रेषु	५७	१०
अन्तर्हयाहे बालस्य	२१	३
		२२	१
अन्वक्रियाणां संप्रोक्ताः	१०२	८
अन्वजैः खनिताः कृपाः	३००	५
अन्वयानामाश्रितानान्त्रं	१५१	१८

	पृ:	पं०
अन्वोपान्तौ त्रिभौ त्रेयी	२५७	१३
अन्नं कुम्भश्च दातव्यम्	१७८	१६
अन्नं पर्युषितं भोज्यम्	३१८	१७
अन्वदेश्यतं ज्ञातिम्	३४	२
अन्वपूर्व्या गृहे यस्व	६५	११
अन्याश्च मातरस्तद्वत्	१०	७
अपि दाद्वग्रहीत्रोश्च	६८	१८
अपुत्रस्व च यां पुत्री	३१	६
अपुत्रायां मृतायान्तु	१०३	१५
अपुत्रा स्त्री यथा पुत्र—	८२	२१
अब्दमन्वुषटं दद्यात्	२८४	८
अभोज्यं प्राङ्पुराहारम्	३१८	१
अभावस्वादिनियतम्	८८	१५
अभावस्वाहयं यत्र	२६६	७
अभावस्वापरिच्छिन्नम्	२७०	१६
अभावस्वापमतिक्रम्य	२६१	७
अभसा हेमरूप्यायः	३०६	२
अरसोऽनुदक्त्रे रात्री	३१७	१८
अर्कादिनिःसृतः प्राचीं	२४६	१२
अर्कोऽनुकूले शशिनि प्रशस्ते	२४२	१७
अर्धप्रवृत्तिमाचन्तु	३३५	७
अर्धमादहनं प्राप्तः	११३	८

	पृ:	पं०
अर्वाक् अस्मासतः स्त्रीषाम् ...	४३	१३
अर्वाक् संवत्सरादूर्ध्वम् ...	१८४	५
अर्वाक् संवत्सराद्यस्य ...	१७८	६
	१८५	१६
अस्यशीचा भवन्वेति ...	३११	२०
अवमाह् द्राहस्यर्षे ...	२१२	७
अवमं तद्धारदिनम् ...	२१३	१५
अवषट्कारहोमश्च ...	२८२	१२
अविभक्ता विभक्ता वा ...	८८	७
अशीतिभागो वृषिः स्वात् ...	२४१	१
अशीत्वर्षश्च शिरसि ...	११८	१३
अशुच्यशुचिना दत्तम् ...	१३६	१५
अशुचिर्न महामाया— ...	१८७	१३
अशीचं स्वात्त्रयहं तेषाम् ...	७२	८
	७८	११
अशीचन्तु प्रवक्ष्यामि ...	५	८
अशीचकासादित्रेयम् ...	८	१०
अशीचमध्ये यज्ञेन ...	१४३	५
अशीचान्ताद्वितीयेऽङ्गि ...	७४	१६
	१६३	५
असगोत्रः सगोत्रो वा ...	८७	११
असंक्रा न्तमासोऽधिमासः ...	२५८	१३

	पृ:	पं०
असंक्रान्तमासोऽधिमासः	२७२	३
असंक्रान्तोऽपि कर्त्तव्यम्	२८७	११
असंस्कृती न संस्कार्यौ	१८०	४
अस्तंगते तथादित्ये	१७१	७
अस्तमिते भृशुंपुत्रे	२३०	६
अस्नात्वा चाप्यहुत्वा च	६४	८
अस्थिसञ्चर्यनादूर्द्धम्	६४	१
असृष्टस्रग्भर्त्सने वार्त्सने	१८३	१८
	३२६	१३
अस्यां यो जायते पुत्रः	८१	११
अहन्यहनि यच्छ्राद्धम्	१७८	१५
अहन्येकादशे नाम	२४३	५
	२८०	१२
अङ्गि शीचं यथा प्रोक्तम्	३३६	८

 आ

आग्नेयन्तु यदा ऋक्षम्	२५८	६
आचम्याथाग्निमुदकम्	१३८	२०
आचार्यं स्नुपाध्यायम्	८०	६
	१००	८
आजन्मनसु चूडान्तम्	२८	२
	३२	२

		पृः	पं०
आज्यं दधिमधुशिशिरम्	...	१०८	१०
आज्यं विना यथा तैलम्	...	८१	१५
आतपार्थं ततःकृत्रम्	...	१७७.	१८
आतुरा तु यदा नारी	...	४७	१६
आतुरे ज्ञानसंप्राप्ते	...	१२६०	१२
आत्मत्यागिनः पतिताश्च	...	७८	१८
आत्मानं धर्मैक्यस्य च	...	६४	१६
आत्रिपक्षाद्देवैव	...	११८	१०
आदन्तजन्मनः सद्यः	...	२३	२
आदन्तात् सोदरे सद्यः	...	३२	१७
आदावन्यस्य दत्तायां	...	५८	५
आदौ वस्त्रञ्च प्रक्षाल्य	...	१२३	१८
आद्यं भागद्वयं यावत्	...	४०	८
आद्यं स्यात् सर्वदानानां	...	२८४	८
आद्यपादे विवाहे च	...	२०७	१०
आपःशुद्धा भूमिगताः	...	२८८	४
आष्टिके पिष्टकृत्ये च	...	२४२	२
आमपात्रेऽन्नमादाय	...	११२	६
आममांसं घृतं चौरुम्	...	३१८	१७
आरक्षानाञ्च सर्वेषाम्	...	३२३	१०
आर्यम्यादिचतुष्क —	...	२१६	१४
आर्पकमेण सर्वे न्व	...	१५४	०

		पृ:	पं०
आश्वयुजाश्च ज्ञान्यायां	...	२३६	१८
आषाढे धन्वधान्य—	...	२३१	१३
आसवं बलुना देया	...	१०७	८

३।

व्रतः सम्प्राप्यते स्वर्गः	...	१०६	२०
व्रतं भुङ्क्ते महाराज	...	८८	६
वृहस्पतिं मरुतं येषां	...	७७	६
वसुधैव कुटुम्बकम्	...	२४४	२१
		२५०	६
		२५५	१८
		२६५	३
वन्द्यमगान् पापान्	...	२०६	१३

७।

उच्यतेः स्वर्गही	...	२०५	१४
उच्छिष्टं मानवं क्षुद्रा	...	३४७	१
उच्छिष्टेन तु संसृष्टः	...	३१७	१२
उत्तरायणमते दिवाकरे	...	२३८	२०
उत्तीर्ष्यान्मानि वासांसि	...	१२७	६
उत्सववन्धुरिकृपादा	...	८६	१८
उत्कृष्टायामिहूपाय	...	३०	२

		पृ:	पं०
उदक्याया श्रमिः सृष्टम्	...	३१६	१६
उदक्याश्रीचिभिः स्नायात्	...	३	१२
		३२७	१५
उदयादुदयं भानोः	...	१५५	८
		२४०	११
उद्धृताद्यापि शुध्यन्ति	...	२८८	४
उद्यतैराहवे शस्त्रैः	...	७१	१०
उद्यान-विद्यागृह	...	२८६	३
उपसृष्टाशुचिसृष्टम्	...	३२७	१८
उपाकर्मणि चीमर्गे	...	३२५	१२
उभाभ्यामपरिज्ञाने	...	६८	१४
उरुभ्याञ्च शतं दद्यात्	...	११८	१७

ज।

जङ्गा दक्षिणमार्गि	...	२३१	१७
जनद्विवर्षं निखनेत्	...	२७	१३
		१२१	१२
जनत्रिवर्षके प्रेते	...	२४	१६
जङ्घे संवत्सरादाद्यात्	...	३५	५
जर्षासूत्रेषु संवेद्य	...	११८	१६

	पृ.	पं०
ऋक्षेकमन्दिरगती
	२२२	१०
	२८५	१८
ऋग्वेदवादात् साध्वी स्त्री
	८३	११
ऋत्विजां दीक्षितानाञ्च
	६६	११
ए ।		
एकत्वं सा गता यस्मात्
	५२	१६
एकपाकेन वसतां
	८८	४
एकमाता इयोर्यत्न
	५८	७
एकरात्रमग्नीचं हि
	५५	१७
एकशाखां समारुढः
	३२८	२
एकस्मिन् सावने त्वङ्गि
	२१४	१५
एकस्मिन्नेव वर्षे चेत्
	२७३	१७
एकस्मिन्नपि वर्षे चेत्
	२७४	५
एकसंज्ञी यदा मासी
	२६१	१५
एकस्तोयाञ्चलिख्येके
	१३२	८
एकादशी द्वादशी च
	२१४	१२
एकादशाहे प्रेतस्य
	१६४	२१
एकायने यदि स्याताम्
	२७०	३
एना लिङ्गे शुदे तिस्रः
	३३५	१८
एकाहात् चतुर्ये षड्भिः
	६२	१०

		पृ:	पं०
एकाहान्नाह्नयः शुभेत्	...	६	१७
एकाहिन तु'षस्मासाः	...	२५४	२
एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यम्	...	८८	११
		८८	१२
		१७६	११
एकोनविंशतेरर्वाक्	...	४७	७
एतच्छीचं गृहस्थानाम्	...	३२६	१३
एतच्छीचं द्विजातीनाम्	...	३३६	७
एतेषां पतितानाञ्च	...	८१	१४
एवमर्द्धतीयानां	...	२६६	४
एवं कृते मृतभ्रान्त्या	...	१२१	४
एवं कृत्वा बलीन् सर्वान्	...	१४६	१
एवं मातामहाचार्य—	...	१२३	१
एवं शूद्रोऽपि सामान्यं	...	१७७	५
एवं सूर्यं नमस्कृत्य	...	३५०	११
एष एवागृहीताग्नेः	...	११५	७
एषामभावे सर्वेषाम्	...	८६	१४
एष्टव्या बहवः पुत्राः	...	१६५	१७

२८)

	पृ:	पं०
श्री ।
श्रीडुम्बराणामस्तेन	...	१०५ १०
श्रीरसो धर्मपत्नीजः	...	८० ७
श्रीरसः क्षेत्रजश्चैव	...	८२ १२
श्रीरसः पुत्रिकापुत्रः	...	१०१ १४
श्रीषधं तैलमजिनम्	...	१८ १८

क ।

कटी कषाये ताम्बूले	...	२५३ १८
कदली लवली धात्री	...	१४० १८
कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठ—	...	२३८ १८
कन्यास्ये च रवौ वृत्त	...	२४६ २१
कन्दुपत्रं खेहपत्रं	...	३२० ७
करकचा मृत्युयोगाश्च	...	१८८ ७
कर्णवेधे विवाहे च	...	२०६ १६
कलायकालेशाकश्च	...	१४० १४
कल्पपादपेदानश्च	...	२८४ ११
कामतस्तु निरीक्ष्यैव	...	३४० १८
कार्तिकादिषु मासिषु	...	२७५ ६
कार्तिक्यामयने चैव	...	१६५ ७
कार्थं न सिध्यति मुखे	...	२०८ २
काषायवासाः कुरुते	...	३१२ २१

	• पृ:	पं०
कुर्यादाचमने स्पर्शम्	३५२	३
कुलद्वयेऽपि चोक्तने	८६	१६
कूपे विष्मूतसंख्ये	२८८	१६
कृतमोदनशक्नादि	१३	१६
कृतोदकान् समुत्तीर्षान्	१२६	१७
कृत्वातिचारं यदि	२२८	१०
कृत्वा तैर्निहतभ्रंस्तान्	८१	४
कृत्वाकादधिकं श्राद्धं	१७३	२
कृमिकीटपदक्षेपैः	३०१	११
कृष्णे बलवती तारा	१८८	११
कृत्वानि च सूक्तानि	३१८	७
केशकीटगवाघ्रातं	३१६	६
केशकीटाद्युपहतं	३१५	२१
केशानां यावती संख्या	१५३	६
केषु केषु च कार्येषु	२०८	२
कृष्यादाय नमस्तुभ्यम्	११६	१७
क्रीणीयाद्यस्वपत्यार्थम्	८२	३
क्रीतस्तु ताभ्यां विक्रीतः	८०	१३
क्रीधात् प्रायं विषं बद्धिम्	८१	६
क्रीचो भिन्नः शवश्चैव	२८८	२०
क्षतेन म्रियते यज्ञः	७८	८
क्षत्रियश्चैव वृत्तिस्यः	३२३	१६

			पृ:	पं०
क्षान्त्वा शुध्यन्ति त्रिहांसः	∴	...	३६०	७
क्षारेण शुद्धिं कांस्वस्य	३०५	१६
क्षेत्रस्यमुद्गतं वारि	३२४	१०

ग ।

गङ्गातोये तु यस्यास्त्रि	१५०	११
गङ्गां प्राप्य सरिच्छेष्टाम्	१५३	११
गच्छेत् प्रदक्षिणाः सप्त	११६	१५
गण्डादौ गण्डकान्ते च	२१०	२
गण्डूषं पादशौचञ्च	३०७	४
गतो न जीवेत्	२१०	४
गरवणिज्ज विष्टि	२०८	७
गर्भमासान्विते युग्मे	२३०	२०
गर्भस्नुतावहोरात्रम्	४३	१६
गर्भस्नुत्यां यथामासम्	४४	२१
गर्भाधानादिसंस्कारैः	७	८
गर्भाष्टमेऽष्टमे वाद्ये	२३	१६
गर्भे बार्धुषिके काले	२८७	१३
गर्भे यदि विपत्तिः स्यात्	२२	१५
गर्भासभुजवर्णांसि	१३१	११
गर्वाभ्रातानि कांस्वानि	३०७	२
गुरुमाचिप्य विप्रञ्च	१८८	१३

	पृः	पं०
गुरुः करोति शिष्याणाम् ...	५५	१३
गुरोरस्ते पतिं हन्यात् ...	२२०	८
गुरौ हरिष्ये न विवाहमाहुः ...	२२३	१८
गुर्वन्तेवास्वनूचान— ...	५६	१८
गुर्वादित्ये गुरौ सिंहे ...	२२१	१७
गुर्वादित्ये दग्नाहानि ...	२२४	१८
गृहप्रवेशं गृहकर्मण्यात्नाम् ...	२४२	८
गृहगृहिं प्रवक्ष्यामि ...	३०३	२०
गृहीत्वा गां सुवर्षश्च ...	१५२	३
गृहदाहे समुत्पन्ने ...	३१४	३
गृहीतशिश्रुसोत्याय ...	३३४	२
गृहे प्रकृत्य उत्पन्नः ...	८०	८
गृहेष्वजातिसंवेशे ...	३०३	२
गोकुले कन्दुशालायाम् ...	३५५	३
गोघ्रातेऽन्ने तथा केश— ...	३१४	१८
गोत्रनामानुवादादि ...	१२५	८
गोपुरीषश्च सूत्रश्च ...	३५८	४
गोहेऽमरेष्यार्कं —, ...	२०४	१२
धन्यैर्यस्मिन् पवित्रे तु ...	३४०	१२
धहे रवीन्द्रोरवनि— ...	२१५	१६

३२)

			पृ:	पं०
	घ ।			
घृतं दधि तथा क्षीरम्	३२०	२
घृततेलसंमायुक्तम्	११०	२
घृतेनाभ्यक्तमाप्लाव्य	१०८	२०

च ।

चक्रवत् परिवर्त्तं	२४४	१०
			२५६	२
			२८७	७
चतुर्थे पञ्चमे चैव	१४७	१६
चतुर्थे ब्राह्मणानान्तु	१४४	२
चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यम्	८	४
चतुर्भिर्व्यवहारोऽयम्	२३४	७
चन्द्रबलेन विहीनः	१८८	५
चरणानि शिरः पुच्छम्	१६५	१३
चरुणां सुक्-सुवाणाञ्च	३१०	१५
चर्मतेजसपाषाण	३४४	२
चाण्डालकृतकूपेषु	३००	६
चाण्डालपुङ्गवस्त्रेच्छ —	३३३	२
चाण्डालभाण्डसंस्पर्शम्	३००	१०
चाण्डालश्वपचैः स्पृष्टे	३२५	१६

	पृ:	पं०
चाण्डालान्निरमेध्यान्निः	१११	१८
	३५८	१४
चाण्डालैरथवा चारैः	७८	४
चान्द्रो मासो ह्यसंक्रान्तः	२६५	१५
चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः	२५१	४
चूडोदितर्क्षसुदयक्षणम्	२३३	१२
चैलवक्ष्मिणां शुद्धिः	३११	१
चेष्टितं बालवृद्धानाम्	३५६	२०
चैत्यवृक्षचितिर्यूपः	३२७	३

ज।

जननेऽप्येवमेव स्यात्	८	५
जन्मनक्षत्रगणनः	२०४	८
जन्मनि भानौ विधवा	२०५	८
जन्ममासे च पुत्राख्या	२३२	८
जन्मराशिगतचन्द्रः	२००	२
जन्मराशिः शुभः सूर्यः	२०५	६
जन्मर्षे जन्ममासे च	२३२	७
जन्मसप्ताहरिपफाह	२१७	१०
जन्मसम्पत् विपत् क्षेम	२०३	८
जन्माष्टजायान्त्वख	२२१	१२
जन्माष्टमहादशमः	२०५	१८

	पृ:	शं०
अश्वीदये जन्मसु तारकाद्यु	२३२	१७
अलमेकाहमाकाशे	१३६	१५
अलंस्यापि महाराज	१८८	५
अलान्युद्वन्धनभ्रष्टाः	७७	१०
अलान्ययेष्वन्येषु	२८८	१३
अलौकां बृहपादश्च	२	१६
	१८८	७
जातकर्षाणि थष्ठादम्	२८४	१८
जातश्राद्धे न दद्यात्	१८	७
जातिकालस्य पार्थिवम्	७८	१८
जाते कुमारे तदहः	१८	८
जाते पुत्रे पितुः स्नानम्	१०	१२
जानुजङ्गे तथा पादौ	१३१	१३
जानूर्ध्वं जले तिष्ठन्	३४५	१८
जानूर्ध्वं क्षतजे जाते	२	१३
	१८७	१७
जान्मघः ज्ञानभाषं स्यात्	३२८	१८
जामातुः श्वशुराः कुर्युः	८५	४
जीवार्कभौमवाराश्च	२१०	१८
ज्येष्ठेन जातमात्रेण	८६	१५
ज्येष्ठे गहननीतिघ्नः	२३८	१२
ज्येष्ठमानं तथा वङ्गिन्	११५	१७

(३५)

ड।

डिम्बाग्रनिहतानाञ्च	७३	. २
डिम्बाहवे विद्युता च	७१	१५

त।

तक्ष्णं दारुशृङ्गास्थीम्	३०८	२०
ततः कालवशात्तत्र	५२	१३
ततः छात्वाङ्गुलिस्पर्शम्	३४३	१८
ततः प्रभृति वै प्रेतः	१०५	७
			१८३	१५
ततः प्रभृति संक्रान्ती	१८३	१०
ततः शेषाणि कन्यायाः	२३४	१३
ततश्चोत्तरपूर्वस्याम्	१२८	१०
ततश्चोद्दिश्य पितरम्	१६२	२
ततोऽवनेजनं दद्यात्	१२८	१५
ततो वाग्दानपर्यन्तम्	२८	४
ततो यज्ञीयवृक्षाणां	१४६	३
तत्पृष्ठे प्रस्तरैर्द्धान्	१२८	१४
तत्स्थानाच्छनकोर्नीत्वा	१४६	८
			१४८	१४
तत्र दद्यात् सुवर्णञ्च	१८	५

			पृः	पं०
तत्र लोकाहितार्थाय	१०७	४
तदभावे पलाशोत्थैः	११८	२
तद्दृष्टं अपयित्वा तु	३१६	१०
तमतिक्रम्य तु रविः	२६५	४
तर्ज्जन्मङ्गुष्ठयोगेन	३४३	८
तस्मान्निधेयमाकाशे	१३८	१८
तस्मिंश्च भ्रजते मासि	१६	८
तस्य त्रिरात्रमाशीचम्	७७	१
ताः पूर्वा मध्यमा मासि	८७	३
तापनं घृततैलानाम्	३१८	२
ताम्बूलपात्रे यत्तोयम्	३१८	१८
ताम्बूलं वा फलं वापि	१८३	२
तान्नायः कांस्य रैत्यानाम्	३०५	८
तारावलेन कर्त्तव्यम्	१८८	१३
तारास्तत्र न गण्यन्ते	१८८	८
तिथ्यङ्ग वेदैकदशोनविंश	२०६	२०
तिथ्यन्तद्वयमेकः	२१२	१७
तिथ्यर्धे प्रथमे पूर्व्यः	२६३	१६
तिलमिश्रान्शु दर्भेषु	१२८	११
तिलसर्पिर्गन्धुञ्जीरैः	१२८	१६
तीर्थयात्रां विवाहश्च	१२५	२०
तीर्थस्नानावाहनं कृत्वा	११०	४

	पृः	पं०
तीर्थे विवाहे यात्रायाम्	३३३	१५
तुलादि षड्दशमीत्यङ्गाम्	२३४	८
तूल्निकासुपधानञ्च	३११	१६
द्वितीया-दशमीशेषे	२०७	१६
ते निनीयोदकं सर्वे	१२७	२
तैजसानां मणीनाञ्च	३०५	७
तैलाभ्यङ्गो बान्धवानाम्	१४३	८
तोयार्थन्तु ततो गच्छेत्	१२८	२
त्यजेत् पर्युषितं पुण्यम्	२६८	१३
त्रयोदशं यच्छति वायु मासम्	२७४	१०
त्रिकोणजायाधनलाभराशी	२२८	२
त्रिपिण्डमाचरेच्छावम्	१७२	१७
त्रिप्रकाराः क्रिया स्त्रिताः	६७	१
त्रिरात्रं श्वन्मुमरणे	५४	१३
त्रिरात्रमसपिण्डेषु	५६	२
त्रिरात्रेण विशुध्येत	७	२
त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य	२६	१३
त्रिंशद्भूक्तं कथितम्	२४८	१४
त्रिंशता तिथिभिर्मासः	२५३	१५
त्रौस्तु दद्यात्पृतीयेऽङ्गि	१३३	८
त्रीणि देवाः पवित्राणि	३५८	८
त्रयस्त्रयं नाम यदेतदुक्तम्	२१२	११

	पृ:	पं०
ब्रह्मशास्त्रीचे द्वितीयेऽङ्गि	१४४	४
ब्रह्मशास्त्रीचे निवृत्ते तु	१४४	५

द ।

दक्षिण्यु करं कृत्वा	३४२	७
दक्षिणाभिसुखैर्विमैः	१२४	१५
दक्षिणेन मृतं शुद्धम्	१११	६
दग्ध्वा शवं ततस्त्वेवम्	११७	२
दत्तात्मा तु स्वयं दत्तः	८०	१५
दत्ता नारी-पितुर्गोहे	३३	२-१५
दत्तानां चाप्यदत्तानाम्	३०	१५
दन्तरत्ने समुत्पन्ने	१८७	१५
दन्तलम्बे फले मूले	३५४	१४
दन्तलोभाद्यष्टमेन	१३१	१५
दधि क्षीरघृतं गव्यम्	१४१	४
दधिक्षीर घृत	१४४	४
दधि भक्ष्यञ्च शूत्रेषु	३१८	१२
दधि सर्पिः पयः क्षौद्रे	३१८	६
			३५७	१७
दयितं चान्यदेशस्थम्	८३	१५
दर्शाहर्षचान्द्रः	२५१	८
दर्शावधिं चान्द्रसुगन्ति	२५२	८

		पृः	पं०
दशाहात्तु परं सम्यक्	२०	७
		१५८	२०
दशाहाभ्यन्तरे यस्य	१५	८
दशाहाभ्यन्तरे बाले	२१	८
		४१	८
दशाहेन सपिण्डास्तु	४८	३
दशैकादशवारान् वा	४७	१८
दहनं खननं भूमिः	३०१	१८
दानं प्रतिपद्यो होमः	४	७
		१३	१८
दानमाचनं होमः	३४६	१५
दाने विवाहे यज्ञे च	६६	१३
दापयेत् क्षेपभावेन	१०७	२
दास्यो दासाश्च यत्किञ्चित्	७०	१३
दिवसे दिवसे पिण्डः	१३३	१
दिवाकरकरैः पूतम्	२२०	१४
दिवाकीर्त्तिसुदक्षाश्च	३२७	८
दिवा च सर्व्यदा रात्री	१८५	६
दुर्षसं क्षपयित्वा तु	१०६	१५
दुष्टे मुक्तेऽभ्यतीते च	१८८	१
दुहिता पुत्रवत् कुर्यात्	८३	० ८
		८५	८

	पृ:	पं०
देवे पितॄणां आचि तु	४	४
	१४	१८
देवयांता विवाहेषु	३३३	१२
देवन्नत वृषोत्सर्ग	१६८	६
देवाश्च पितरश्चैव	११	१६
देशान्तरसृते तस्मिन्	८३	८
देवद्रोण्यां विवाहे च	३१७	२
द्वात्रिंशद्भिर्गतैर्मीर्गैः	२६७	५
हाभ्या मूर्ध्नि सरक्तानि	३११	८
हाभ्यान्तु पतिते गेहम्	३०३	१६
द्विजन्मनामयं कालः	२६	५
द्विजस्य मरणं वेद्य	३०३	१२
द्विपञ्च नवसप्ताय	२०५	१२
द्विराग्निमाना ऋतवः	२३४	१८
द्विहायनीभिर्धन्याभिः	१६८	१२
द्यूजन्मरिपुलाभख	२००	१०
ध ।		
धटकन्यागते सूर्ये	२७२	२०
धर्मविहृष्टिषां हस्तम्	३३६	१८
धूमिज्ञारे तथा वान्ते	२	१५

		पृ:	पं०
न कदाचित् सगोत्राय	...	८८	२१
न कुर्यान्मलमासे तु	...	२८५०	६
न क्षत्रमपटुकिरणम्	...	२१४	२०
न क्षत्रसत्राख्यनयनानि	...	२४७	१८
न स्त्र-दन्त-तनूज-त्वक्	...	३०१	१५
न गच्छन्न शयाभय	...	३४५	४
नग्न्नं देहं दहेन्नैव	...	११६	७
न जन्ममासे न च चैत्र--	...	२३२	१३
		२४०	२
न जानाति दिनं यस्त्र	...	१२०	१३
न त्यजेत् सूतके कर्म	...	६७	२१
नद्यः कूपतडागानि	...	२८८	१६
नदीमध्ये समाथसु	...	११२	१२
नहिःपक्तम्	...	३२१	५
न पादौ धावयेत् कांस्ये	...	३३८	२
न बहिर्जानुस्त्रवयाः	...	३४५	१३
न ब्रह्मचारिणुः कुर्युः	...	८०	२
न ब्राह्मणो दहेच्छूद्रम्	...	६१	१६
न मन्त्री न विधिवैव	...	१८७	१६
न मृदं नोदकं वापि	...	३३६	१६
न विप्रं स्त्रेषु तिष्ठन्तु	...	१११	८

	पृ:	पं०
न यात्रां न विवाहश्च	२८६	२०
न यावदुपनीयेत	३३६	४
न रक्तमुक्कनं वासः	३१३	७
नरपणं दहेन्नैव	११८	१७
न स्नातमात्रगमनो-	२३३	२१
न स्पृशेयुमिमामन्ये	७	१८
न स्वधाञ्च त्रयुञ्जीत	१३०	१८
नागानां विप्रियं कुर्वन्	७६	१३
नाङ्गीषष्टा तु नाचद्रम	२५२	१४
नानीषधिः कराः स्त्रीणाम्	३५६	१३
नामेरुर्हमधो वापि	१८८	६
नारं स्पृष्ट्वास्थि सञ्चेहम्	६३	५
	३२८	२
नारिकेलफलञ्चैव	१४१	६
नाद्र्मेवाञ्चवसनम्	३१३	१६
नार्व्याक् संवत्सरात्	१७२	१८
नाश्रीचं प्रसवस्यास्ति	३४	८
नास्मात् परतरः कालः	८८	१५
नित्यनैमित्तिके कुर्यात्	१६७	२०
नित्यश्राद्धमदेवं स्यात्	१७८	१७
नित्यस्य कर्मणो हानिः	७०	२
	१८२	१२

		पृ:	पं०
नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि	...	१७८	१८
		२७८	१५
नित्यं शुद्धः कारुहस्तः	...	३५५	११
नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां	...	३५५	१६
नित्योदितानि कन्धाणि	...	१८५०	१
निमन्त्रितेषु विप्रेषु	...	६८	८
निवृत्तचूडके विप्रे	...	२३६१२	२४१८
निवृत्ते कच्छहोमादौ	...	६८	६
निरंशं दिवसं विष्टिम्	...	२१०	७
निरन्वये सपिण्डे तु	...	१००	१८
निर्हंशं मलिनं जोषम्	...	३१३	११
निर्हंशं घ्रातिमरणम्	...	३४	११
निर्यासानां गुड़ानाच्च	...	३१०	२
निलोपं काञ्चनं भाण्डम्	...	३०५	२
निष्ठीविते तथाभ्यङ्गे	...	३४८	१३
नीलीप्ररोहणं क्षेत्रं	...	३०२	१८
नीलीरक्तं यदा वासः	...	३१३	४
नील्या चोपहतं क्षेत्रे	...	३०२	१६
नेत्रेतीव्यन्तमादित्यं	...	२१८	१६
नेहेतात्र विशेषज्यां	...	१६	१८
नेमित्तिकानि काम्यानि		१६०	१३
		१८२	८

			पृ:	पं०
नैमित्तिकमयो वच्चे	११	१३
			२७८	१६
नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्याः	३३३	३
न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं	३३४	१२
—				
प ।				
पञ्चदशेऽपि संक्रान्तिः	२६५	१८
			२७७	१४
पञ्चिजम्भं गवाघ्रातम्	३१४	१३
पञ्चिणी योनिसम्बन्धे	५४	७
पञ्चौ पूर्वापरौ	२४८	१
पञ्चके पञ्च षष्ठे षट्	१३२	११
पञ्चधा वा चतुर्धा वा	३०१	२०
पञ्चभिः स्रपयित्वा तु	११७	६
पञ्चमस्थानगद्यन्द्रः	२००	४
पञ्चमे पञ्चमे वर्षे	२६७	११
पञ्चम्यामचिरात्	२०४	१
पणो देयोऽवकुम्भस्य	२४०	२०
पतितं स्रतिकोदक्याम्	३२८	१६
पतितानां न दाहः स्यात्	८१	१२
पतिताम्यश्मपाकेन	४८	७
पतिप्रदो विना नान्यैः	१०३	१७

			पृः	पं०
तेः शूद्रा तु संसृष्ट्या	८	१३
त्युभिन्नतिथौ साध्वी	८२	१४
त्रं पुष्यञ्च ताम्बूलम्	१८८	३
न्यानसु विशुद्धान्ति	३०४	५
रकीयनिपानेषु	३२४	१८
योऽनुवृत्तसारञ्च	१४०	१६
रतः परतः शुद्धिः	४०	१५
रदारान् हरन्तश्च	८१	२
रपूर्वांसु भार्यांसु	५७	१३
रवदृष्टनौ नेष्टौ	२१६	२०
रश्वादभ्युदितो बालः	२१५	८
रश्चिमेऽस्तं प्रागुदयः	२२६	५
पादौ शुची ब्राह्मणानां	३५८	२
पापाख्या तु त्रिविधा	२०३	१४
पापात् सप्तमगः शशी	२०२	२
पार्व्ये त्वष्टकाश्राद्धे	२४३	१३
पाषण्डमाश्रितानाञ्च	८०	१२
पिण्डदानोदकं तस्याः	८२	१०
पिण्डर्तेश्चहरश्चैषां	८०	१६
पितृमातृसपिण्डैस्तु	८७	६
पितर्युपरते पुत्रः	१८३	१८
पितुः पुत्रेण कर्त्तव्यां	८२	१७

	पृ:	पं०
पितृर्वरस्य ततः •	२८	७
पितृर्मातुःस्वसुःपुत्राः	५८	१८
पितृर्वेत्सनि या नारी .	६५	७
पित्रे रात्राहनी मासः	२५३	१८
पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वां	८६	१२
पुत्राः कुर्वन्ति विप्राय	८६	८
पुत्राभावे सपिण्डासु	८३	१२
पुत्रेष्वैव तु कर्त्तव्यम्	१०४	४
पुत्रेषु विद्यमानेषु .	८०	४
पुरुषो मृत्युकाले तु	१०८	१२
पूरयित्वाऽवटं पङ्क—	१४७	८
पूर्वसंकल्पितार्थे वा	६७	६
पूर्वाः क्रियासु कर्त्तव्याः	८७	८
पूर्वेद्युर्वाधिकं आहम्	२८१	२१
पृथक्चितं समारुह्य	८४	६
पौत्रः प्रपौत्रः पत्नो वा	१०१	२१
पौषादिचतुरो मासान्	२१५	८
पौषे कृष्णाष्टकायां तु	२४३	२१
प्रक्षाल्य पादौ विप्रस्य	१७७	१२
प्रक्षाल्य मृगमये भाण्डे	१४६	७
प्रतिगृह्य द्विजो विद्वान्	१७१	२
प्रत्यञ्जं द्वादशे मासि	२८७	५

	पृ:	पं०
प्रत्यहं चालयेद्वस्त्रम्	३११	१४
प्रत्यादित्यं न मेहेत	३४८	२
प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा	३३८	२
प्रथमे दिवसे देयाः	१३३	७
प्रथमेऽब्दे तृतीये वा	२४३	१
प्रथमेऽहनि यो दद्यात्	८७	१६
प्रथमेऽह्नि तृतीये वा	१४१	८
प्रभूते विद्यमाने तु	३२५	७
प्रमादादपि निःशङ्कः	७८	२
प्रमीतस्य पितुः पुत्रैः	८६	८
प्रमीती पितरो यस्य	१७०	५
	१८२	१
प्रयागे तीर्थगमने	१५२	१४
प्रयागे वपनं कुर्यात्	१५३	३
प्रयाणकाले च ततः	१८०	४
प्रयाति यावदाकाशं	१३२	२०
प्रवासे पथि वा दुर्गे	१८८	१८
प्रवेशनादिकं कर्म	१३८	२२
प्रसूते गर्भिणी यत्	३०१	३
प्राजापत्यं यदा ऋत्तम्	२५८	१०
प्रातःकालो सुहृन्नांस्त्रीन्	१८४	१०
प्रायगो न शुभः सौम्यः	२६७	२१

	पृ:	पं०
प्रारब्धे तु व्रते पश्चात्	२८६	१३
प्रेतः ज्ञातो गन्धमात्य	११०	१६
प्रेतनामान्तगोत्राभ्यां	१२५	१
प्रेतपिण्डं बहिर्दद्यात्	१२८	१६
प्रेतमुद्दिश्य यो दद्यात्	१६०	१७
प्रेतश्राद्धेषु सर्वेषु	१३१	२
प्रेतस्यास्थीनि गृह्णाति	१४६	५
प्रेतान्नमसपिण्डस्यं	६०	२
प्रेतीभूतस्य सततम्	१२८	८
प्रेतीभूतं हिजं विप्रः	६२	८
प्रेते राजनि सृज्योतिः	५६	१४
प्रीक्षणान्तृणकाष्ठञ्च	३०६	६
	३११	३

 व ।

बन्धुर्माता पिता चैव	३१५	७
बन्धीनामेकपत्नीनां	८५	१३
	१०३	७
बालभृगौ परिणीता	२२७	८
बालसंबर्धनं त्यक्त्वा	८३	३
बालस्वन्तर्दशाहे तु	२२	१०
	१८०	६

	पृ:	पं०
बालापत्याश्च गर्भिण्यः	७३	८
बालेन च समाक्रान्तं	३५५	८
बाले वा यदि वा वृद्धे	२८३	१६
बालो दशाहाभ्युदितः	२२६	१४
बाहुभ्याश्च शतन्दद्यात्	११८	१५
वृषः श्रोत्रक्षृतेर्लुप्तः	७६	११
हृहस्यती श्रीभन-	२०४	१६
ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा	८५	१
ब्रह्मचर्यं क्षितौ वासः	१४२	१३
ब्रह्मचारिणि भूपे च	६७	१८
ब्रह्मदण्डहता ये च	८१	१०
ब्रह्मशापहतानाश्च	७६	२
ब्राह्मं देवं तथा पितॄं	२३४	५
ब्राह्मचार्ये विपन्नानां	७२	१५
ब्राह्मणावसथे भूमिम्	३०४	१३
ब्राह्मणेनानुगतव्यः	६२	१५
ब्रीहिपाके च कर्त्तव्यम्	१८४	१

 भ ।

भर्तुः शुद्धा चतुर्थेऽङ्के	४६	२०
भवेत्सन्ध्यागतः पद्भ्यान्	२२६	१८
भक्षणा शुध्यते कांस्यम्	३०७	८

	पृ:	पं०
भागिनियोऽथ जामाता	१०२	५
भाण्डस्थितमभोज्यान्नम्	३१८	१३
भानीशंकरसंक्रान्तेः	२३४	१७
भार्यापिण्डं पतिः कुर्यात्	८५	१८
भासवानिरमाञ्जार	३३०	२
भिन्नकांसेऽथ योऽग्नीयात्	३०७	१३
भिन्नभाण्डगतं दुष्टम्	३२१	७
भूमिदीपान्नपानीयम्	१६१	१८
भूमिष्ठसुदकं शुद्धम्	२८७	११
	३४१	१२
भूशुद्धिर्माञ्जनाद्वाहात्	३०२	६
भूमैरन्तर्गतं कृत्वा	३२३	२
भोजनाहं तु संयुक्ते	६८	१७
भोजने दन्तलम्बानि	३५४	५
भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा	१०४	७
	१८४	७
भ्रातृभ्राता स्वयं चक्रे	८४	८
म ।		
मन्त्रिकाविप्रुषन्हाया	३५०	८
	३५८	६
मातृकासन्तातेर्धारा	३५७	८

	• पृ:	पं०
मन्त्रिकाकेशमन्त्रेषु	... ३१५	४
मङ्गलेषु विवाहेषु	... २३२	३
	२३८	२
मघाच्छब्दं परित्यज्य	... २२४	८
मघायोगविनिर्मुक्ता	... २२४	६
मणिमुक्ताप्रवालानाम्	... ३०६	११
मत्स्य कङ्करशम्बूक	... २८७	१७
मद्यै मूर्ध्निः पुरीषैश्च	... ३०६	८
मधुपर्के च सोमे च	... ३५४	५
मध्ये चेदधिमासः स्यात्	... २८३	११
मरणादेव कर्त्तव्यम्	... ७८	२
मरणोत्पत्तियोगे तु	... ३८	५
	३८	१३
मलमासशृतानाञ्च	... २८५	१३
मलमासशृतानान्शु	... २४६	६
	२८५	१७
मलमासादिकः कालः	... १६८	२
मलमासेऽप्यनाहृतम्	... २७८	२
मलिङ्गुचक्षु मांसो वै	... २७८	२
महागुरुनिपाते तु	... १७२	४
	१८०	१८
	१८८	११

		पृ:	पं०
महागुरौ प्रेतीभूते	...	१८५	१३
महीपतीनां नाशौचम्	...	७३	७
मावांदिषट्पु माषेषु	...	२२२	८
		२३८	१५
		२५६	१३
माषे द्रविणशीलाद्यां	...	२३८	१०
माता चैव पिता चैव	...	२३१	५
मातापितृविहीनो यः	...	८२	५
मातामहानां दौहित्राः	...	८४	२
मातामहानां मरणे	...	५४	३
मातामहे तथातीते	...	५६	५
मातुर्मातुः स्वसुः पुत्राः	...	५८	१५
मातुले पक्षिणी ज्ञेयां	...	५५	७
मातुले पक्षिणीं रात्रिम्	...	५५	१०
मातुःकुलं पितृकुलम्	...	१४८	१६
मातृकं पितृकञ्चैव	...	८४	१८
मातृबन्धु गुरौ मित्रे	...	५६	१७
माधवाद्येषु षट्केषु	...	२६८	१२
मानुषास्त्रि तु संस्पृश्य	...	३२८	६
मानुषास्त्रि वसां विष्ठाम्	...	३२८	१२
मार्त्तानं यज्ञपात्राणाम्	...	३१०	१२
मार्त्तारमृषिकस्यर्षे	...	३२२	१७

(५३)

		पृ:	पं०
मासचिह्नन्तु कर्त्तव्यम्	...०	२४४	१२
मासत्रयादूर्ध्वमयुग्मवर्षे	...	२३०	१७
मासिकं पतितं दृष्ट्वा	...	१८०	५
मासिके वा त्रिपक्षे वा	...	१६५	१
मासि मल्लिङ्गवेऽप्येवम्	...	२८६	७
मासे द्वितीयेऽप्यथवा	...	२३८	४
मासो रवेः स्यात्	...	२५२	४
मित्वाणां तदपत्वानाम्	...	७५	२
मित्वात्रमे मित्त्रसमीक्षितो वा	...	२०२	१०
मुक्तकच्छसु नाचामेत्	...	३४६	८
मुखे निधाय वा कांस्यम्	...	११०	१८
मुखे भगस्तथा श्वा च	...	३३१	१६
मुख्यश्चाहं मासि मासि	...	२३७	३
मुण्डनञ्चोपवासश्च	...	१५२	२०
शृगादिराशिद्वय—	...	२३५	१५
शृगमयं भाण्डमादाय	...	१२८	५
शृताहनि तु कर्त्तव्याः	...	८७	१०
		२८८	८
शृत्यात्रसंपुटे कृत्वा	..	१४७	६
शृतकस्यान्तरे यत्र	..	४०	१२
शृतपञ्चनखात् कृपात्	..	२८८	१८
शृतानुगमनं नास्ति	...	८४	८

	पः	पं०
मृताहनि तु कर्त्तव्यम् . . .	२८८	८
मृते पितरि पुत्रेण . . .	८६	३
मृत्तिका तु समुद्दिष्टा . . .	३३५	४
मृदाग्निः शुध्यते कांस्यम् . . .	३०६	१८
मैत्रं प्रसौधनं स्नानम् . . .	१८५	३
मित्रयमाणो बहिर्नेयः . . .	१०६	१०

य

यः क्रियां कुरुते मोहात् . . .	३५१	२
यज्ञे प्रवर्त्तमाने तु . . .	६६	१६
	१८२	११
यतिपात्राणि मृद्वेषु— . . .	३०८	४
यतैः किञ्चिन्न कर्त्तव्यम् . . .	१००	१४
यत्र तत्र भवेद्दुःखी . . .	११६	४
यत्र त्रिरात्रं विप्राणां . . .	२५	२
यत्रैकः सृशति . . .	२१२	१८
यथा चेवापरः पन्नः— . . .	२४८	७
यदा वक्तातिचाराभ्याम् . . .	२७१	७१
यद्दर्षमधोऽधिकमासयुग्मम् . . .	२५८।१८	२७।२
यदि प्रविष्टो नरकम् . . .	८३	१७
यदि विप्रः प्रमादेन . . .	३००	१३
यदि पत्न्यां प्रसूतायाम् . . .	१०	२

	पृ:	पं०
पदि स्यात् सूतके सूतिः	३८	३
यङ्मातुदकं वीर	३४३	२०
यद्यन्नमन्ति तेषान्तु	५८	१८
यद्यपि सुरगुरु-सूर्यौ	२०५	२
यदा नारो विश्वेदग्निम्	८२	८
यद्यहयं श्रावणार्दि	३२५	१०
यस्य यस्य तु वर्षस्य	१५१	५
यस्य व्रतोपनयनादि	२०६	८
यसु कूपे पिवेत्तोयम्	२८८	१८
यसु छायां श्वपाकस्य	३२६	१८
यस्येषामन्नमश्नाति	५८	१५
यस्तैः सहासनं कुर्यात्	६०	२०
यस्यानयति शूद्रोऽग्निम्	१११	१४
यस्यैतानि न दीयन्ते	१०५	२
यस्मिन्नाग्निगते भानौ	२४५	१७
यातः स्वमित्रभवने	२०२	१४
यात्रां चूडां विवाहम्	२२२	१७
यात्राजसिंहतुरगोपु—	२३८	१०
यात्रायां विपदः	२०२	४
यावत्तदन्नमश्नाति	६०	६
यावत्त्वां वापीता, नीली	२०२	१४
यावददन्त्यो यो दद्यात्	१७८	४

(५६)

	पृ:	पं०
या स्त्री ब्राह्मणजातीया	८४	११
यां विधिं समनुप्राप्य	२६८	१५
येन स्युः पञ्चपञ्चाशत्	१३२	१३
यो जन्ममासे क्षुर—	२३३	१
यो वाह्यति पण्डित्	३२३	१८
योऽसवर्णस्तु मूष्येन	६१	१३
यो यस्य दंशम—	२०१	१०

व ।

वक्रातिचारे सुरराज—	२२८	१७
वक्रातिचारोपगतः	२२८	८
वर्त्तमाने विवाहे च	६७	१
वर्षे वर्षे च कर्त्तव्यम्	२८५	२
वसाशुक्रमद्यज्ञा	३४६	८
वस्त्राद्यैर्भूषितं कृत्वा	४५	१८
	१२१	१४
वाग्विप्रुषो द्विजातीनां	३५७	१
वाक्प्रदाने कृते तत्र	२८	७
वातकर्षणि निष्ठीव्य	३५२	१०
वाङ्मयोऽद्भुद्धिमाचष्टे	२३०	१३
वामहस्तस्थितैर्दंभैः	३३८	२१
वापीक्षुपतङ्गाम—	२२३	८

	पृ:	पं०
वापीकूपतडागेषु	२८८	७
विगतन्तु विदेशस्थं	३६	८
विडालकाकाखूच्छिष्टम्	३१६	२०
विदेशगमनञ्चैव	१८७	२
विदेशमरणोऽस्तीनि	११८	५
विप्रः शुध्देदपः सृष्ट्वा	१५४.	२
विवाहचूडा—	२२३	१४
विवाहयज्ञयोर्मध्ये	६७	१४
विवाहितापि चेत्कन्या	३३	१८
विवाहोत्सवयज्ञेषु	२३८	१५
विशुद्धमपि चाहारम्	३१५	१५
विशेषतश्च कार्तिकां	२३७	७
विशेषतः शिवापूजां	१८०	१६
	१८८	८
विष्टिं भुजङ्गमाकारां	२०८	१६
वृथासङ्करजातानां	८०।१०	२३७।७
वेष्टितव्यस्तथा यत्रात्	११८	४
वैमान्त्रेयोऽथ तत्पुत्रः	१०२	१
व्यतीपातहयं सभ्यः	२०८	११
व्याधितस्य कदर्थ्यस्य	६४	११
व्यापादयेदद्यात्कानं	७६	६
वैश्यानां पञ्चदशमे	१३३	३

	पृ:	पं०
१।	.	
रजकस्यैकारश्च	३३१	१४
रजस्युपपत्ते साध्वी	४६	८
रजस्वला यदि स्नाता	४७	५
रजस्वला तु यां नारीं	४७	२०
रजस्वला तु संस्पृष्टा	४८	४
रथ्याकर्हमंतोथानि	३०४	८-१०
रथ्यागतञ्च चेलादिं	३०४	१७
रविणा लङ्घितो मासः	२६२।२६५	२।१७
रविशुद्धौ गृहकरणं	२०४	१०
राक्षसालय-देवीकः	२११	१०
राक्षसाञ्च सूतकं नास्ति	७१	७
राक्षसाञ्च सूतकं नास्ति	७१	७
राक्षसो माहात्मिके स्थाने	७०	१६
रात्रावेव समुत्पन्ने	६	८
रात्रिभिर्भासतुल्याभिः	७	४
रात्रौ दिवा च सम्भ्यायां	१८७	१३
रात्रौ श्रावणं न कुर्वीत	१८४	१८
राहुदर्शनदत्तं हि	२१८	१८
राहुदर्शनसंक्रान्ति—	१३६	१०
	१८५	१३
	२१८	१३

(५८)

रेखापूर्वापरयोः	२११	७
रेणवः शुचंयः सर्वे	३५८	१६
रोगो जन्मसु तारकासु	२०३	१८

ल ।

लवणादि तु यद्व्यम्	३५४	२
लवणं मधु मांसञ्च	१८	१६
लेपभाजश्चतुर्धाद्याः	४८	१३
लोडके च समुत्पन्ने	१८७	१८

श

शमीपलाशशाखाभ्याम्	१४७	४
शय्यासनोपभोगश्च	१४२	१७
शशाङ्कार्कयुतेर्लिप्ताः	२०८	७
शस्त्रविप्रहृतानाञ्च	७५	१६
शावाशौचं त्रिरात्रं स्यात्	३१	१३
शिरस्वाद्येन पिण्डेन	१३१	८
शिरःस्नानं पुनः कृत्वा	१५२	१
शिरोरुहाणि विष्णुत्वं	२८८	३
शिल्पिनश्चित्रकाराद्याः	७०	११
शुक्लपत्रस्य पूर्वाह्नेः	२४८	५

			पृ:	पं०
शुचीननिधनास्त्रन्यान्	७	१७
			१३	७
शुचींश्रुतेन दातव्यम्	१५	१
शुचीं देशे मृदो प्राज्ञाः	३३५	१०
शुचं नदीगतं तोयम् •	३५८	२
शुध्नेत् विप्रो दशाहानि	६	२
शुद्धधीतं स्त्रिया धीतम्	३१२	१८
शुद्धभुक्तावशिष्टञ्च •	३१५	१७
शुद्धशवानुगमने	६२	२
शुद्धस्य दशमः पिण्डः	१३३	४
शुद्धस्य बान्धवैः सार्धम् •	६४	५
शुद्धाणां भाजने भुक्ता	३०७	१०
शुद्धे त्रिवर्षान्यूने	२५	१५
शुद्धिदंष्ट्रिनस्त्रिव्याल	७६	११
श्रीचक्षुः कुर्यात् प्रथमम्	३१७	२०
श्रीचक्षुः द्विविधं प्रोक्तम्	३३४	१०
श्रीचावशिष्टां गेहाञ्च	३३५	१४
श्रीचाश्रीचं प्रकुर्वीरन्	११	१८
श्रीचक्षुः सर्बदाचामित् •	३३८	८
श्रमशानदेवतायाञ्च	१४५	८
श्रमशानं नीयमानन्तु	८४	१४
श्राद्धन्तु मोतापिहृभिः	१००	१६

		पृ:	पं
श्राद्धमग्निमता कार्यम्	...	२४३	१६
श्राद्धविघ्नैः समुत्पन्ने	...	५	१
		१७	४
		१८	१४
श्रविष्ठां काकविष्ठाञ्च	...	२३०	१४
श्वेतोदरः कृष्णप्रष्ठः	...	१६८	२०
ष			
षड्वर्षान्तमतीतो यः	...	२५	१७
षड्विंशे धनुषो भागे	...	२३४	११
षण्मासाभ्यन्तरं यावत्	...	४३	२
षष्ठ्या तु दिवसैर्मासः	...	२३८	४
		२८२	२
स			
संघत्याङ्गुष्ठमूलेन	...	३४२	८
सकुल्याद्याथ दीहिचाः	...	१०२	३
सगोत्रजैर्गृहीत्वा तु	...	११५	२
सचेलस्नानमन्येषाम्	...	६४	३
सद्यःश्रीचदिने कुर्यात्	...	७५	१०
सद्यःश्रीचन्तथैवाहः	...	७४	१
सन्देहेषु च सम्बन्धुः	...	३४८	१

	पृः	पं०
सन्ध्या-पञ्चमहायज्ञान्	१३	२
सन्ध्यागान्त्रोर्न कर्त्तव्यम्	१८६	२
	२१८	१६
सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यम्	१५६	६
सन्निकर्षमथारभ्य	२५१	२०
सपवित्रेण हस्तेन	३४८	१
सपवित्रेस्त्रिलौर्मिश्रान्	१२८	१२
सपिण्डता तु कन्यानाम्	५२	२०
सपिण्डता तु पुरुषे.	५२	२
सपिण्डता तु सर्वेषाम्	५०	७
सपिण्डीकरणं तासाम्	८८	१०
	१०३	३
सपिण्डीकरणं यावत्	१७६	१८
सपिण्डीकरणान्ता तु	१७८	११
सपिण्डीकरणान्तानि	८६	१७
सपिण्डीकरणादूर्द्धम्	१६	१४
	१८२	१६
	२८१	१७
सप्तमाद्दशमाद्वापि	१२२	१७
सप्तमोपचयाद्यस्यः	१८८	१६
सप्ताष्टजम्भरिप्फेषु	२१७	१५
सप्तायदशपट	१८८	४

	पृ:	पं०
समाहये साष्टमासे	२६६	१७
	२८४	२०
समाप्य दशमं पिण्डम्	१५१	१६
सम्प्राप्ते द्वादशे वर्षे	२३१	३
सम्पूज्य द्विजदाम्पत्यम्	१६३	७
सर्पेन्द्रपौष्णधिष्णानाम्	२०६	८
सर्वकर्मण्युपादेया	१८७	१८
सर्वकालमुपस्थानम्	१८८	१६
सर्वं गोत्रमसंस्पृश्यम्	३	१७
सर्वत्र वामदेव्यस्य	१५६	२०
सर्वद्रवाणां मूलानाम्	३१०	६
सर्वमङ्गलकार्यार्थिणि	२०४	५
सर्वस्त्रेणापि कर्त्तव्यम्	२१८	८
सर्वे ते प्रत्यवसिताः	७७	१२
सर्वेषान्तु मतं कृत्वा	८६	४
सर्वेषामिव वर्णानाम्	५२	११
सर्वेषामिव मन्त्राणाम्	१८०	८
संवत्सरस्य मध्ये च	२८२	२१
संवत्सरस्य मध्ये तु	२४५	७
	२८२	१८
संवत्सरातिरेकीवै	२८४	१०
संसर्पाहस्यती मामौ	२७६	१४

	पृ:	पं०
हृतानान्तु पात्राणीं	३०८	१६
हृतानि तु वस्त्राणि	३११	१२
हृपिण्डक्रियां कृत्वा	१७२	६
हृतान्तर्गतः कश्चित्	१०२	७
शाध्याचारा नं तावत् स्त्री	४६	१६
सावने च तथा मासे	२५२	१
सायाङ्गस्त्रिसुहृत्तः स्यात्	१८४	१२
सितैकविधहेमन्तं	१४१	२
सिंहव्याघ्रादिभिर्यसु.	७८	८
सुम्ना क्षुत्वा च भुक्त्वा च	३४८	७
सुवर्णरूप्यकांस्यायः	३०८	६
सूतके कर्मणां त्यागः	७	१२
सूतके च समुत्पन्ने	४१	१६
	७२	११
	२०	४
सूतके तु कुलस्यान्नं	१२	१४
सूतके तु समुत्पन्ने	८	८
सूतके तु सपिण्डानां	८	१६
सूतके तु सुखं दृष्ट्वा	७०	६
सूतके सूतके चैव	२४०	१६
सूतकादिपरिच्छेदः	१२	८
सूतिकावासनिलयाः	३०८	८
सूतिकाश्रव विशुद्ध		

	पृ:	पं०
सूतिका सर्व्ववर्णानां	८	१०
सूतिकायां मृतायान्तु	११७	८
सूयिकासूतिकाषण्ड	३३२	१०
	३५७	१२
सेतुवृक्षजलादीनां	१७६	१३
सैषा नूनं व्रजत्यूर्ध्वं	८५	१३
सैहिकेयो यदा भानुम्	२७८	५
सोपानको जलस्थो वा	३४५	२
सोषेरुदकगोमूत्रैः	३१२	२
सौरसंवत्सरस्थान्ते	२३७	१८
सोरिणाब्दस्तु मानेन	२३७	१७
सुवर्तोष्मरस्त्रीषु	८५	१५
स्त्रीणामसंस्कृतानान्तु	३०	८
स्त्रीणान्तु पतितो गर्भः	४४	१३
स्त्रीणां पुत्रः सपत्नीजः	१०५	१०
स्त्रीणां पुत्रोऽथ पौत्रश्च	१०२	१०
ज्ञातस्य बङ्गितमेन	३२४	४
ज्ञात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते	३४८	२
ज्ञात्वा भुक्त्वा पयः पीत्वा	३४०	२०
ज्ञानं दानं जपो होमः	३१३	२
ज्ञानं दानं तपः श्राद्धं	१८४	४
ज्ञानमाचमनं प्रीक्षणम्	३२६	५

	पृ:	पं०
ज्ञानाम्निस्पर्शनाभ्यासैः	१३८	३
ज्ञानान्तं पूर्ववत् कृत्वा	१४७	२
ज्ञानार्हसु यदा ज्ञानं	३२६	१
सृष्टा रुद्रस्य निर्वाण्यम्	३३३	६
स्वर्णतुङ्गमूलत्रिकोणगाः	२०१	१६
स्वर्भानुना षोपसृष्टे	१६५	८
स्यं दत्तः सङ्घोढो यः	१०१	१६
स्नानि चैव स्युग्दग्निः	३४३	१४

	ह ।		
इविषेषु यवा मुख्याः	...	१४१	१२
इविद्रा गोरमयूगं	...	३२०	१२
इस्तेऽभ्रती सृष्टमये वा	...	४६	१२
हारोत-माण्डव्य-पराशरानाम्	...	२२४	१२
द्विरस्यप्रकलान्यस्य	...	१११	२
हीनवर्णा तु या नारी	...	६५	४
हीमशुक्लो शफे रूप्येः	...	१६४	१६
हीमन्तिकं सितास्त्रिभं	...	१४०	१२
हीमः श्रूते तु कर्त्तव्यः	...	१३	१२

कतिपयव्यवस्थासु रघुनन्दन-गोविन्दानन्दयोः
मतपार्थक्यम् ।

रघुनन्दनस्य ।

- १ । पुत्रजन्मपष्ठदिवसीयकर्म-
खेव जननमरणान्यतराशौचा-
गतेऽपि कर्तुं शुद्धिः ।
- २ । पितृसंसर्गशून्ये पितृगृहे
कन्यायाः प्रसवमरणाभ्यां पित्रो-
स्त्यहं भ्रात्रादीनामेकाहमशौचं
अतिसंस्मृत्यगृहे तु तेषां सापिण्ड्य-
वशौचम् ।
- ३ । मृतस्योनद्विवर्षीयस्य दाहे
नाशौचभेदः ।
- ४ । प्रेतक्रियाधिकारिनिरूपणे
कन्यानन्तरमेव दौहित्राधिकारः ।
- ५ । कार्तिकादित्रयस्यैव क्षये
नैयत्यम् ।
- ६ । रक्तपाते नित्यकर्मणा-
मपरिहारः ।
- ७ । सपिण्डनादेव प्रथम-
सांवत्सरिकसिद्धिः ।

गोविन्दानन्दस्य ।

- १ । तत्कर्मणि मरणाशौचा-
न्तरापाते न कर्तुं शुद्धिः ।
- २ । पितृप्रधानगृहे एव कन्यायाः
प्रसवमरणाभ्यां भ्रातृणामेकाहं
पित्रोर्दिनत्रयमशौचं अप्रधाने
तु नाशौचम् ।
- ३ । मृतस्य द्विवर्षीयस्य दाहे
अशौचविशेषोऽस्ति ।
- ४ । तत्र सगोत्रसाधारणाधि-
कारात् परं दौहित्राधिकारः ।
- ५ । अन्यस्मिन्नपि मासे दर्शनात्
क्षयस्य कार्तिकादित्रये प्रायि-
कत्वं वचनार्थः ।
- ६ । जानूह्ये रक्तपाते सन्ध्येतर-
नित्यकर्मणामपि परित्यागः ।
- ७ । पूर्णसंवत्सरे सपिण्डनात्-
परमपि प्रथमवार्षिकयाज्ञा-
हन्तिः ।

शुद्धिपत्रम् ।

—*—

पृः	पं	अथर्वम् ।	पद्यम् ।
३	१५	प्रसङ्गेणु	प्रसङ्गेन
५५	१८	मृते	मृते
१८	१०	गौ	गौ
७५	३	सर्वेषां	सर्वेषां
८०	१६	दुभिन्ने	दुभिन्ने
८८	८	समोचिनं	समोचिनं
८४	२०	सन्निकर्ष	सन्निकर्षः
११२	१८	रूपया	रूपया
११३	१०	आशय	आशय-
१३८	२	पानयः	पानयः
१३८	३	शुद्धयः	शुद्धयः
१३८	१	केसुरे-	केसुके
१४	पूषा	पूषा
१५	दूष्यति	दूष्यति
२	सिग्ध	सिग्ध
१	वृद्धि	वृद्धिः
१८	दूष्यति	दूष्यति
२०		

पृ: सं	पं	अपठन् ।	यपन् ।
१८७	१	गया	गङ्गा
२०१	५	दुरुह-	दुरुह-
२०३	१२	त्रयोदशी	त्रयोविंश
२०८	५	सप्त	सन्तः
२१२	१७	द्वये	द्वय
२४५	१८	-दानोक्त	-दानोदक-
२४८	१४	त्रिशत्	त्रिंशत्
२५४	७	मोसं	मासं
२५६	२	काम-	काल-
२६२	३	कारतेत्	कारयेत्
२६८	६-१६	ईदानीं	इदानीं
२७०	६	-पञ्चाशदधिक	-पञ्चाशदधिक
२७७	१८	मा	मास
२८६	८	ईदानीं	इदानीं
३०४	११	प्रदूष्यन्ति	दूष्यन्ति
३१७	८	सुवर्णाश्च	र्णाश्चः
३४५	१४	—	—
३६०		जानूभ्यां	जानुभ्यां
		वचनसु	वचनन्तु

